

У віснику містяться результати нових досліджень у галузі філософії та політології.
Для наукових працівників, викладачів, студентів.

В вестнике содержатся результаты новых исследований в области философии и политологии.
Для научных работников, преподавателей, студентов.

The Herald includes the results of research in the fields of philosophy and political sciences.
For scientists, professors, students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	А.Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Л.В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України; С.В. Руденко, канд. філос. наук, доц. (відп. секр.); В.А. Бугров, канд. філос. наук, доц.; І.С. Добронравова, д-р філос. наук, проф.; А. М. Лой, д-р філос. наук, проф.; В.І. Лубський, д-р філос. наук, проф.; М.І. Обушний, д-р політ. наук, проф.; В.І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; М.Ю. Русин, канд. філос. наук, проф.; В.Ф. Цвих, д-р політ. наук, проф.; П.П. Шляхтун, д-р філос. наук, проф.; В.І. Ярошовець, д-р філос. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, філософський факультет ☎ (38044) 239 32 81
Затверджено	Вченою радою філософського факультету 23.04.12 (протокол № 8)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 16.12.09 Постанова Президії ВАК України № 1-05/3 від 30.03.11
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15841–4313ПР від 13.11.09
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Алоян А. Е. Теоретико-методологічні основи дослідження поняття "соціальний капітал"	5
Богдановський І. В. Відновлення національно-духовних традицій в сучасному язичництві	8
Брижнік В. М. Мова як культурний феномен індустріального суспільства (на матеріалах робіт Макса Горкгаймера, Теодора Адорно і Герберта Маркузе)	11
Гриньків А. П. Ендогенні чинники дискурсу релігій	17
Кальмук І. П. Українознавчі аспекти філософсько-історичного вчення В. П. Петрова	21
Мамедова Т. Е. Метод діаграм аргументації у концепції Дугласа Валтона	23
Оніпко Ю. Д. Суб'єктивність як невід'ємна складова класичної новоєвропейської науки	27
Павлова О. Ю. До проблеми періодизації класичної естетики	31
Пивовар В. Я. Теоретичні витoki антропології права як науки	34
Плахтій М. П. Викладання логіки в Західній Україні на межі XIX–XX століття	38
Приятельчук А. О. Бізнес-діяльність: види, типи та форми прояву	40
Шедяков В. Є. Системні основи розвитку трудових відносин	43

ПОЛІТОЛОГІЯ

Внучко С. М. Політичний простір в глобальному вимірі	47
Голинська Х. О. Концепція громадянства Айріс Маріон Янг	51
Лікарчук Н. В. Адаптаційні технології політичного маркетингу як методи зниження трансакційних витрат політичного товару	54
Мокляк С. П. Офсетна політика Об'єднаних Арабських Еміратів при імпорті озброєння та військової техніки	58
Неліпа Д. В. Використання програмного забезпечення для аналізу даних при проведенні системного аналізу політичних явищ та процесів	61
Примуш М. В., Ключев О. В. Адміністрування виборчого процесу: світовий досвід і українські реалії	67
Штельмашенко А. Д. Бренд держави: сутність та особливості формування	71
ДО ВІДОМА АВТОРІВ	75

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

Алоян А. Э. Теоретико-методологические основы исследования понятия "социальный капитал"	5
Богдановский И. В. Восстановление национально-духовных традиций в современном язычестве	8
Брыжник В. Н. Язык как культурный феномен индустриального общества (на материалах работ Макса Хоркхаймера, Теодора Адорно и Герберта Маркузе)	11
Гринькив А. П. Эндогенные факторы дискурса религий	17
Кальмук И. П. Украиноведческие аспекты философско-исторического учения В. П. Петрова	21
Мамедова Т. Э. Метод диаграмм аргументации в концепции Дугласа Валтона	23
Онишко Ю. Д. Субъективность как неотъемлемая составляющая классической новоевропейской науки	27
Павлова Е. Ю. К проблеме периодизации классической эстетики	31
Пивовар В. Я. Теоретические истоки антропологии права как науки	34
Плахтий М. П. Преподавание логики в Западной Украине на границе XIX – XX столетий	38
Приятельчук А. А. Бизнес-деятельность: виды, типы и формы проявления	40
Шедяков В. Е. Системные основы развития трудовых отношений	43

ПОЛИТОЛОГИЯ

Внучко С. Н. Политическое пространство в глобальном измерении	47
Голинская К. О. Концепция гражданства Айрис Мэрион Янг	51
Ликарчук Н. В. Адаптационные технологии политического маркетинга как методы снижения транзакционных затрат политического товара	54
Мокляк С. П. Оффсетная политика Объединенных Арабских Эмиратов при импорте вооружения и военной техники	58
Нелипа Д. В. Использование программного обеспечения для анализа данных при проведении системного анализа политических явлений и процессов	61
Примуш М. В., Ключев О. В. Администрирование избирательного процесса: мировой опыт и украинские реалии	67
Штельмашенко А. Д. Бренд государства: сущность и особенности формирования	71
К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ	75

CONTENTS

PHILOSOPHY

Aloyan A. Theoretical and methodological foundations of studies of "social capital"	5
Bohdanovsky I. Restoration of the national spiritual traditions in modern paganism	8
Bryzhnik V. Language as cultural phenomenon of industrial society (on basis of works of M. Horkheimer, T. Adorno and H. Marcuse)	11
Grinkiv A. Endogenous factors the discourse of religions	17
Kalmuk I. Ukrainian studies aspects of philosophy of history by V. P. Petrov	21
Mamedova T. Method of diagrams of argumentation by Douglas Walton	23
Onipko Yu. Subjectivity as integral compound of the classical new European science	27
Pavlova O. On the problem of classical aesthetics periodization	31
Pivovarov V. Theoretical origins of the anthropology of law as a science	34
Plahtiy M. Teaching of logic is in Western Ukraine on the verge of XIX – XX centuries	38
Priyatelchuk A. About nature of business-activity, its different models, types and forms	40
Shedyakov V. System fundamentals of development of labour relations	43

POLYTOLOGY

Vnuchko S. Political space in global dimension	47
Holynska H. Concept of Citizenship of Iris Marion Young	51
Likarchuk N. Adaptive technology of political marketing as a method to reduce transaction costs of political goods	54
Moklyak S. Offset policy of the United Arab Emirates in importing armament and materials	58
Nelipa D. Use of software for data analysis during the system analysis of political phenomena and processes	61
Prymush M., Klyuzhev A. Administration of the electoral process: international experience and Ukrainian reality	67
Shtelmashenko A. The state brand: the nature and characteristics of the formation	71
FOR AUTHORS	75

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ "СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ"

Розкрито сутність поняття "соціальний капітал". Визначено теоретико-методологічні джерела даного поняття. Проаналізовано особливості еволюції соціального капіталу з позиції класичного наукового методу.

Ключові слова: капітал, соціальний капітал, методологія пізнання.

Раскрыта сущность понятия "социальный капитал". Определены теоретико-методологические истоки понятия. Проанализированы особенности эволюции социального капитала с позиции классического научного метода.

Ключевые слова: капитал, социальный капитал, методология познания.

The essence of the concept of social capital. Defined theoretical and methodological sources of this concept. The features of the evolution of social capital from the perspective of the classical scientific method.

Keywords: capital, social capital, methodology of cognition.

Поняття "соціальний капітал" нове. Виходячи з цього, в науковій літературі складно знайти загальноприйняте визначення. Крім того, особливістю соціального капіталу як наукового терміну та суспільного процесу, який він відображає є те, що стосується широкого кола суспільних процесів, а тому й знаходить відображення в різних сферах науки – філософії, соціології, психології, економіці, історії.

Рівень наукового пізнання ХХІ століття дозволяє більш широко дивитись на відносно вузькі процеси, що спостерігаються в суспільстві та відповідно відображені наукою. Розвиток діалектики, метафізики та особливо синергетики поєднують в єдине ціле такі суспільні процеси та явища, що ще декілька десятиліть тому вважались непокерованими й такими, що не мають прямого зв'язку між собою.

Яскравим прикладом новітнього розвитку наукового пізнання та тих суспільних процесів і явищ, що він відображає є соціальний капітал. Концентрація активності суспільної взаємодії на основі винайдення та широкого впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в останній третині ХХ століття для певного кола науковців проявила якісно новий рівень взаємозв'язку між окремими частинами суспільства.

Новизна та яскравість нових суспільних процесів була настільки очевидною, що сьогодні досить важко стверджувати, хто ж був першим у використанні терміну "соціальний капітал" в науці. Певна група вчених стверджують, що першим соціальний капітал досліджував Л. Хеніфен в роботі "Формування соціального капіталу", що була опублікована 1967 року [1].

Розкриваючи зміст соціального капіталу, Л. Ханіфен використовував такі категорії, як "товариство" та "симпатія". Автор стверджував, що згадані поняття притаманні різним колективам та фактично визначають рівень соціальної взаємодії – є якісним його показником. На прикладі сім'ї та общини Л. Ханіфен доводив важливість соціального капіталу, обґрунтовував його позитивну дію. Крім того, автор вважав, що соціальний капітал притаманний будь-якій сім'ї чи общині та вирізняється лише своїм рівнем та відповідно корисністю [2].

Інша група дослідників стверджує, що Р. Патнем першим вжив термін "соціальний капітал". Вивчаючи активність громад в Італії, автор звернув увагу на їх згуртованість навколо певних ідей [3].

Третя група науковців стверджує, що автором терміну "соціальний капітал" слід вважати японського дослідника Ф. Фукуяму. В численних працях Ф. Фукуяма досить детально розробляє концепцію соціального капіталу на прикладі японських корпорацій. Автор ствер-

джує, що соціальний капітал сприяє виникненню дій у групах або колективах. Дії є результатом співробітництва між двома або більше особами і носять інституціональний та неформальний характер.

Такий погляд на соціальний капітал дозволив автору побудувати модель суспільної взаємодії окремих суб'єктів суспільства різного масштабу та на різних рівнях. Український дослідник В. П. Єлагін стверджує, що концепція Ф. Фукуяма є досить правдоподібною та що важливо – дієвою [4].

Як окремий суспільний суб'єкт так і група в цілому має певний "радіус довіри", тобто ті взаємодії на які поширюються інституціональні неформальні адаптовані норми. Крім того, Ф. Фукуяма вказує на можливість кожного колективу чи групи входити в "поле дії" іншого, вищого за рівнем колективу та перебувати під впливом його інституціональних неформальних адаптованих норм. Таким чином автор приходить до висновку, що "радіус довіри" може бути меншим чи більшим за саму групу. В той же час твердження дослідника, що позитивний вплив соціального капіталу завжди є більшим за розмір соціальної групи, а негативний відповідно – меншим, з огляду на такі явища як організовані злочинні організації заперечують цю думку.

Така концепція, на думку автора, дозволяє визначати суспільні процеси та реакцію суспільства на них з великою долею ймовірності правильного розвитку подій. Особливо цінною модель може стати при застосуванні виборчих технологій, пропагуванні як урядових так і неурядових організацій, релігійних груп.

В той же час, Ф. Фукуяма стверджує, що соціальний капітал є надзвичайно нестійким та таким, що перебуває в жорсткій залежності від зовнішніх умов та чинників. Якщо інші форми капіталу формуються на основі "зрілого стержня", що знаходиться в середині явища чи процесу та залежить значною мірою від розвитку саме цього процесу чи явища, то соціальний капітал особливий в цьому відношенні. Зовнішні чинники (колективи) мають переважачий вплив на розвиток соціальної групи, хоча автор не заперечує, що виникає та формується вона на основі все того ж "зрілого соціального стержня" [5].

Виходячи з описаної моделі можна стверджувати, що Ф. Фукуяма фактично побудував спрощену модель суспільної взаємодії (довіри) (див. рис.).

Важливим є також внесок П. Бурдьє в розвиток концепції соціального капіталу. Досліджуючи рефлекторну поведінку людини, автор приходить до висновку, що окремий індивід на генетичному рівні передає потомству не лише індивідуальні особливості, а й суспільні.

Системний розгляд рефлексивної суспільної поведінки дозволив П. Бурдьє відділити соціальний простір від фізичного. Дослідник протиставив дві форми капіталу та прийшов до висновку, що вони обидва є рівнозначними й такими, що перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності [6].

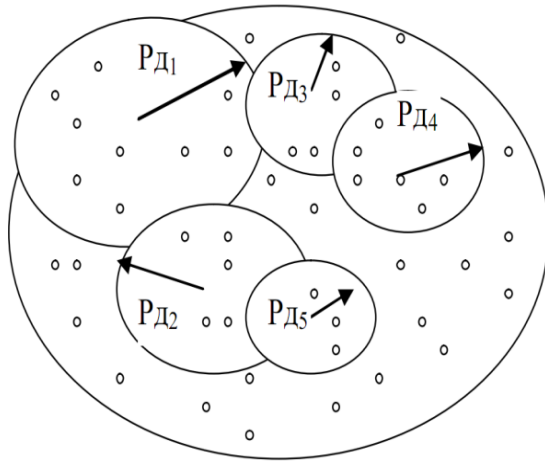

Рис. Модель суспільної взаємодії (довіри) за Ф. Фукуямой

Дж. Коулмен стверджував, що соціальний капітал характерний для будь-якої соціальної групи чи організації, в результаті розвитку якої відбуваються дії одного чи всіх їх елементів. Як бачимо, автор досить широко трактує соціальний капітал та погоджується з думкою Ф. Фукуями.

Близьким за поглядами до згаданих авторів, щодо змісту соціального капіталу, є твердження У. Бейкера. Дослідник визначає соціальний капітал як джерело соціального розвитку, на основі якого вибудовуються соціальні структури. При цьому У. Бейкер вважав, що ідентифікацією соціальної структури є її специфічні оригінальні інтереси [4].

Р. Барт визначав соціальний капітал через дію фінансового чи людського капіталу. Автор розумів під соціальним капіталом приятельські дружні контакти між колегами по роботі через які й реалізуються інші форми капіталу – фінансові чи людські. Таким чином Р. Барт обмежував соціальний капітал лише формою взаємодії більш важливого, на його думку капіталу та суспільного взаємозв'язку, який вони представляли.

Згадки про соціальну взаємодію, її роль в розвитку суспільства, економіки, релігії чи культури були характерні для більш широкого кола науковців. До цієї когорти дослідників можна віднести А. Сміта, який розглядав ринок як суспільну взаємодію, що вибудовує власні дії на довірі одного суб'єкта до іншого [7].

К. Маркс досліджуючи еволюцію розвитку суспільства спирався на соціальні відносини та їх рівень в умовах суспільно-економічної формації. Стверджував, що певний рівень соціальних відносин характерний лише для певної суспільно-економічної формації. При цьому К. Маркс був переконаний, що зміна соціальних відносин автоматично забезпечує зміну панівної формації на більш розвинуту. Автор наводив приклади суспільних заворушень характерних для епохи рабовласництва, феодалізму та капіталізму.

К. Менгер виділив із сукупності суспільних взаємовідносин термін "відносини". В своїх працях автор чітко дає зрозуміти, що "відносини" не можуть обмежуватись виробництвом, релігією, культурою чи ще якоюсь окремою сферою людської життєдіяльності. К. Менгер стверджу-

вав, що незважаючи на те, що окрема людина може в певний момент займатись виробництвом, слідувати законам релігії чи культури вона одночасно несе в собі всю сукупність особливостей всіх сфер власної життєдіяльності. Важливо що всі сфери несуть відбиток на повсякденних діях людини та рішеннях які вона приймає.

П. Георгієвський досліджуючи природу виробництва вважав, що до класичних економічних факторів потрібно додавати інший чинник – громадськість. Науковець доповнив класичну економічну науку важливим аспектом. П. Георгієвський вважав, що трьох факторів недостатньо для початку виробництва. Його докази зводились до тези про те, що фактори починали "працювати разом" лише у випадку людської близькості між власниками різного виду капіталів [8].

Не залишили поза увагою соціальний капітал і українські вчені. Так ще у 1916 році автор теорії соціально-економічних криз М. Туган-Барановський в праці "Соціальні основи кооперації" виклав основні тези соціального взаємозв'язку. На думку автора, кооперація та конкуренція є діаметрально протилежними рисами суспільства, що об'єднується в формі соціального капіталу. При цьому М. Туган-Барановський оцінював позитивно будь-яке суспільне явище і вважав його результатом прояву вищого інтересу – інтересу суспільства в цілому.

В. Степаненко акцентував свою увагу на дослідженні соціальних процесів в посткомуністичному суспільстві. На думку автора, соціальний капітал притаманний будь-якому суспільству та здатен трансформувати саме суспільство в іншу його форму без можливих розривів та потрясінь. В. Степаненко вважав, що саме на основі соціального капіталу в посткомуністичних країнах, і Україні зокрема, можливо побудувати громадянське суспільство.

М. Лесечко та О. Сидорчук вважають соціальний капітал невід'ємним елементом системи державного управління. На думку дослідників, державне управління ефективне при наявності соціального капіталу. Під соціальним капіталом вчені розуміють рівень взаємодії між представниками влади та суспільства як в кожному конкретному випадку, так і в цілому систему "влада – суспільство".

Е. Гунін та В. Чепак відзначають багатофункціональність соціального капіталу. Автори вважають, що соціальний капітал одночасно проявляється в декількох формах. Дослідники виділяють форму інтересу індивіда, інтереси колективу чи групи та суспільні інтереси. На думку Е. Гуніна та В. Чепака соціальний капітал "працює" в багатьох вимірах, хоча його "серцевиною" є сама людина та її ставлення до оточуючого середовища.

А. Бова, досліджуючи соціальний капітал в Україні прийшов до висновків про тенденцію його зменшення. Особливістю прояву даної тенденції науковець вважає зменшення довіри суспільства до органів влади. Як ми бачимо, А. Бова ототожнює соціальний капітал з довірою між різними суспільними прошарками. Макрорівень соціального капіталу (довіри) на думку автора прослідковується на фоні зростання активності різного роду соціальних організацій та утворень [9].

А. Багнюк вводить в науковий оборот поняття "суспільна квантифікація". На думку автора, дане поняття логічно обґрунтовує процес обміну будь-яких форм капіталу між індивідами в суспільстві. Соціальний капітал – це "капітал суспільного спілкування, капітал людських взаємин через обмін квантами істини, добра, краси, справедливості, закону, віри, правди" [10].

Як бачимо, автор ототожнює соціальний капітал з суто позитивними та корисними для суспільства процесами. В той же час, ми вже мали можливість побачити

вище неспроможність такого підходу з огляду на існування "не корисних" організацій, що виявляють дію соціального капіталу. Крім того, важко зрозуміти, що автор розуміє під "капіталом суспільного спілкування" та "капіталом людських взаємин", оскільки традиційне розуміння категорії "капітал" чітко і однозначно класифікує його як елемент виробничого процесу.

П. Сорокін знаходить взаємозв'язок між соціальним капіталом та "традицією". Автор вважає, що в результаті розвитку суспільства формується традиція, яка несе в собі вираження в особливих формах взаємодії. Особливі форми взаємодії і є проявом соціального капіталу. Крім того, науковець стверджує, що особливі форми соціальної взаємодії відображають не лише інтереси, що історично склались, а й ті, які формуються та діють в момент життя індивіда. Розрив між "традиційними" та сучасними інтересами і має згладити соціальний капітал.

Таким чином ми бачимо, що наукові пошуки з приводу змісту соціального капіталу є надзвичайно широкими. Дослідники виокремлюючи певну сферу діяльності вбачають в ній елементи соціальної взаємодії та рівні диференціації між різними групами чи колективами. Сьогодні практично неможливо однозначно визначити термін "соціальний капітал". Проте добре помітно, що більшість науковців розглядає соціальні взаємовідносини крізь призму довіри.

Поняття "соціальний капітал" відображає зародження нового періоду в розвитку як науки так і суспільних процесів, які вона відображає. Остання третина XX століття внесла в науковий вжиток такі поняття як "людський капітал", "інтелектуальний капітал", "гудвіл", "бренд", "клієнтський капітал". Виникнення таких понять ілюструє зближення та своєрідне поєднання раніше відносно відокремлених сфер людського пізнання – соціології та економіки. В економічній науці поширеними стали такі поняття як "постіндустріальне суспільство", "мережева економіка", "інформаційна економіка", "економіка знань", "пост економічне суспільство".

Цілком очевидним видається той факт, що пояснити вказані поняття з позиції традиційних суто економічних чи соціологічних концепцій неможливо. Таке твердження чітко ілюструє глибока суперечність, що закладена, скажімо в самій категорії "капітал". Класична економічна наука стверджує, що капіталом є вартість, здатна приносити додаткову вартість, при тому, що відносини з приводу її зростання пов'язані з рухом матеріальних речей. Крім того, в основі капіталу покладено вартість, яка в свою чергу визначає кількість втіленої абстрактної праці, що знаходить своє грошове вираження на ринку шляхом витратного методу.

Логічно побудована традиційна економічна концепція виявляється неспроможною наділити категорію "капітал" нематеріальними ознаками. Оскільки нематеріальність форм капіталу приводить до неможливості його відображення на ринку на основі методу витрат.

Якщо класична економічна наука в основу власних концепцій та теорій заклала кількісні показники використання робочої сили (людини), що відображається в годинах проведених працівником на своєму робочому місці, то соціальний, людський, інтелектуальний капітал відображають потребу та зростаючу роль в оцінці якісних характеристик взаємодії людей між собою. Зрозуміло, що адекватного способу оцінки такої взаємодії в межах класичної науки просто не існує.

Відповідно соціологічна наука теж не спроможна адекватно відобразити зміст нових понять через власний категоріальний апарат. Як було вже сказано вище, категорія "капітал" передбачає ринкове відображення тобто взаємодію двох чи більше суб'єктів і, що важливо,

є результатом їх взаємозв'язку. В той же час, розглядаючи нематеріальні форми капіталу, в тому числі і соціальний, мова може йти лише про ресурс, на основі якого в майбутньому можливо буде отримано корисність. Тому нематеріальні форми капіталу скоріше характеризують наявність певного потенціалу в розвитку традиційних взаємовідносин.

З огляду на вищесказане, цілком очевидним є той факт, що ні соціологічна ні економічна науки сьогодні не спроможні адекватно відповісти на питання чим же являється соціальний капітал.

Обмеженість як економічного так і соціологічного пізнання виявляється в базовій методології, що вони використовують. Загальновідомим є той факт, що в основі класичної науки, покладено філософський метод діалектики. А якщо бути точнішим, то – принцип діалектичного матеріалізму [11].

Незважаючи на те, що діалектика як метод пізнання виник ще в античному світі, лише у XVIII–XIX ст. він набув ознак системності. Сформований в науковий метод німецькими класичними філософами Л. Фейєрбахом, Ф. Гегелем, та доповнений К. Марксом.

Розвиток науки XIX – початку XX століття відбувається на законах діалектичного матеріалізму. Більше того, діалектичний матеріалізм проник глибоко у свідомість звичайних людей. Якщо епоха середньовіччя характеризувалась теологічним світоглядом суспільства, то новий метод поклав початок новому світоглядному принципу – науковому.

Револьюційні зміни в науковому пізнанні останньої третини XX століття внесли суттєві зміни не лише в світоглядні принципи науковців, а схоже й суспільства. Квантовий рівень погляду на оточуюче середовище докорінно змінює ставлення до таких понять як "матерія", "енергія", "статика" та "динаміка".

Не поєднуювані класичною наукою вказані поняття набувають зовсім іншого змісту, форми та способу взаємодії в умовах нової методологічної концепції, що базується на квантовому рівні пізнання оточуючого середовища. Найбільш системно та широко нова система описана І. Пригожиным та І. Стенгерс в праці, що вийшла 1984 року "Порядок из хаоса" та отримала назву синергетики.

Претендуючи на нову методологічну парадигму, синергетика усуває суперечності класичної науки. Логічно поєднує ознаки матеріальної та нематеріальної взаємодії не лише членів суспільства, а й природи в цілому. Таким чином, соціальний капітал, як і інші нематеріальні форми капіталу є відображенням революційних змін в світоглядних принципах взаємодії елементів в умовах сучасного наукового пізнання. Поєднуючи методологічні принципи неокласики, інституціоналізму, філософії позитивізму, модерну та постмодерну, соціальний капітал відображає глибоку трансформацію методу науки, перехід його від діалектичного матеріалізму до метафізики та синергетики.

Важливим є також той факт, що соціальний капітал є якісним параметром, що характеризує рівень взаємодії між людьми. Як відомо, остання третина XX століття привнесла суттєві зміни в способи комунікації та зв'язку людей по всьому світі. Поява інформаційно-комунікаційних технологій зв'язала людей, що раніше були відокремлені. Сучасні технології забезпечують не лише миттєвий зв'язок та передачу інформації в будь-яку точку земної кулі, а й економічних ресурсів – патентів, нау-хао, відкриттів [12].

1. Hanifan L. J. The Rural School Community Center // Annals of the American Academy of Political and Social Science – 1967. – P. 130–138.
2. Woolcock M., Narayan D. Social Capital: Implications for Development

Theory // TheWorld Bank Research Observer – 2000. – №15. – P. 225–251. 3. Патнам Р. Традиції громад, активності в сучасній Італії : творення демократії / Роберт Патнам. – К. : Основи, 2001. 4. Єлагін В. П. Про сутність поняття "соціальний капітал" та його роль у процесі розбудови соціальної держави // В. П. Єлагін / Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf>. 5. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. – Washington : IMF Institute and the FiscalAffairs Department, 1999. 6. Bourdieu P. The forms of capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – New York : Greenwood, 1985. 7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Наука, 1962. – С. 86. 8. Коріцький Е. Б., Нінциєва Г. В.,

Дмитрієв А. Л. Економісти російської еміграції. – М. : Юридичний центр Прес, 2000. – С. 286. 9. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного / А. Бова // Економічний часопис ХХІ. – 2003. – № 5. 10. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі / А. Л. Багнюк. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Bahnuk.pdf. 11. Пригожин И., Стенгерс С. Порядок из хаоса // И. Пригожин, И. Стенгерс / Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/betweenall/prigogine-stengers_ru.htm. 12. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М., 2000.

Надійшла до редколегії 18.11.11

УДК 101.1

І. В. Богдановський, канд. філос. наук, доц., докторант, КНУТШ

ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНИХ ТРАДИЦІЙ В СУЧАСНОМУ ЯЗИЧНИЦТВІ

В статті розглядається віровчення і культ основних організацій сучасного язичництва.

Ключові слова: язичництво, віра, культ.

В статье рассматриваются вероучение и культ основных организаций современного язычества.

Ключевые слова: язычество, вера, культ.

The article deals with faith and the cult of the major institutions of modern paganism.

Keywords: paganism, faith, cult.

Вступ. У західних країнах діяльність нових і нетрадиційних релігійних громад вивчалася Е. Баркер, Ч. Глоком, Ф. Зімбардо, Т. Лейном, М. Ляйппе, Д. Макдауеллом, С. Хассеном, М. А. Уільямом, У. В. Чамберсом, Д. Майклом, М. Д. Лангоуні, Т. Розаком, М. Уолтером, Ф. Чалдіні та іншими вченими. В сучасній Росії дослідженню нетрадиційних релігійних організацій присвячені роботи Є. Г. Балагушкіна, Л. І. Григор'євої, О. Л. Дворкіна, Е. М. Мірошикової, Л. Н. Митрохіна, Б. З. Фалікова та ін. вченими. Серед українських досліджень цієї проблематики ґрунтовним розумінням специфіки неокультів привертають до себе увагу праці В. С. Єленського, К. В. Кислюка, В. І. Лубського та Л. О. Филипович. Слід зауважити, що дослідницькі підходи до вивчення нетрадиційних релігій й організацій є досить неоднозначними. Поляризація думок зумовлена як відмінністю методологічних позицій і методик дослідження феномену нетрадиційної релігійності (що пояснюється суперечливістю та новизною цього феномену); так і конфесійною або політичною ангажованістю ряду дослідників.

Починаючи з середини ХХ ст., ми можемо спостерігати багато спроб відродження давніх релігійно-духовних традицій, які робляться адептами рідновірсько-язичницьких релігій. Але сучасне язичництво має інший вигляд, ніж те, що існувало в дохристиянські часи. Таким чином, під неоязичництвом ми розуміємо нові або реконструйовані стародавні язичницькі учення і духовні практики. Зауважимо, що термін "неоязичництво" уживається в основному світськими релігієзнавцями та послідовниками світових релігій, а самі прихильники цієї релігійної течії ставляться до його використання негативно, вважаючи за краще говорити про "рідновір'я", "відьомство" і т. п. Адже ідеологи неоязичництва, як правило, виводять основи своїх вірувань і культу з традицій, коріння яких йде в глибоку старовину. Серед найбільш відомих у світі неоязичницьких релігій слід згадати "Вікку", "Асатру" та "Інглїзм". В Україні неоязичницькі організації репрезентовані "РУН-вірою" та ін. рідновірськими громадами.

Основна частина. Найбільш поширеною в світі неоязичницькою релігією є Вікка. Її основою є відьомство, що на практиці проявляється в культовому шануванні сил і духів природи, а також у виконанні магічних обрядів. Вікка стала популярною в 1954 році завдяки відомому окултисту Джеральду Гарднеру. Він стверджував, що Вікка є традицією стародавнього чаклунства, яка таємно існувала протягом багатьох століть. Вікканці

не визнають жодних священних книг, проте їх більшість шанує текст "Книги Тіней" Д. Гарднера та праці знаменитого окултиста ХХ ст. Алістера Кроулі. Оскільки не існує централізованої вікканської організації і загальноприйнятих догматів, вірування окремих груп практикуючих віккан можуть істотно відрізнятися. Зазначимо, що останніми роками термін "Вікка" використовують досить широко, позначаючи ним будь-які форми магічного відьмування, наприклад, "Ремесло Кочрейна" та ін.

У більшості вікканців існують культи Рогатого Бога і Триєдиної Богині, яких вони вважають проявами духовної сутності природи. Бог іноді символічно отождоюється з Сонцем, а Богиня з Місяцем. Рогатому Богу приписують сексуальність, агресію, несамовитість, пристрасть до полювання. Його називають різними іменами: Кернунос, Пан, Ато, Карнайна та ін. Зауважимо, що радикально налаштовані віккани-феміністки, які ненавидять усе чоловіче, Бога не шанують. Проте усі без винятку вікканці шанують Богиню, яку називають Триєдиною, пов'язуючи три форми її прояву (як "Діви", "Матері" і "Старої") з трьома місячними фазами. Ключовим уявленням адептів Вікки є те, що Богиня і Бог можуть проявляти себе в особових формах через тіла жриці і жерця, за допомогою ритуалу, що символізує сходження Місяця або Сонця. Феміністичні напрямки Вікки Богиню найчастіше отождоюють з єгипетською Ізидою [1].

Вікканці вірять в реінкарнацію, проголошуючи, що душа, щоб достатньо навчитися і вдосконалитися, утілюється декілька разів. Відповідно, себе вони вважають втіленнями колишніх відьом і відьмаків. Душа в очікуванні наступної реінкарнації нібито відпочиває на Іншому Світі або в Країні Вічного Літа. Багато вікканців вірять в здатність входити в контакт з померлими, які живуть в Іншому Світі за допомогою медіумів.

Вікканці виголошують магічні заклинання для лікування, для привернення любові й багатства або для звільнення від негативних впливів. Вікканці вважають, що в магії проявляються закони природи, які ще не відкриті сучасною наукою. Вони приймають класичну філософсько-магічну ідею про існування п'яти елементів. Магічний символізм присутній в багатьох вікканських церемоніях, наприклад, при створенні магічного кола. Чотири основні матеріальні елементи співвідносять із сторонами світла: повітря на Сході, вогонь на Півдні, вода на Заході, земля на Півночі, а дух, відповідно, в центрі. П'ять елементів співвідносяться з п'ятьма вершинами пентаграми, які, так само, вказують на 5 країв людського тіла, відображаючи ідею, що кожна людина є

мікрокосмом (маленькою копією великого всесвіту). В середині очищеного магічного кола вікканці призивають "Духів-Хранителів": Півночі, Сходу, Півдня і Заходу, а потім звучать магічні заклинання до Богині і Бога. Зазвичай в колі присутній віттар, на який поміщаються магічні інструменти: атам, жезл, пентакль, чаша, мітла, казан, свічки, пахощі й ніж з білою ручкою, який називається болін. Після завершення ритуалу відплачується подяка Богині і Богові, а також Хранителям, і коло "руйнується". Поширеною також є практика чаклунства в голому вигляді, який називається "небесним одягом".

Ще однією важливою церемонією вікканців є Хенд-фастінг (англійською мовою перекладається як сплетення рук), що, по-суті, є вікканським весіллям. При укладенні постійного шлюбу головною обітницею вікканців є "Бути разом, поки живе любов в серцях", на противагу християнській обітниці – "Поки смерть не розлучить нас". Існує також особливий обряд, що проводиться над новонародженими і дітьми молодшого віку, – вікканінг, який покликаний представити малюка Богові і Богині, щоб забезпечити їхній захист і заступництво.

Вікканці також відзначають вісім свят Колеса Року. Серед них є два основні цикли. По-перше, – це чотири великі свята, що позначають зміну пір року і які збігаються із стародавніми кельтськими вогненними святами; по-друге, це інші чотири (менш важливі) свята, – літнє і зимове сонцестояння, а також весняне й осіннє рівнодення.

Внаслідок поширення в масовій свідомості негативних асоціацій та побоювань, які пов'язані з чаклунством та відьмами, більшість вікканців, з остраху перед можливими переслідуваннями, практикують магію таємно. Приблизна оцінка кількості вікканців у всьому світі на початку ХХІ ст. – близько 800 тисяч (в США – 130 тис., в Англії – 40 тис. і т. д.). В Україні послідовників вікканства небагато. Крім того, свою належність до цієї віри вони найчастіше не афішують, оскільки в нашому суспільстві до чаклунів ставляться переважно негативно. В нашій країні вікканці діють без офіційної реєстрації. Їх головний сайт – wicca.com.ua.

Основним напрямом скандинавського рідновір'я є Асатру. Це слово перекладається як "віра в асів" (нормандських богів). Інша назва цього руху – єдинисти, оскільки верховним богом пантеону Асатру є Один. Асатру є модернізованим варіантом релігії дохристиянських скандинавів. Першу свою общину єдинисти зареєстрували в Ісландії ще 1973 року. Окрім Ісландії зареєстровані общини Асатру діють також в Данії і Норвегії. В Україні декілька общин Асатру існують у вигляді громадських організацій й не мають офіційного статусу.

Адепти Асатру не визнають жодних священних книг. Їхня віра ґрунтується на обожнюванні сил природи, а також на відновленні традицій і фольклору корінного населення скандинавських країн. Згідно віровченню цієї релігії, люди наділені божественною сутністю, що перебуває поза їхньою свідомістю, але ця сутність здатна взаємодіяти із людиною і матеріальним світом й проявляється через поєднання з природою. Такого поєднання можна досягти через шанування й прославлення богів і богинь, які є кровними родичами людей.

Прихильники цієї неоязичницької релігії вважають, що добро і зло не є вічними і незмінними сутностями. Визнається потойбічне життя душ, проте на цих уявленнях увага не концентрується, оскільки вважається, що це існування є вищим за людське розуміння. Культурна практика Асатру є символічною магією рун (магічних узорів і літер давнього скандинавського алфавіту). В Асатру їх вважають стародавніми символами, що представляють різні сили всесвіту. Ідеологія Асатру

популяризується завдяки деяким комп'ютерним іграм, наприклад, Warcraft.

У державах СНД набув найбільшого поширення той тип неоязичництва, який заснований на інтересі до стародавніх, дохристиянських слов'янських вірувань, – рідновір'я. Рідновір'я не має єдиної організаційної структури і підрозділяється на десятки автономних організацій і груп, погляди адептів яких суттєво відрізняються одна від одної. Розглянемо більш уважно основні напрями рідновір'я.

В Росії найбільш помітною течією рідновір'я є Інглїзм, який заснував Олександр Юрійович Хиневич. Наприкінці 1992 року він зареєстрував першу релігійну общину інглїннів, яка називалась "Місцева слов'янська община Капища Веди Перуна староруської інглїстичної церкви православних старовірів-інглїннів". Діяльність цієї та інших інглїнських общин побудована на принципах, закріплених в їхніх Священних Писаннях, – "Слов'янсько-арійських Ведах" – серії книг, які є, на думку послідовників О. Ю. Хиневича, перекладами сучасною російською мовою стародавніх слов'янських текстів. Засновник інглїзму проголосив, що Жерці-охоронці (з якими йому нібито вдалося встановити містичний контакт), відкрили йому, що Ніч Сварога (період негативно-го впливу різних чинників космічного походження) закінчилася у 1996 році. Відповідно, "тепер настав час розповісти людям про знання, які охоронялися відудами багато тисяч років" [2].

Інглїнги сповідують політеїзм. Одним з важливих богів інглїзму є Рід. Він об'єднує в собі всіх предків людини, ставить завдання людині перед її втіленням на Землі (Мідгарді) і є суддею на одному з трьох посмертних судів. Визнаються також й інші боги. Ними вважаються початкові інформаційні структури (закони всесвіту), які персоніфікуються в ролі персонажів інглїстських Вед. Більшість імен богів запозичені з язичництва стародавніх слов'ян (Дажбог, Сварог, Велес, Перун та ін.), із скандинавської міфології (Один, Тор, Валькірія та ін.), з римського пантеону (Веста), а також з індуїзму (Агні, Індра та ін.).

Дев'ять головних морально-етичних основ інглїзму проголошують необхідність розвитку освіти, духовності, співчуття, покаяння, терпіння, миролюбності, любові до ближнього, цілеспрямованості, а також здатності переносити випробування. Інглїнги постять на сьомий день свого дев'ятиденного тижня. Під час обрядів учасники осяють себе "Святим знаменом". Для цього великий, безіменний палець і мізинець правої руки збираються разом, а два що залишилися також збираються разом і розпрямляються. Потім складені разом вказівний і середній пальці додаються спочатку до лоба, потім до очей (спочатку до лівого, потім до правого), потім до рота. Під час служб співаються гімни, такі як "Гімн Бога Купала", "Гімн Святої Землі", "Гімн Вогню" та ін.

О. Ю. Хиневич (він тепер називає себе Патером Дієм Коловратом) підрозділяє людей на типи за кольором шкіри, запевняючи, що ці типи розрізняються хромосомною структурою, "психоматрицями" й "енергетичною структурою". На думку засновника інглїзму, за останніми двома показниками білі люди значно випереджають інших. За подібні расистські переконання, а також за організацію правоекстремістської групи, використання символіки й обрядовості, що містить елементи нацизму (наприклад, свастику-коловорот, вітальний жест з підняттям правої руки і т. ін.), в грудні 2008 року О. Ю. Хиневичу були висунені судові звинувачення. Суд визнав його винним, а організацію інглїстів було заборонено. Проте в березні 2011 року всі звинувачення з О. Ю. Хиневича були зняті, а судимість скасовано. Хоча

на теперішній час ідеологія інгліїзму в Росії визнана екстремістською, а діяльність громад інгліїнгів заборонено, осередки цієї організації й досі існують в країнах СНД напівлегально. Декілька нечисленних общин інгліїнгів діють в Україні, але жодна з них не має державної реєстрації.

В Україні рідновір'я почало поширюватися лише з початку набуття її політичної незалежності. Різні форми неоязичництва є популярними, насамперед, в тих колах інтелігенції, які переймаються ідеями національного відродження. Адже частина наших співвітчизників вважає відновлення прадавніх язичницьких вірувань необхідною умовою зростання національної свідомості. На сьогоднішній день в Україні функціонує більше ста двадцяти громад різних рідновірських напрямів [3].

Витоки українського неоязичництва пов'язані з іменем Володимира Шаяна та заснованої ним релігійної течії "Рідна Віра". У 1943-му році В. Шаяном було створено організацію, яку він назвав "Орденем Лицарів Бога Сонця". Але ця громада проіснувала недовго, й у 1945 році В. Шаян створив "Орден Бога Сонця", висвятивши 12 перших його членів. Опинившись після Другої світової війни в еміграції, В. Шаян й надалі творив свою релігійну систему, водночас продовжуючи свої наукові дослідження. Після смерті В. Шаяна, його учні у 1987 р. опублікували ці дослідження з рідновірства, об'єднавши їх в роботі "Віра Предків Наших". Перша громада Української Рідної Віри з'явилась у 1981 році у місті Гамільтон (Канада). Її члени видають журнал "Українське Відродження".

Засновником найбільшої релігійної течії рідновірів – РУН-Віри (повна назва "Об'єднання Синів і Дочок України рідної Української Національної Віри") є Лев Силенко. Офіційне проповідання РУН-Віри в середовищі українських емігрантів почалося 1964 року, з якого Л. Силенко видавав часопис "Рідна Віра". У кожному з десяти номерів "Рідної Віри" друкувалися матеріали "Мага Віри", яку було оголошено Святим писемом українських рідновірів. У 1979 році "Мага Віра" вийшла окремою книгою обсягом 1427 сторінок [4]. В грудні того ж року в Чикаго оформилась перша громада РУН-Віри, яка отримала від влади США статус релігійної. На теперішній час громади ("станції") рунвірців діють в США, Канаді, Австралії, Англії та інших країнах, де проживають українці. Центром РУН-Віри є собор святої матері-України, який розташований в місті Спрінг Глен (штат Нью Йорк, США).

Головним символом рунвірців є тризуб, який вони називають "Трисуттям" або "Знаменом Дажбожм". Емблема РУН-Віри – Трисуття у Сонці символізує три основи життя: Нав (Дух), Яв (Матерія) і Прав (правила духовного і матеріального життя). Духівництво РУН-Віри називається рунтатами і рунмамами. Обряд висвячення-благословення проповідників-руннат вперше було здійснено 1974 року особисто Л. Силенком. Він також створив обряди освячення дитини, вінчання молодих, поховання спочилого та ін. Наприклад, існує обряд посвячення юнаків у косаки. Наголошується, що в давнину воїнів скіфів та їхніх попередників гітисів називали "косаками", бо вони мали косу на поголеній голові. І багато років потому ця традиція зберігалась, коли українських юнаків стригли, лишаючи лише чуб (косу), як символ відваги й благородства [5].

РУН-Віра підкреслює свій монотеїстичний характер. Дажбог в ній оголошується уособленням самовладної всевишньої сили. Рунвірці визнають 17 *Заповідей*: 1. Розумій і люби Бога по-рідному. 2. Не поклоняйся чужоземним поняттям Бога. 3. Самоудосконалюй розум, душу і тіло. 4. Вір у себе. 5. Люби родичів своїх. 6. Виховуй ді-

тей своїх у душі Рідної Віри. 7. Шануй духовність предків своїх. 8. Шануй свята Рідної Віри. 9. Не самозабувайся на чужині. 10. Не обмовляй. 11. Живи для добра Вітчизни. 12. Будь правдивим свідком. 13. Обороняй свої скарби і не привласнюй чужі. 14. Не люби ворогів народу твого. Не будь рабом. 15. Не залишай у біді приятеля твого. 16. Не зневірюйся. 17. Люби дітей свого і чужого народу. Впроваджуються власні молитви. Наприклад, до Дажбога – "Дажбоже, ти святий дух народу мого". Наведемо її зміст: "Дажбоже мій, єдиний ти, як білий світ єдиний – життя тобі присвячую своє, щоб багатів і здравствував мій рід. Єдиний ти, як рідна мати єдина – люблю тебе, щоб кращала й багатішала любов. Єдиний ти, як рідна Вітчизна єдина – освячуюсь тобою, щоб всюди і завжди бути собою. Слава тобі, Дажбоже мій!" [6].

Рунвірці влєвнені, що коріння народів білої раси оформилося на берегах Дніпра. Звідси 6000 років тому виходили роди й племена, які запалили вогнища культури і цивілізації усіх інших народів. Наприклад, коли трипільці прийшли до Месопотамії, то принесли туди високу культуру землеробства. До Індії трипільці принесли усні "Веди", складені 5–6 тис. років тому в Україні-Орієні. Виведення рідновірами існування українства ще з часів трипільської культури дає їм підстави наголошувати на культурно-етнічній зверхності українців. Їх погляди знаходять підтримку частини науковців. Наприклад, Олександр Поліщук, який є директором Історико-археологічного музею "Прадавня Аратта-Україна", називає його "музеєм національної ідеї". Він зазначає, що символом національної української ідеї є свастика як знак індоєвропейців або арійців. Українці в цьому музеї постають нащадками могутньої, найбільш стародавньої, духовно найрозвиненішої хліборобської арійської цивілізації. Відповідно, українці проголошуються не лише людьми першого сорту, а й, взагалі, вищими людьми в світі. Цей вид етно-національного міфу має яскраво виражене націоналістичне спрямування. Адепти неоязичництва в Україні часто висувають вимогу "побудови української України" через звільнення від пагубного впливу нав'язаної іудео-християнської культури і повернення до істинного коріння нашого народу" [7].

До християнства рунвірці ставляться негативно. Тут проявляються антисемітські настрої адептів цієї релігії. Ісуса Христа Л. Силенко вважав історичною особою. Проте, на його переконання, оголошення Ісуса Богом у місті Нікеї в 325 році відбулося лише з політичних мотивів, щоб імператор Костянтин міг називатися помазанником (Христом) і представником Бога на Землі. Негативно рунвірці ставляться також до князя Володимира, якому дорікають, що він зрадив віру своїх предків й започаткував на Русі-Україні тисячолітнє рабство. Проте 1 березня 1996 року Л. Силенко оголосив початком нового 10996 Дажбожого року, який, на його переконання, підвів ризик під епохою панування ери християнства на Україні. На знак зречення християнства посвячені в РУН-Віру змінюють імена на слов'янські: Миролуб, Святослав, Ярослав, Богдана, Києслав, Світомир, Любомира, Лель, Лада, Зореслава, Оріянка та ін.

З 1990 року сповідники РУН-Віри почали відкрито діяти в Україні. У вересні 1991 р. було зареєстровано статут першої громади РУН-Віри в Києві. Протягом наступних двох років утворюються громади рідновірів по всій Україні. З 1995 р. в Україні виходять часописи "Рідна Віра" й "Світло Орієні". Нині в Україні діє понад п'ятдесят громад рунвірців, загальне керівництво якими здійснює священнослужитель київської громади "Дажбог" Б. Островський.

У 1993 року в Україні була зареєстрована рідновірська громада, члени якої визнають себе послідовника-

ми В. Шаяна. Ця організація має назву "Православна Громада українських рідновірів". Її очолює волхвиня Зореслава (д. філос. н., проф. Галина Сергіївна Лозко). Дякуючи зусиллям пані Зореслави в травні 2001 року було зареєстроване Об'єднання Рідновірів України.

Наявна в нашій державі ще одна течія рідновір'я – Рідна Українська Віра (РУВ). 1994-го року кілька вінницьких громад неоязичників вирішили створити Собор Рідної Української Віри (СРУВ). Головою духовного правління СРУВ було обрано Орія Безверхого, який написав власні віроповчальні книги, наприклад, "Рідну Віру", "Волхвник рідновіра" тощо. Серед усіх неоязичницьких культів СРУВ відрізняється більшою толерантністю до інших течій рідновірства. СРУВ узяв собі за мету з'єднати воедино вчення В. Шаяна, Л. Силенка та інших рідновірів. Адепти цієї організації вважають, що Поділля – це особлива територія, тому що саме тут збереглося багато пам'яток дохристиянської культури. 15 червня 2003 р. на священній для усіх рідновірів горі Богит було урочисто проголошено про відродження споконвічної релігії українців-русичів, яку названо було "Рідною Православною Вірою" (РПВ). На сьогоднішній день існує більше десяти громад РПВ. Цю конфесію очолює Володимир Куровський, з титулом – Його Світлість Верховний Волхв Рідної Православної Віри.

Висновки. В сучасному світі відбувається активне поширення етнічних рідновірсько-язичницьких неокультів. Це є наслідком, по-перше, зростання націоналістичних настроїв (які є захисною реакцією на експансію мультикультуралізму, глобалізму, споживацьких цінностей і т. ін.); а по-друге, поширення й популяризації екологізму й, відповідно, пантеїстичних поглядів на природу і космос. Більшість неоязичницьких організацій характеризуються, насамперед, націоналістичною спрямованістю. Їхні лідери проголошують, що у пошуках своєї національно-культурної ідентичності людина, якщо вона послідовна у цьому своєму прагненні, неминує має

розірвати свій зв'язок зі світовими релігіями на користь релігії національної. Це призводить до пошуків язичницьких коренів віри і формування на їх основі загальнонаціональної релігії. Діяльність неоязичницьких організацій і культів викликає негативну реакцію насамперед з боку прихильників традиційних релігій, які закликають представників вітчизняної влади вживати жорсткі санкції аж до повної заборони. Проте, на наше переконання, лише у тому випадку, коли діяльність членів неоязичницьких релігійних громад починає загрожувати громадському порядку і має ознаки приниження національної гідності представників певних народів, кримінальних та інших правопорушень, представники державних правоохоронних органів повинні втручатися й припиняти цю діяльність. А переслідувати людей лише через їхній незвичні світоглядні переконання або спосіб життя представники владних установ вільних й демократичних держав, в яких панує принцип верховенства права, не повинні.

1. Дворкин А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. – 3-е изд., перераб. и доп. – Нижний Новгород: Изд-во Братства во имя св. кн. Александра Невского, 2003.
2. Неоязычество на просторах Евразии: [сб. науч. раб. / науч. ред. В. А. Шнирельман]. – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001.
3. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2011 року / Затверджено наказом Держкомнацрелігій від 28 лютого 2011 р. № 09. – Режим доступу до документа: http://www.irs.in.ua/files/statistic/2011.01.01_zvit_f1.pdf.
4. Силенко Л. Мага Віра: Рідна Українська Національна Віра. Святе письмо. Велике світло волі: співвідношення віри, науки, філософії, історії. – Нью-Йорк: Оріяна, вид. об-ня Синів і дочок України. Рідні Укр. Нац. Віри, 1979.
5. Нові релігії України / [редкол.: А. М. Колодний (голова) та ін.]. – К.: УАР, 2010. – (Серія "Історія релігій в Україні: у 10-ти т."). – Т. 8.
6. Силенько Л. Священна книга обрядів: требник. РУН-віра. – К.: Обереги, 1991.
7. Новакова К. Між міфом та національною ідеєю. Обличчя сучасного українського націоналізму. – Режим доступу до тексту: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/12282-mizh-mifom-ta-nacionalnoyu-ideyeyu-oblichchya-suchasnogo-ukrayinskogo-nacionalizmu.html>.

Надійшла до редколегії 20.02.12

УДК 101.1::316

В. М. Брижнік, асп., КНУТШ

МОВА ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ РОБІТ МАКСА ГОРКГАЙМЕРА, ТЕОДОРА АДОРНО І ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ)

У статті здійснюється аналіз соціокультурного феномена мови, котрий, історично реалізувавшись у межах індустріального соціуму чинником впливу "технологічної" влади, діалектично постає ефективним засобом емансипації особи і суспільства від даної влади.

Ключові слова: мова культур-індустрії, індустріальна влада, ідеологічне мовлення, соціальна тотальність, цілісність мислення.

В статье осуществляется анализ социокультурного феномена языка, который, исторически реализовавшись в рамках индустриального социума фактором влияния "технологической" власти, диалектически становится эффективным способом эмансипации особи и общества от данной власти.

Ключевые слова: язык культур-индустрии, индустриальная власть, идеологическое вещание, социальная тотальность, целостность мышления.

In the article is produced the analysis of the cultural phenomenon of language, which, historically realized within the limits of industrial society the factor of influence of technological power, dialectical appears the effective mean of emancipation of person and society from this power.

Keywords: language of cultural industry, industrial power, ideological broadcasting, social totality, integrity of thought.

Важко заперечити твердження, що будь-яке соціальне утворення визначається такими самотутніми культурними формами, котрі характеризують лише дану групу людей. Навіть чисельно невелика спільнота творить культурні феномени, які позначають її природну суть. До таких феноменів, окрім іншого, належить мова, як форма реального існування не лише окремого представника спільноти, а й сукупності її членів у цілому. Мова постає чинником визначення соціальної форми, означуючи її особливими рисами комунікації, що безпо-

середньо здійснюється в мовленні – реальному функціонуванні мови. Якщо вважати творення комунікативних особливостей соціальної групи об'єктивним природним процесом, то можна погодитися з думкою, що мова, як культурний чинник, здатна змінюватися в плінні подій будь-якого суспільства. Вона неухильно набуває якості потужного впливу на його життя, визначаючи динаміку соціокультурних перетворень. Відтак дана теоретична робота, предметом наукового зацікавлення котрої є мова як соціокультурний феномен, а об'єктом – харак-

тер культурних змін у суспільствах, які дійшли у своєму розвитку стану індустріального виробництва, є належно-актуальним гуманітарним знанням для будь-якого соціального утворення, охопленого формами співжиття індустріального штибу. До числа філософів і науковців, які звертали свою увагу на проблеми зіставлення мови та мовлення з соціальними, культурними, науковими, філософськими контекстами слід віднести Платона, Аристотеля, Бл. Августина, Гобса, Лока, Ляйбніца, Віко, Кондильяка, Гамана, Гердера, Канта, Геґеля, Гумбольта, Ніцше, Пірса, Фреґе, Касирера, Вітґенштайна, Гайдеґера, представників аналітичної філософії мови і структурного мовознавства, старше і молоде покоління Франкфуртського Інституту соціальних досліджень. Дана робота ґрунтується на працях старших представників Франкфуртської школи.

Значною подією в житті інтелектуальної спільноти Європи середини минулого сторіччя стала публікація спільної праці Макса Горкгаймера і Теодора Адорно "Діалектика Просвітництва"(1947) (далі ДП). Частково назва цієї книги спонукає читача згадати філософський доробок Геґеля, котрий визначив поступ людства як історично-безупинне розгортання суб'єктивного духу, котрий пізнаючи дійсність у поняттях, прямує до абсолютного знання (сукупної сутності мистецтва, релігії і філософії), послугуючись шляхом попередньо протерованим до нього духом об'єктивним. Діалектика абсолютного розуму, як самоінтерпретація західної цивілізації, реалізується у вигляді досягнення рівноваги в "чистому знанні" і задоволенні буттям, оскільки, на думку Геґеля, "розвиток розуму відбувається через розвиток самосвідомості людини, яка підкоряє (курсив наш; – В. Б.) природний та історичний світ і перетворює його на матеріал для своєї реалізації"[1]. У своєму творі Горкгаймер і Адорно переосмислили суть діалектичного руху цивілізації, запропонувавши власне бачення природи влади, котра змінюється в плінні соціокультурних перетворень. Франкфуртські філософи виявили в поступі європейської цивілізації тенденції до відродження атавістичних культурних феноменів, які не належать суспільствам, що претендують на статус модерних, і осмислили причини соціокультурних катастроф першої половини ХХ ст., суть яких убачалася ними діалектичним нашаруванням різночасових культурних форм. Автори ДП починають аналіз підстав соціальної деградації, зауваживши на характер колективної свідомості європейців, яка, увібравши у себе раціональні ідеї та засади західного Просвітництва, рекрутувала його наукові здобутки на задоволення ірраціонального потягу до влади. Історичною антитезою Просвітництва постає міф – первинна форма світосприйняття будь-якої локальної цивілізації, що виявився остаточно не усунути просвітницькими настановами з соціального контексту Європи. Натомість зі збільшенням відстані від доби його існування, він отримав нове дихання в новітню епоху як "міф ХХ сторіччя", втілюючись у життя європейців у вигляді ідеологій тоталітарного панування, озброєних сциєнтичною свідомістю модерними військовими технологіями. Останнє не здивує, якщо нам прийде на пам'ять факт подібності ставлення просвітницьких настанов і магічних практик міфологічної свідомості до природи, що реалізовувалось у вигляді прагнення керувати нею. Намагаючись підкорити природу магічними заклинаннями давня людина вперше відмежовується від неї, ще не усвідомивши необхідності пізнання та керування природою власною. Автори ДП визначають магію, інструментарій міфологічної свідомості, з її прагненням впливати на стихійні сили, первісним імпульсом до оволодіння природою, що історично відроджується в моде-

рній природничій науці, діалектично надаючи останній бездушно-раціонального характеру. Магічна практика чаклунів (жерців) мала виразне знакове значення, тобто таке, де цілком природно збігають образ і знак. Первісне слово, його вимовлення виконують функцію ідентифікації образу. Міф зобов'язується з'єднувати образ і відповідне йому слово у приналежний спосіб, верифікуючи таким чином будь-яке явище або річ. Саме у міфі, як і у магічних ритуалах, об'єднуються образ і слово, повторюючи і пояснюючи природу. Міф, володіючи первісною свідомістю, окрім тлумачень світу, стверджує міцний зв'язок кожного явища і речі з необхідним вимовленням. "Незмінні слова залишаються формулами законів природи" [2], – вказують автори ДП. Привілей вимовлення магічних формул започатковує соціальну диференціацію первісної спільноти на тих, хто володіє правом на заклинання, суб'єктів сакральної влади, і на пасивних реципієнтів магічних ритуалів. Тодішній індивід, напучений міфологічним баченням світу сталих явищ, починає відчувати кількісну і якісну нестачу пояснення фактів дійсності. Міцніючий розум людини усвідомлює себе упослідженням, зачиненням у Всесвіті, переповненому духами і природними богами. Дати відповіді на накопичені запитання і виявити засоби покращення співжиття зобов'язується щойно народжене знання – філософське. Присутність у колективній свідомості філософського знання діалектично змінює природу попередніх вірувань, надавши релігійному життю чинника активізації духовної складової природи людини. Автори ДП постулюють нову релігійність примиренням буття і духу. Якщо міф диференціював природу людини, зберігаючи духовні чинники буття назовні, то такі харизматичні релігійні подвижники як Магомет, Торквемада, Лютер щиро прагнули посилити фактор внутрішньої духовності, підпорядкувавши людей засадам релігійного ригоризму. Проте виявилось, що релігія, духовною суттю котрої є віра, об'єктивуючи її в соціальній площині, нівелює віру індивідуальну, яка, на переконання франкфуртських мислителів, лише такою здатна існувати. Реалізувавшись у тодішньому історичному контексті у вигляді церкви, владно об'єктивуючи і соціалізуючи індивідуальну віру, релігія починає негативно протиставляти себе іншому знанню, підпорядковуючи філософію і тодішню науку. Для авторів ДП є очевидним, що віра, котра своїм духовним авторитетом обмежує зовнішнє знання, водночас духовно обмежує саму себе[3]. Прагнучи підпорядкувати собі науку, церква зробила історичну помилку, необачно усунувши з наукового контексту духовний фактор, що пізніше діалектично позначилося як превалювання в науковому знанні позитивних, тверезо утилітарних настанов. Світськість влади церкви розмежувала духовну суть сакрального вчення і соціальну практику кліру. Відповіддю на розходження суті слова і діла, ідеї та практики постає феномен європейського Просвітництва, як уособлення прогресивного мислення, що береться позбавити людей невпевненості в собі за допомоги позитивного знання про існуюче, зробивши їх господарями свого життя. Варто нам згадати, що Просвітництво не було ідейно однорідним і в історії Європи було присутнє у вигляді декількох різновидів. Водночас те спільне, що їх об'єднувало, можна виразити як комплекс прагнень: розумової тверезості, належного усвідомлення правдивої реальності, об'єктивної оцінки співставлення сил. Віднині афектованість та ірраціональність не сміють бути творцями думки, лише об'єктивно-раціональні настанови отримують право на суспільну легітимність. Вимоги Просвітництва щодо автономії суб'єкта здійснюються і закріплюються в європейських країнах принципи

політичного лібералізму. Франкфуртські мислителі вказують на очевидність історичної трансформації автономності буржуазної особи в бік егоїзму меркантильного інтересу, що вможливорює посилення утилітарного ставлення сцієнтичної свідомості до існуючого, живого і неживого. Позитивізм, який починає виконувати функцію інтелектуальної інстанції тверезої раціональності буржуазії, на будь-яку легковажність в інтелегібельних світах накладає вето, вбачаючи її беззмістовною балаканиною. Відсунувши платонівську і Аристотелеву частини метафізичної спадщини, як проєкції міфу на пізнання і переслідуючи правомірність універсалій на істинність, як марновірство, позитивізм продукує новітній номіналізм. Формалізація мислення Просвітництвом поступово прямує в бік закріплення за кожним явищем сталою смислу. Умоглядняючи символічність слова і мовного виразу стають сумнівними для позитивної свідомості, утвердивши припис, що лише існуюче має право на верифікацію. "Просвітництвом, урешті-решт, знищуються не тільки символи, але їх наступники – загальні поняття, в результаті від метафізики не залишається нічого, крім абстрактного страху перед колективом, із якого вона виникла", – пишуть автори ДП і продовжують далі: "Просвітництво для понять є тим, чим є індустріальний трест для рантьє: нікому не дано почуватися в безпеці"[4]. Усунення символічних понять, як умоглядних, із колективної свідомості впливає на суспільне життя так, що вможливорює уречевлене ставлення до будь-якої людини на фабриці, в бюро, на вулиці серед собі подібних, як до безликої істоти. Ці зміни в європейській свідомості активізують раніше табуйовані потяги до влади в суспільстві. Формалізоване мислення, набувши ознак ірраціонального бажання влади, "стає органом, який повертає назад, до природи... Для тих, хто має владу, люди стають матеріалом, як для суспільства – природа в цілому. Після короткої інтерлюдії лібералізму, упродовж якої бюргери навзаєм тримали один одного під загрозою, панування виявляє себе в фашистськи раціоналізованому обличчі, в якості архаїчного жаху"[5]. Міф, відродившись у модерній колективній свідомості без приписів на соціальні табу, підпорядкувавши собі здобутки позитивного знання, усуває з європейського суспільного контексту сакральне (раціоналізоване християнство) і філософське знання, натомість вивисуючи новітнє поганство й авторитарну ідеологію. Передумовами даних соціокультурних процесів стає владна настанова буржуазного соціуму – суцільно охопити людську природу. Індустріальна влада чинить психічний тиск на несвідому складову сприйняття, використовуючи агентів впливу культур-індустрії – продукт мистецьких прагнень "технологічного" соціуму. Дане мистецтво в еволюційному русі західних суспільств до засад індустріального виробництва, як культурна форма диференційованого соціуму, поступово набуває ознак масово-поточної продукції, що реалізується як стандартизація художніх творів. Автори ДП вказують на особливість культур-індустрії – своє центральне послання реципієнтам вона формулює у вигляді спонукання до чуттєвого задоволення, платою за котре буде покійна згода з соціальною дійсністю. Мистецькою суттю будь-якого витвору мас-культу постає необхідність "випалити в серцях обездолених претендентів на робітничі місця, як тавро, всесилля інвестуючого капіталу – їхнього справжнього господаря"[6]. Втрата колективною свідомістю духовної опори у вигляді об'єктивної релігії або суспільно незаангажованого авторитету призводить до смакового безладдя, до панування мистецького несмаку, в каламутних хвилях якого народжуються тенденції на замовлене впорядку-

вання останнього. Так зароджується система мас-культової єдності, кожний окремий агент якої починає в унісон із іншими виказувати рідкісну псевдо-естетичну згуртованість. Актуальним виявляється, наприклад, вихваляння єдиного "стального ритму" незалежно від ідеологічного спектру вподобань. Факт відсутності суттєвих відмінностей у масовому процесі втілюється в циклічній зміні одне одним зірок, шлягерів, мильних опер тощо виконуваних ними, що витримує перевірку часом у якості застиглих інваріантів. Перманентне тасування сюжетних штампів, максимальна однаковість ситуацій і сцен, законсервованість мовних кліше і жартів, котрі розраховані на сталі смаки слухачів та глядачів, – усе це формує відсутність індивідуально-творчого стилю в масовому мистецтві. Мова культур-індустрії, природно позбавлена символічного змісту, виконує функцію утилітарного повідомлення, перетворюючи слова з носіїв умоглядного смислу на беззмістовні знаки. Слова і фрази, котрі спонукають до небажаних конотацій, що долають межі інваріантного смислу, мова мас-культу вважає "незрозумілими", визначаючи їх як вербальну метафізику, і усуває зі своїх текстів. Наступним постає прикріплення за кожною річчю сталою значення, консервуючи цей зв'язок у вигляді мовно-образного штампа. Автори ДКП переконані, що незмінна прив'язка до лише однієї якості речі, спотворює її реальну суть[7]. У часовому плині слово, котре означає лише усталений смисл, перестає адекватно ідентифікувати вже змінене явище або річ. Тож втрата словом смислу, як умоглядно-належного, максимально заважає верифікації соціальної дійсності. Усталеність смислів, що практикувалась засобами мовлення агентами мас-культу, точніше – їх штучне консервування у соціальних реаліях, уміло запозичується мовленням політичної пропаганди індустріальної ідеології. "Мова, котра (раніше; Авт.) апелювала лише до істини, викликає тільки роздратування і бажання якомога швидше дістатися суті справи, що у (даній) дійсності і є її метою. Слова, що не є засобом, здаються беззмістовними, в інших випадках – фікцією, чимось брехливим. Оцінні судження сприймаються або в якості реклами, або як беззмістовна балаканина. Тим самим перетворена на дещо каламутно необов'язкове, ідеологія, тим не менш, не стає ані менш прозорою, ані розслабленою. Якраз її невизначеність, майже сцієнтичне небажання мати справу з тим, що не піддається верифікації, функціонує тут в якості інструментарію утвердження авторитарного панування. Вона перетворюється на наполегливе і планомірне проголошення існуючого ладу речей"[8]. Саме такого, котрий утратив імпульс до будь-яких змін. Франкфуртські філософи вказують, що майже всі засоби панування і контролю функціонерів індустріального виробництва еволюціонували від засад ліберально-демократичного врядування до ідеологічних настанов тоталітарної влади, що впевнено оволодіває колективною свідомістю, постають чинниками соціальної усталеності. Відтак диференційоване суспільство перетворюється на штучно архаїзовану спільноту, у межах якої свідомість індивідуальна, потрапивши під тиск ідеології соціальної тотальності, втрачає риси, властиві самостійній особистості і, набувши ознак "хибної свідомості", стає слухняним інструментом репресивної влади. Саме такої, котра своїм ворогом визначила будь-кого хто має інші політичні переконання, хто належить до іншого класу, до іншої раси чи національності, хто має інші смаки, розмовляє та думає по-іншому.

Колега Горкгаймера і Адорно по Франкфурському гуртку – Маркузе у творі "Ерос і цивілізація" (1956) виклав власне бачення природи соціальної репресивнос-

ті. В цій роботі свої погляди на суть влади примусу він виводить із теоретичного доробку З. Фрейда, котрий вважав усю попередню історію людства розгортанням пригнічення суспільного і біологічного існування людини. Поступ цивілізації, за Фрейдом, здійснюється як відмова від первинного прагнення "цілісного (курсив наш, – В. Б.) задоволення" потреб несвідомих потягів. Примусова раціоналізація соціального життя спонукає розвиток таких людських здібностей, як увага, пам'ять і вміння розмірковувати. Людина стає свідомим, мислячим суб'єктом, діяльність якого детермінована раціональністю, нав'язаною йому ззовні [9]. Соціальна репресивність, аби не втратити владні важелі, щосили прагне нівелювати таку форму свідомості, як уява (фантазія), котра є чинником будь-якого креативного перетворення, і зокрема суспільного, що найвиразніше здійснюється в процесі творення нового. "Спочатку уява реалізує свої істини тоді, коли знаходить для себе форму, створюючи універсум сприйняття і розуміння, суб'єктивний і об'єктивний водночас. Відтак аналіз когнітивної функції фантазії торує шлях до естетики як "науки про красу": в основі естетичних форм – витіснена гармонія чуттєвості й розуму, критика принципу продуктивності та вічний протест проти життя, організованого на засадах логіки панування" [10], – пише Маркузе, пропонуючи осмислити уяву як таку, котра здатна, подолавши межі сущого, розкрийши соціальну дійсність, якісно змінювати життя. Зробивши посилання на деякі естетичні твори Ф. Шіллера, Маркузе постулює естетичний вимір соціальної дійсності таким, у котрому найповніше здійснюється індивідуальна свобода в вигляді прагнення свідомого визволення особи від примусу загалу. Останнє спонукає автора сформулювати кредо суспільної непримиренності – "Велику відмову", як осмислений протест проти зайвої репресії, як боротьбу за остаточну форму свободи – життя без страху [11]. Тож Маркузе вбачає продуктивну взаємодію індивідуального розуму й уяви, як рівноцінних виявів індивідуального сприйняття, гарантованою запорокою руйнування індустріальної раціональності.

У наступному творі "Одновимірна людина" (ОЛ) (1964) Маркузе продовжив тематику аналізу природи репресивного панування, виявивши ознаки раціональної модифікації її суті, як абсорбування несвідомих прагнень людської природи культурним контекстом технологічного суспільства. Відтак репресивність модернізованих соціальних форм здійснюється через технологічний контроль, а не терором, який не є актуальним. Нечувана ефективність техніки та перманентне підвищення життєвого рівня найкращим чином зміцнюють незмінний статус індустріальної влади, гарантуючи безпечне і комфортне життя. Автор констатує факт раціонального використання несублімованих потягів у культурному контексті технологічного суспільства. Віднині існування сублімованих і несублімованих потреб визнається владою індустріального соціуму таким, що має право на їх безумовне задоволення як першочергових [12]. Однак задоволення перших потреб, вочевидь, не реалізується як свобода вибору, вказує Маркузе, а постає уречевленим закріпаченням людини благами масового виробництва промислової та мас-культурної продукції. З огляду на останнє, автор ОЛ надалі відмовляється вбачати суттєву різницю між індустріальними суспільствами, охопленими комуністичною і ліберально-демократичними ідеологіями. Тож критика мови індустріальної влади стосується обох різновидів політичного врядування. Для Маркузе вихідним є переконання, що те спільне, котре об'єднує технологічні суспільства, формуючи універсум приналежності їм комунікації, є площиною реалізації "одновимірної" поведінки. Одновимірність соціальної форми реалізується в засадах "керування процесами ідентифікації, уніфікації, систе-

матичного розвитку позитивного мислення й образу дії" і як повномасштабний наступ на трансцендентні, критичні поняття. Комунікація в технологічно розвинутому суспільстві увиразнюється протистоянням між двовимірними, діалектичними формами мислення і "технологічною" поведінкою, за Маркузе – "соціальною звичкою мислення". Наслідком останньої стає зменшення напруги "між видимістю і реальністю, фактом і його рухомою силою, субстанцією й атрибутами". Технологічне означення, позитивне ствердження та імітація мислення "відтісняють" елементи індивідуальності, творчої ініціативи і пізнавальної активності. Мова технологічного суспільства наповнюється авторитарним, ритуальним і магічним змістом, а "дискурс поступово втрачає зв'язки, що віддзеркалюють етапи процесу пізнання і пізнавальної оцінки". Якщо визнати, що функція понять здійснюється в розумінні і, отже, трансцендуванні явищ, то, коли поняття втрачають автентичну лінгвістичну репрезентацію, "технологічна" мова виявляє стійку тенденцію до вираження безпосередньо тотожності причини і факту, істини і прийнятої правди, сутності та сущого, предмета та його функції. "Функціоналізм мови тут стає засобом вигнання нонконформістських елементів із мовної структури і мовного процесу, здійснюючи аналогічний вплив на лексичний склад і синтаксис. Висловлюючи безпосередньо свої вимоги в мовному матеріалі, (технологічне) суспільство зустрічає опозицію народної мови, жалючий і непокірний гумор якої наносить чуттєві удари офіційній і напівофіційній мові" [13]. Такій мові, котра використовує "технологічний спосіб суджень", суть якого виявляється в ототожненні речі і її функції, в явній тенденції до суголосності понять зі словами, точніше "поглинання понять світом". Останні втрачають будь-який зміст, крім того, що позначає слово в його публічному і стандартизованому вжитку. Слово перетворюється на кліше і в такому вигляді визначає мовлення і письмо, що стає комунікативною завадою розвитку значень. Маркузе визнає, що у будь-якій мові існує велика кількість термінів, які не потребують розвитку свого значення, наприклад, терміни, котрі позначають предмети побутового життя, природні явища, першочергові потреби і бажання. Ці терміни всі розуміють таким чином, що вже їх зовнішня даність викликає мовний або операційний відгук, адекватний тому практичному контексту, в якому вони застосовуються. "Зовсім інша ситуація з термінами, що позначають речі і події, зовнішні однозначному контексту. В такому випадку функціоналізм мови виражає "обрубання значень", що отримує явну політичну тональність. Адже назви речей не тільки "вказують на спосіб функціонування", але і на дійсне функціонування, що також визначає і "замикає" значення речі, виключаючи при тому інші способи функціонування. Провідну роль у реченні грає іменник, який надає авторитарну і тоталітарну тенденцію, внаслідок чого речення стає декларацією, що вимагає тільки прийняття, супротивне демонстрації, уточненню і запереченню його закодованого і декларованого значення" [14]. Відтак ізоляція ключового іменника від тих його змістів, які здатні розхитати публічний і політичний смисл слова, призводить до отримання поняттям ритуалізованої форми, що наділяє його стійким імунітетом проти заперечень. Така мова "технологічного" панування суцільно охоплює соціальний контекст, що було влучно зображено Дж. Орвелом як антиутопічний феномен тоталітарної "іншомови", котра продукує ідеологеми, від яких не можуть себе інтелектуально захистити індивідуальна і колективна свідомість. Стиль конкретності, що обеззброює, соціально утверджується, вибудовуючи реальність, де будь-яка річ, тотожна своїй функції, є більш реальна, ніж річ, що відрізняється від своєї функції. Мовне вираження такої

тотожності продукує базову лексику і синтаксис, які вкорінюються в соціальний контекст за допомоги когнітивного відокремлення складного від простого, диференціації правильного і непотрібного, і, як наслідок, розрізнення людей на своїх і чужих. „Ця мова постійно нав'язує образи, – пише Маркузе, – і тим самим унеможливорює розвиток і вираження "понять". Його безпосередність стає припоною для понятійного мислення і, таким чином, для мислення як такого, бо поняття як раз і є способом не ототожнювати річ і її функцію” [15]. Адже заперечення (курсив наш, – В. Б.) поняттям ототожнення речі і її функції унеможливорює операційне використання цього поняття. Це захищає річ від випадкових функцій в існуючій дійсності і, ствердивши історичність осмислення її суті, об'єднує покоління зв'язками спільної пам'яті. Саме такої, котра "повертається минулим жахом, як і втраченою надією, але в той час як у дійсності перший повторюється в нових формах, остання все ще залишається надією” [16]. Тож здатність до заперечення, до інтелектуальної деструкції виявляється необхідним елементом соціальної дійсності, є спроможною насамперед заперечити мову репресивного панування, мову одновимірного мислення, як функціоналізовану, скорочену й уніфіковану, що поглинає трансцендентні, негативні й опозиційні елементи "технологічної" раціональності. Адже переведення понять із "інтелектуальної традиції" в "операційні терміни" послаблює заперечну силу мовлення, що реалізується через зменшення напруги між думкою і реальністю. Суть понять, як мисленої репрезентації будь-чого, що можна зрозуміти, осягнути, пізнати у процесі рефлексії, знаходиться у схопленні того існуючого, що стає об'єктом мислення. У плінні рефлексії поняття відбудовують річ у її стосунках із зовнішнім, в універсальних умовах існування, тим самим трансцендувавши її безпосередню зовнішню даність у бік належної сутності. Ці поняття Маркузе визначає такими, котрі, отримавши статус пізнавальних, долають межі описових повідомлень щодо окремих фактів, наприклад, соціальних, набуваючи "транзитивного" значення [17]. Відтак саме трансцендентні поняття мають визначати динаміку соціальних процесів і умови необхідних для суспільства змін. Окрім даних понять, які формують нонконформізм соціального, політичного і наукового контекстів, впливовим чинником Великої Відмови Маркузе вважає естетичний вимір [18]. Мистецьким втіленням зазначеного для автора ОЛ є мова красивого письменства і поезії. Остання постулюється здатною висловлюватися як про належне чуттєвому світові, так і про те, що не належить цьому світу. Поетична мова, як мова особливого пізнання, сприяє руйнуванню одновимірної позитивності, а заперечення побутової дійсності є незмінною якістю мови поезії. Реальність "речей відсутніх" послаблює владу існуючих речей, навіть більше – породжує умоглядний, творений поетичним словом світ, альтернативний усталеній дійсності. Відтак Маркузе формулює творче завдання авангардним літературним творам: мистецьки зруйнувати необхідним способом спілкування соціокультурний контекст, суттю якого є заперечення структури дискурсу, котрий протягом попередньої історії пов'язував мистецьку і побутову мови.

Теодор Адорно в головному філософському творі свого життя "Негативній діалектиці" (1966) (НД) переосмислює теоретичні здобутки роботи Маркузе, імпліцитно прагне ідейно відмежуватися від суспільної і політичної декларативності автора ОЛ. Останнє зумовлено переконанням щодо необхідності усунення з власних філософських текстів популярної доступності, в необхідний спосіб роз'єднавши філософський текст і суспільний контекст. Відтак оновлене філософське знання має постати таким, що творить належні поняття, котрі лише дають пояснення суспільним явищам і є такими,

що позбавлені ідеологічного впливу на індивідуальну свідомість. Хоча деякі переконання Маркузе є суголосними його думкам, Адорно принципово виступає проти об'єднання філософського і естетичного вимірів реальності у суспільному контексті, що, на його переконання, не здатне сприяти руйнуванню соціальної тотальності, як заборони панування індустріальної влади. Мистецтво і філософія, як носіїв характерних лише їм сутнісних змістів, не можна ототожнити. Адже мистецтво, на переконання мислителя, є таким, що здатне перетворюватися "на дещо неприступне для власних значень", спонукаючи активізувати емоції та уяву (фантазію). Завданням філософського знання залишається вимога не замикатися в безпосередньому, тобто в тому існуючому, що не опосередковане мисленням. Адорно пише: "Філософське поняття підпорядковане прагненню, котре мистецтво одухотворяє в його "непонятійності", здійснення цього прагнення означає – позбавлення безпосередності мистецтва від видимості. Органом мислення (водночас – мур між мисленням і тим, хто має мислити) заперечує це прагнення. Таке заперечення філософія не може обійти, але вона не може і підкоритися йому. Для філософії характерне зусилля подолати межі поняття через (інші; В. Б.) поняття” [19]. Останнє спонукає автор НД формулювати суть власного діалектичного методу, котре має вигляд "послідовного логічного усвідомлення нетотожності" існуючого і мислимого, причому протиріччя є ознакою "неістинності тотожності", що здійснюється у виникненні протилежного реальному і осягається в понятті. Пізнання реального, сумнів і наступне свідоме його заперечення забезпечують безперервність "тотальності духу", тобто цілісності мислення, що реалізується в перетвореній формі, за допомоги якої "можна осягнути викладену без будь-яких зусиль ідею тотожності". Первинна суть діалектики нетотожності, що належить пізнанню, його (пізнання) понятійне самоопосередкування, визначаються мислителем вступом, увертюрою перед пізнанням "непонятійного", тобто того існуючого, що не схоплено мисленням. З огляду на зауважене Адорно ставить вимогу "розчаклування" понять дійсності (смыслового відокремлення їх від останньої), як строго підпорядкованих їй моментів. Дане "розчаклування" має призводити до наступного включення понять, які мають оновлені смисли, в "не понятійне" ціле, від якого "поняття відокремлюються і відмежовуються виключно у процесі уречевлення, що обґрунтовує його (ціле; В. Б.) як поняття” [20], суб'єктом критичного сприйняття котрого має постати оновлена свідомість. У такий спосіб поняття здійснюються як моменти діалектичної логіки, де "опосередковане буття "не понятійного" виживає і зберігається завдяки значенню, котре витікає з його буття в якості поняття", забезпечуючи належну об'єктивність пізнання. Автор НД переконує, що філософське знання має створювати "щось" із негативного, в певний спосіб його заперечивши, з наступним його узаконюванням. "Щось", як альтернативне реальному, тлумачиться невирішеним і таким, перед яким попередня філософія капітулювала, породжуючи ідеалізм. Адорно змушує читача пригадати діалектичний закон "заперечення заперечення", котрий, на його переконання, не сприяє буттєвому становленню. Адже в процесі мислення "все виникає не просто так і не інакше, а зумовлено", тобто спричиняється багатьма факторами зовнішнього і внутрішнього світу, а не панлогічно детерміновано. Даний імпульс інтелектуального становлення живе в такому індивідуальному дусі, котрий не орієнтується на реальні поняття і прагне дистанціюватися від них або ними нехтувати. Він схожий на особистісний часовий досвід. Якщо прочитати дійсне як текст його становлення, що пропонує автор НД, у самому прочитанні стають дотичними ідеалістична і ма-

теріалістична діалектика. Для ідеалізму внутрішня історія безпосередності (фактичності) є ствердженням її як ступеня поняття; з матеріалістичної точки зору безпосередність сприйняття діалектично перетворюється на міру неістинності поняття, і не тільки поняття, більше, – опосередкованого мисленням існуючого. "Те, чим негативна діалектика пронизує свої застигли, затверділі предмети, – це можливість, якої позбавлена їх дійсність, що "визирає" з кожного предмету. Вже при самому зовнішньому зусиллі виразити мовою цю історію, що втекла у предмети і речі, – використані слова залишаються поняттями. Їхня точність замінює самість речі, не актуалізуючи цієї самості. Між поняттями і тим, чому вони присягають, пролягає порожнеча. Звідси – відчуття свавілля і відносності як у виборі слів, так і у викладі в цілому" [21], – пише Адорно. Накопичення помилок, які в силу обставин існують у всіх поняттях, призводить до бажання номінального визначення індивідуальним духом суті цього недоліку. Відтак хибною визначена та філософія, котра заперечує активну чинність понять. Претензія подібної філософії на безпосередню істину є завжди ідеологією позитивного знання, реально існуючої тотожності слова і речі, що характерне вищезгаданий "технологічний" владі. Усталеність окремого слова і поняття є для позитивної ідеології моментом обов'язковості, що не підлягає перегляду. Супротивним останньому автор НД вбачає значення мовного виразу, котрий, аби стати зрозумілим, мусить наблизитися впритул до пізнання дійсного в такому вигляді, що завжди буде зовнішнім стосовно його (дійсного) внутрішньої суті. Вважаючи риторику одночасно і теорією впорядкованого мовного викладу мислимого, і практичним втіленням останнього, Адорно тлумачить її засобом перенесення мовного виразу в мислення. Це рятує мислення, унеможливаючи його технізацію, потенційне нищення не менше, "ніж його культивування в ситуації зневажання об'єктом". Адже риторика, як мовне вираження мислимого, втілює в філософії все те, що, крім як у мові неможливо збагнути. У риторичній площині культура, суспільство, попередня традиція одухотворяють і надихають історичний рух думки. Антиісторична усталеність її призводить до новітнього варварства – того, чим, на переконання автора НД, завершується "буржуазне мислення". Втім, "як і будь-яка репрезентація, риторика небезпечна, тому що вона легко рухається до узурпації всього того, чим виклад не може володіти, не опосередковуючи думки. Риторика постійно корумпована своєю ж власною метою, за відсутності котрої ставлення мислення до практики знову зникає з акту мислення" [22]. Аби уникнути соціальної заангажованості мовного виразу, постає очевидною необхідність присутності в мисленні фактора перманентного нонконформізму. Тож настанова інтелектуального руйнування, шляхом заперечення усталеної понятійності мовою, з наступним поверненням її до нетотожності, що здійснюється цілісним критичним мисленням стосовно соціальної тотальності, маючи намір реалізувати філософський проект звільнення особи і суспільства, стає ідейною суттю НД. Мислення, котре звільнене від "не понятійного" цілого (фактичного; В. Б.), є тим, у чому думка долає межі існуючого, з чим себе пов'язує, одночасно повстаючи проти зазначеного зв'язку, діалектично набуває, на переконання автора НД, ознак критичної. Природне внутрішнє прагнення суб'єкта до вираження свого ставлення до зовнішніх реалій зумовлює прагнути свободу думки. Потреба звільнитися від тілесних страждань, "висловивши їх", є умовою будь-якої уможливної істини. Адже фізичні страждання – це та безсумнівна об'єктивність, яка тягнє над природою суб'єкта. "Те, що пізнається суб'єктом як таке, що є його найсуб'єктивнішим, як його вираження – об'єктивно опосередковане" [23].

Це опосередкування втілюється методом викладу філософії, коли інтегральний виразний момент, непонятно-міметичний, об'єктивується лише за допомоги індивідуального викладу – мовлення. Автор НД ототожнює свободу філософії з її здатністю і можливістю сприяти перетворенню власної несвободи на звук, тон і текст. Мовний вираз, що долає межі свого існування, постає світоглядом. Там, де філософія відмовляється від моменту мовного вираження і заспокоюється на зобов'язанні викладати і зображувати, вона прирівнює себе до науки. Останнє для Адорно є неприйнятним. Він рішуче повстає проти системної науковості філософського викладу, інтелектуального чинника цілісної соціальності, пишучи: "Системний характер суспільства – ще вчора козир академічної філософії – сьогодні навмисно фальшується його прибічниками; при тому вони можуть безкарно розігрувати роль представників вільного, істинного, по можливості неакадемічного мислення" [24]. Мислитель має на увазі тодішню парадигму філософського екзистенціалізму, суть якої він убачає у поданні "екзистенції" як одночасно універсальною, спільною всім людям сутністю, так і окремою, особливою: "особливою, тому що це загальне, інакше ніж у своїй окремішності, в певній індивідуалізації неможна ні уявити, ні помислити" [25]. Розкол суб'єкта реалізується в констатації розірваності людської природи, опосередкованої і знесиленої зовнішнім усупільненим світом. Це існування автор НД вбачає здатним стати перешкодою критичному мисленню, котре передбачає точність (стрингентність) мовного виразу і щосили прагне позбавити мислення моменту природної випадковості. Водночас дане мислення налаштоване належним чином поліпшувати, вдосконалювати уяву, здібність, яка продуктивно реалізується передусім у мистецькому контексті. Звільнене пізнання, як позбавлене авторитету системності, у найкращий спосіб налаштоване до критичного схоплення того, що приховано, "замасковано" ідеологією. Мовна неохайність і неточність легко пов'язуються з переконанням позитивної науки про "непідкупність" і "непродажність" мови, що суголосне ідеологічним настановам технологічного соціуму. Відтак критичне мислення набуває характерну ясність, зв'язність та лаконічність лише в точному мовному викладі – як виражене. Нечітко, невиразно висловлене – це погано обмірковане, що виразно вказує на пасивність думки. "Напруження, внутрішньо властиве самому поняттю мислення, як антитезі пасивного змісту, вже є негативним, це спротив, протест проти вимоги безпосереднього (фактичного; В. Б.) – підпорядкувати йому мислення. Судження та формальне виводження думки, без яких не може обходитися і практика мислення, містять у собі критичні паростки..." [26]. Тенденції інтелектуального нонконформізму, що реалізує критичне мислення, унеможливають засади сталості соціальної влади. Саме даній владі підпорядковані люди, чий характер і воля, як потенційні природні органи свободи, об'єктивувалися в площині суспільства через рефлексії щодо їхнього існування, всупереч людської природі. Автор НД тлумачить дану волю такою, що здатна суспільно реалізуватися настільки, наскільки люди об'єктивують себе в соціальних характеристиках. Тому, якщо людина хоче стати будь-ким соціально значущим, вона постає зовнішньою, зробиленою на кшталт зовнішнього, підпорядкованою причинності світу речей і це послаблює чинність індивідуального. В такий спосіб об'єктивована воля знищує саму свободу. Однак інстинкт самозбереження людини вимагає більшого, ніж умовний рефлекс на необхідність соціалізації, як свідчить його історія. Цей інстинкт готує відокремлення людини від вимог соціальної тотальності, об'єднуючи рефлексії навколо формуючої людської самості. Єдність рефлексів закріплюється і стверджу-

ється як самість самозбереження, котру підпорядковує, – на думку Адорно, – прагнення до свободи [27]. Останнє напряму пов'язано з процесом активізації усвідомлення, як самопізнання моменту індивідуальної свободи. Людина усвідомлює себе настільки вільною, наскільки власний вчинок убачається нею ідентичним свідомості свободного індивіда, позбавленої зовнішнього примусу логіки уречевленої об'єктивності. Тож вольовий акт даної свідомості має здатність руйнувати механізм автаркії соціальної логіки, протиставляючи одне одному теоретичні засади критичного мислення та практики усупільненого життя [28]. Зазначений антагонізм, на переконання автора НД, можна соціально реалізувати, теоретично виявивши первинну суть феномену індивідуальної волі, котру Адорно відмовляється вбачати пересічним виявом свідомості. В концепціях ідеалістичної філософії утримання у межах свідомості феномену волі призводить до гальмування її спонтанної активності. Вона втрачає обриси прагнення особистісної свободи, самоототожнившись із волею колективною. Первинність волі, як рефлексорного фактора, надає поштовх до генетичного розвитку розуму, котрий, поставши з енергії інстинкту до самозбереження, є продуктом соціалізації індивіда. Важко заперечити, що будь-який процес мислення у точному розумінні слова не може відбутися, якщо на те відсутнє бажання і воління, котрі знаходяться в основі будь-якого акту мислення. Відтак індивідуальна спонтанна воля, здійснюючи вплив на об'єктивне за своєю природою мислення, усуваючи об'єктивовану волю, як момент пасивної "рецептивної" суб'єктивності, стає потужним дівцем особистісного заперечення соціального примусу. Продуктивний зв'язок індивідуальної волі і критичного мислення, що вміщує в себе негативна свідомість, стає перманентним чинником інтелектуального нонконформізму, протиставляючи цілісності соціальній духовній цілісності індивідуальної свідомості. Здійснюючи революційні зміни у таких культурних формах індустріального суспільства, як: філософія, мова, наука, інтелектуальний зміст яких впливає на інший вияв індивідуальної свідомості, приналежний до мистецького виміру, – уяву, котра отримує від взаємодії волі та мислення імпульс до оновленої продуктивної і репродуктивної творчості, духовна наснага сукупності даної активності підносить суспільство на наступний вищий щабель соціокультурного розвитку. Найвиразніше в мистецькому контексті означена духовна активність втілюється в мові авангардних творів. У суспільній площині взаємовплив індивідуаль-

ної волі та об'єктивного мислення знаходить свій вияв у мовленні тих особистостей, приналежною суттю котрих є свідоме прагнення модерних змін – площини самореалізації емансипованої особи.

Історичний хід цивілізації, суттю котрого було понятійне охоплення знанням усього існуючого як опанування ним, зумовив творення таких культурних форм, які врешті-решт підпорядкували своїй владі умови співжиття людей. Серед тих форм найвпливовішим виокремився феномен мови, котрий постав інструментом зміцнення влади індустріального суспільства. Він, давши визначення фактичному за допомогою позитивного знання, став запорукою усталеності репресивної влади, керуючи свідомими і несвідомими прагненнями людської природи. Технологічна влада, змінюючи тиск впливу репресивності, вторглася в мистецький та інтелектуальний контексти суспільної дійсності, котрі за своєю суттю мають духовну наснагу протистояти будь-якій авторитарній ідеології – гаранту усталеності соціальної цілісності. Філософія нетотожності фактичного і мислимого, складова інтелектуального контексту, історично розгорнувшись шляхом понятійного заперечення й активізувавши негативне мислення, знаходить природний чинник дієвого мисленнєвого і мовного заперечення посягання влади соціальної тотальності на особу. Цим дівцем постає індивідуальна воля, котра вступивши у продуктивну взаємодію з об'єктивним мисленням, творить нову соціальну дійсність, де інтелектуальний, мистецький, мовний, а також змінений у належний спосіб науковий контекст, активізуються духовною діяльністю емансипованої особистості – креативного чинника будь-яких соціокультурних перетворень.

1. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство, філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда [Текст] / Герберт Маркузе. – К. : Ніка – Центр, 2010. – С. 114. 2. Хоркхаймер М. Діалектика Просвещения, философские фрагменты [Текст] / Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно. – М., СПб. : Медиум, Ювента, 1997. – С. 31. 3. Там же. – С. 34. 4. Там же. – С. 38. 5. Там же. – С. 111. 6. Там же. – С. 154. 7. Там же. – С. 206. 8. Там же. – С. 185. 9. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство [Текст] / Герберт Маркузе. – К. : Ніка – Центр, 2010. – С. 33. 10. Там же. – С. 139. 11. Там же. – С. 143. 12. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого общества [Текст] / Герберт Маркузе // Эрос и цивилизация. – М. : АСТ, 2003. – С. 269. 13. Там же. – С. 350. 14. Там же. – С. 352. 15. Там же. – С. 360. 16. Там же. – С. 363. 17. Там же. – С. 370. 18. Там же. – С. 326. 19. Адорно Т. В. Негативная диалектика [Текст] / Теодор Визенгрунд Адорно. – М. : Научный мир, 2003. – С. 24. 20. Там же. – С. 21. 21. Там же. – С. 57. 22. Там же. – С. 59. 23. Там же. – С. 26. 24. Там же. – С. 32. 25. Там же. – С. 115. 26. Там же. – С. 27. 27. Там же. – С. 196. 28. Там же. – С. 207.

Надійшла до редколегії 21.02.12

УДК 101.1:316

А. П. Гриньків, асп., КНУТШ

ЕНДОГЕННІ ЧИННИКИ ДІАЛОГУ РЕЛІГІЙ

У статті автор вказує на внутрішні передумови виникнення такого складного та багатовимірного феномену, як дискурс релігії. Автор демонструє виключні можливості соціальної філософії у дослідженні зазначеного феномену. Стаття може бути корисною для фахівців у галузі соціальної філософії, релігієзнавства, культурології та ін.

Ключові слова: дискурс релігій, ендогенні чинники, соціокультурне явище, міжрелігійний діалог, етнокультурний простір, соціальна взаємодія, інституційна комунікація, псевдо-діалог.

В статье автор указывает на внутренние причины возникновения такого сложного и многогранного феномена, как дискурс религии. Автор демонстрирует исключительные возможности социальной философии в процессе исследования указанного феномена. Статья может быть полезна для специалистов в области социальной философии, религиоведения, культурологии и т. д.

Ключевые слова: дискурс религий, эндогенные факторы, социокультурное явление, межрелигиозный диалог, этнокультурное пространство, социальное взаимодействие, институциональная коммуникация, псевдо-диалог.

In the article author points to the internal conditions of such a complex and multidimensional phenomenon, a discourse on religion. The author demonstrates the exceptional capabilities of social philosophy in the study of this phenomenon. Article may be useful for professionals in the field of social philosophy, religion, culture, etc.

Keywords: discourse of religions, endogenous factors, social and cultural phenomenon, dialogue between religions, ethnic space, social interaction, institutional communications, pseudo dialogue.

XXI століття кидає нові виклики сучасному суспільству, зокрема у сфері його релігійного життя. Тенденції

до відкритості та світоглядного плюралізму які утвердилися на межі тисячоліть, накладають свій відбиток на

функціонування релігійної сфери суспільного буття. Зміни у комунікативному полі сучасного суспільства, які пов'язані із поширенням глобалізаційних процесів, зумовлюють зміни у сфері міжрелігійних комунікацій. У сучасному світі все гостріше постає проблема міжрелігійних конфліктів, релігійного екстремізму та пов'язаних із цим негативними наслідками, які можуть привести до гальмування суспільного прогресу. Рівень, зумовлених світоглядними розбіжностями, релігійних конфліктів у сучасному суспільстві постійно зростає. Відтак постає необхідність наукового дослідження та пояснення природи релігійного діалогу, як альтернативи та соціальної профілактики релігійних конфліктів.

На нашу думку дане явище неможливо описати та вивчити не дослідивши його внутрішніх передумов, тобто, ендегенних чинників. Актуальність даної статті визначена необхідністю провести комплексний соціально-філософський аналіз чинників діалогу релігії, який у свою чергу, є одним з основних показників соціального прогресу. Предметом дослідження постають ендегенні чинники (внутрішні причини) такого складного та мало досліджуваного у контексті соціальної філософії комунікативного процесу, як діалог релігій.

На наш погляд, такий феномен, як релігійний діалог є предметом міждисциплінарного дослідження, яке ефективно проводити під проводом методології соціальної філософії, як такої науки, що дозволяє провести комплексний та вичерпний аналіз зазначеного явища. Таким чином, наше дослідження неодмінно торкається проблематики пов'язаної із соціальним функціонуванням релігій, тобто релігіями у їх соціокультурному зрізі. Подібне дослідження, на нашу думку, можливо ефективно та плідно, проводити в межах сучасної соціальної філософії та останніх її здобутків, оскільки у такому випадку ми зможемо отримати висновки щодо соціокультурного змісту такого явища як діалог релігій та вказати на внутрішні причини такого процесу.

Розглядаючи явище релігійного діалогу з точки зору його внутрішньої сутнісної складової, необхідно звернутись до визначення релігії, яке підкреслює соціально-культурне її значення. У даному випадку, необхідно визначити структуру такого складного та багатовимірного соціального явища, як релігія. Релігійний комплекс містить: релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні організації та релігійне відношення. Для нас, у контексті даного дослідження, важливим є такий елемент релігійного комплексу, як релігійне відношення. Фактично, даний елемент релігійного комплексу базується на релігійній свідомості. У свою чергу, віра у сакральне (трансцендентне, потойбічне, надприродне) зумовлює специфіку релігійної свідомості. Релігійне відношення є проявом релігійної свідомості як складного психологічного утворення [1]. Також, важливим для нашого дослідження є той факт, що релігійна свідомість фактично є базисом для нормативного регулювання усіх відношень в межах суспільства у якому релігійні норми є одними із визначальних норм поведінки індивідів. Тобто, релігійне відношення містить у собі вихідні принципи які регулюють діяльність суб'єкта чи організації. У такому ракурсі, ендегенні чинники діалогу релігій закладені, у першу чергу, на рівні релігійного відношення.

Релігійний діалог, з точки зору соціальної філософії, у своєму соціальному значенні – це специфічний вид взаємодії конфесій та їх представників. Передусім варто розглядати даний процес у ракурсі його сутнісних характеристик. Відповідно, діалог релігій це складна форма взаємодії яка є різновидом соціальної взаємодії і відповідно, в залежності від мети може бути такою, що приводить до порозуміння, або такою, що приводить до

досягнення визначеної спільної мети. До першого типу дій ми віднесемо ті, що покликані віднайти, передусім, порозуміння, яке виражатиметься у консенсусі [2]. З іншого боку, ми можемо мати справу із діями, які покликані досягти визначену прагматичну ціль, яка лише ситуативно є спільною. У останньому випадку буде можлива соціальна взаємодія між різними конфесіями, але за змістом та характером даний процес покликаний не встановлювати контакт між різними світоглядними доктринами, а лише дозволяє будувати спільну стратегію дій. На нашу думку, діалог релігій є можливим оскільки ми можемо простежити його ендегенні та екзогенні чинники. Але наявність зазначених явищ не обов'язково здатна привести до виникнення та поширення діалогу релігій. Основною причиною, яка перешкоджає зазначеному процесу може бути складний соціокультурний та історичний контекст у якому знаходяться релігії.

Для детальнішого аналізу предмету нашого дослідження ми маємо назвати фахову точку зору на природу діалогу релігій, за якою відсутність ендегенних факторів зумовлює неможливість діалогу релігій. Представником такої концепції є В. Шохін, який вважає явище діалогу релігій неможливим, оскільки, на його думку, відсутні ендегенні фактори даного соціального явища. Дослідник вважає, що саме поняття "діалог релігій" є цілком спекулятивним і виникає у наслідок популяризації теорії відкритого суспільства [3]. В дійсності, на його думку, дане поняття може вживатися виключно не спеціалістами, і у такому випадку його зміст суттєво спотворюється. Дослідник визначає діалог як прагнення протилежних сторін дійти до цілковитої згоди та порозуміння, що на рівні світоглядних доктрин утверджених у релігійних традиціях є абсолютно неможливим. Також, вчений аналізує значимість даного поняття у міжконфесійних комунікаціях на прикладі християнської та ісламської релігій, і говорить про показовість, поверховість та ілюзорність поняття "діалогу релігій". В. Шохін вважає, що та чи інша конфесія змушена радше говорити про діалог, але реалізувати його у міжконфесійних комунікаціях не здатна. Натомість релігієзнавець вказує на те, що існує прагнення різних релігій дійти окремої згоди, аби забезпечити можливість до співіснування. Тобто, мова може йти про реалізацію визначених принципів та засад, що уможливають діалог, але самого діалогу між релігіями не може існувати у принципі. Варто відмітити, що дана точка зору ґрунтується на визначенні діалогу релігій, як ідеального дискурсу, який кінцевою метою передбачає прихід всіх сторін до консенсусу у філософському значенні даного поняття. В. Шохін розмежовує поняття "діалог релігій" яке циркулює у комунікативному полі сучасного масового суспільства, та наукове визначення таких явищ як міжрелігійний та міжконфесійний діалог. Тобто на думку В. Шохіна діалог релігій стає можливим лише у наслідок функціонування ендегенних його чинників, а те що існує у сучасному суспільстві є таким видом соціальної взаємодії, що призводить виключно до досягнення певних прагматичних цілей. Такі цілі можуть бути спільними для різних релігій, але це є наслідок випадковості, а не внутрішньо обумовленого прагнення останніх здійснити акт комунікації заради порозуміння. На нашу думку дослідник вказує на важливість та виключність ендегенних факторів діалогу релігій.

Для діалогу релігій характерною особливістю є врахування інтересів протилежної сторони та встановлення порозуміння. Тобто основні агенти такої взаємодії виступають як партнери із спільною точкою зору та спільною стратегією дій. Таким чином, релігійний діалог це такий вид соціальної взаємодії, що покликаний віднайти

порозуміння та встановити спільну, однаково вигідну для всіх сторін стратегію дій чи позицію. Варто відмітити, що абсолютне порозуміння на рівні релігійних доктрин є неможливим. Натомість, для діалогу релігій, як специфічного акту соціальної взаємодії необхідним елементом є спільна ціль, досягнення якої приноситиме однакову користь усім сторонам такого діалогу. Саме у такому ракурсі відбувається діалог релігій на сучасному етапі розвитку суспільства. Окрім спільних цілей повинні існувати теоретичні та світоглядні засади для взаємодії релігій. Такі засади можуть міститися у комплексі священних текстів релігій або у соціальних доктринах, як наприклад в межах католицької, православної, ісламських та інших конфесій.

Виходячи із наведеного визначення діалогу релігій, ми можемо вказати на ендегенні чинники його формування та утвердження. Фактори що зумовлюють процес зближення конфесій можна розділити на внутрішні та зовнішні або, відповідно, на ендегенні та екзогенні. Та чи інша релігія, у процесі діалогу із іншими релігіями, звертається до теоретичних витоків власного віровчення та обґрунтовує таке зближення як виключно внутрішньо мотивований акт. В іншому випадку порозуміння не буде віднайдене, відповідно й протистояти спільним загрозам буде значно складніше, або взагалі неможливо. Кожна конфесія здійснює свою діяльність в межах соціокультурного комунікативного поля. Загальні принципи існування такого поля й визначають "правила гри" для релігійних соціальних утворень. Як правило, загрози для самого соціального простору будуть спільними загрозами і функціонуючим в їх межах релігіям, як то, наприклад загроза свободі слова, свободі совісті та віросповідання. Тобто, релігія, не залежно від свого ціннісного наповнення змушена застосовувати у своїй комунікативній практиці загальноприйняті норми та принципи з поміж яких одне із важливіших місць посідає відкритість та толерантність. Саме відкритість, як сутнісна характеристика релігійного відношення буде запорукою для успішного соціального функціонування релігії на сучасному етапі.

Поняття толерантності часто застосовується у дослідницькій літературі для позначення явища неупередженого ставлення однієї конфесії до іншої. Варто відмітити що толерантність як певне відношення, зумовлює специфічну соціальну дію, яка покликана віднайти "точки дотику" для різних конфесій. Відтак, ми можемо спостерігати процес, коли прагнення до міжрелігійного діалогу виникає як реакція релігійних організацій протистояти названим вище, загально цивілізаційним загрозам. Якщо поставити питання витоку релігійної толерантності та віротерпимості, які є передумовою соціального діалогу релігій, ми маємо звернутись до першоджерел та теоретичних витоків релігії, а саме до її священних текстів та їх теологічного тлумачення. Екзогенні чинники без накладання на ендегенні, не здатні призвести до діалогу релігій, а лише до його видимості. Для прикладу ми будемо використовувати авраамічні релігії – це релігії які так чи інакше у своєму віровченні мають генетичну спорідненість що полягає у визнанні тексту Старого заповіту та окремих його структурних елементів. Всі авраамічні релігії є монотеїстичними, до них належать: юдаїзм, караїзм, християнство, іслам та віра бахаї, тобто переважна більшість релігійного простору світу.

Окрім вищезгаданих чинників що зумовлюють міжрелігійний діалог ми можемо виокремити й інші, які власне зумовлені специфікою самого соціального функціонування релігійної організації. Будь-яка конфесія має соціальну доктрину, тобто поясню суспільні зв'язки та відносини з позиції власного віровчення. У сучасному

світі неможливе існування соціального утворення котре б ігнорувало розвиток та значення ЗМІ і засобів до поширення інформації, зокрема телебачення, Інтернет та ін.. Більшість релігій прагне до поширення власного розуміння істини, тобто прагне до соціальної популярності та постійного зростання кількості своїх адептів. Відтак, незалежно від генетичної спорідненості віровчень, різні релігії здатні віднаходити спільні доктринальні положення з огляду на утвердження у сучасному світі так званих "загальнолюдські цінності". У той самий час, загальнолюдські цінності стали квінтесенцією морально ідеалу особистості та суспільства, який притаманний більшості релігіям світу. Варто враховувати й історично сформовану соціальну позицію тієї чи іншої конфесії. Наприклад Римо католицька церква у XX столітті, однією із найперших, серед традиційних конфесій, розпочала справу зближення із іншими релігійними організаціями. Даному процесу сприяли не лише намагання покращити авторитет на загальносвітовому рівні, але виключно внутрішні фактори. Одним із таких факторів є прагнення Римо католицької церкви віднайти першооснови християнства у його ціннісно-нормативному спрямуванні на людину та на особистість [4]. Якщо релігія функціонує у поліконфесійному середовищі, вона потребує нормування ставлення та конкретизації відношення до інших релігій для своїх віруючих. Фактично, соціальна доктрина релігії є системою впорядкування її зовнішніх відносин, зокрема у стосунках із іншими релігіями. Найбільш досконалою, з точки зору теоретичної обґрунтованості, на сьогодні є соціальна доктрина Римо католицької церкви. Основний її зміст містить вихідні принципи християнського віровчення та ідей гуманізму. Ще у XVI ст. німецький теолог Руперт Мельденій запропонував формулу: "in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas" – "у необхідному є єдність, а у сумнівах свобода, але в усьому любов" [5]. Таким чином ми бачимо, що ключовим поняттям для обґрунтування будь-якого соціального діалогу для католицької церкви є єдність, свобода та любов, тобто цінності, які містять у собі концепт так званих "загальнолюдських цінностей". Варто відмітити складність аналізу даних полісемантичних та вкрай неоднозначних понять. Наприклад лише поняття "любов" у Біблії, має декілька різних за змістом дефініцій. Безпосередньо, зазначені моральні засади містяться у Святому писемі, але їх трактування залежить від конкретного соціально-історичного періоду та конкретних теологічних праць.

Якщо вести мову про іслам та його ендегенні чинники діалогу із іншими релігіями, варто одразу відмітити, що для розуміння ісламу, і його соціальної доктрини, першочергове значення будуть мати текстові джерела, а саме Коран. "Якби Аллах захотів, Він зробив би нас однією общиною. Але, Він хотів випробувати нас тим, що дав нам. Тому сперечайтесь один з одним пр. добрі справи. До Аллаха ви всі повернетесь, і Він розсудить вас у тому, з приводу чого ви мали суперечку" [6].

Людина в ісламі так само як і у християнстві є найвищою цінністю після бога, але з урахуванням генетичної спорідненості ісламської та іудео-християнської традиції, не варто їх ототожнювати у контексті розуміння "загальнолюдських цінностей". Як таке, поняття діалог релігій є продуктом європейської, або "християнської" цивілізації, тому його застосування до ісламу має зазнати корекції. Перш за все, у Корані міститься чимала кількість прямих вказівок на те, як мусульмани мають ставитись до християн. Діалог релігій у контексті християнства та ісламу є абсолютно можливим, оскільки, наприклад у священному тексті ісламу прямо вказано на те, як мають вирішуватися певні спірні питання

між мусульманином та не мусульманином "Не ведіть суперечки із людьми писання не інакше як с гідністю та честю, найкращим чином поміж тих, хто вам чинить несправедливість та зло. І говоріть: «Ми віримо в те, що послано нам та вам. Наш Бог і ваш, воістину один, і лише Йому ми належимо»" [6].

Як один із провідних ендегенних факторів діалогу релігій є гуманістичний чинник. Тобто такий, що зумовлений специфікою розуміння ролі та значення людини у тій чи іншій релігії. Сьогодні неможливо уявити собі суспільство у якому усі проблеми його членів вирішувалися б виключно завдяки державі, чи силами самих громадян. Масштабні соціальні проекти, завідомо збиткові, але вкрай важливі для усього суспільства. Дані проекти все частіше й частіше беруть для реалізації різні релігійні організації. Для ефективнішого вирішення подібних завдань вони об'єднуються у міжрелігійні об'єднання. Гуманітарна сфера є однією із пріоритетних для соціальної діяльності більшості релігійних організацій. Передусім, та чи інша конфесія прагне здійснити свою гуманістичну місію. Таке прагнення впливає із закріпленій у релігійній традиції морально-етичної концепції та ідеалу співвідношення особистості та суспільстві. Яскравим прикладом у даному контексті може бути зареєстрована у 2005 році у Республіці Білорусь організація "Межконфессиональная миссия «Христианское социальное служение»" [7]. Дана організація активно співпрацює із іншими конфесіями у сфері боротьби із ВІЛ та СНІД і юридично є частиною Білоруської Православної церкви. Варто відмітити, що мова йде не тільки про співпрацю із християнськими конфесіями. Подібних організацій на сьогодні є досить велика кількість, як і кількість соціальних проблем, що вирішуються ними.

Секуляризаційні процеси притаманні сучасному суспільству приводять до активізації соціальної діяльності релігійних організацій. Релігії прагнучи зберегти та примножити своє соціальне значення відповідно до тієї чи іншої правової системи, організуються у різного роду політичні та довкола політичні структури. Як правило, зазначені структури є міжконфесійними, членство у них відкрите для представників різних конфесій. Яскравим прикладом можуть бути різні християнсько-демократичні, християнсько-ліберальні та інші партії, які доволі широко представлені сьогодні у Європі. Крім зазначених соціальних утворень, все частіше можна зустріти громадські політичні об'єднання які відкриті для будь-яких віруючих людей.

Після краху колоніальної системи управління, європейські країни отримали "у спадок" величезну кількість громадян, носіїв абсолютної інших релігійних поглядів. Наприклад сучасна Франція, як одна із найбільш секуляризованих держав світу, переживає сьогодні сплеск різного роду міжрелігійних конгресів, форумів та круглих столів, на яких намагаються співпрацювати представники різних релігій. Перш за все мова йде про консолідацію релігійних організацій довкола вирішення певних соціальних проблем. Релігійне відношення, як продукт релігійної свідомості впливає на формування релігійної соціальної організації. Цілі та завдання релігійних організацій можуть бути різними, але їх об'єднує спільна причина формування, яка полягає у прагненні колективно переживати досвід сакрального, здійснювати культову практику та поширювати власні погляди. У такому ракурсі, слушним є намагання деяких конфесій зберегти автономність та виключність. Але, у сучасному світі, у якому поширення інформації відбувається надзвичайно швидко, а рівень освіченості людей різко зріс, зберегти певну таємничість, закритість від суспільства надзвичайно складно. Тому, практично всі релігійні

організації піклуються про свій "соціальний імідж". Саме у контексті останнього явища конфесії долучаються до міжрелігійного діалогу аби продемонструвати відповідність сучасним вимогам та що б бути більш привабливими для потенційних прихильників. Тому, доречно говорити про псевдо діалог на міжконфесійному рівні.

Розкриваючи тему даного дослідження, неможливо оминати увагою таку видатну постать для становлення діалогу релігій, як Іоана Павла II. Видатний релігійно-політичний діяч звертався до безпосередніх витоків християнських цінностей, які стали прийнятними і для представників інших релігій. У 1982 році сталася знаменна подія, архієпископ Кентерберійський – очільник англійської церкви зустрівся із Папою Римським, після 450 років протистояння відбулося спільне богослужіння. Таким чином було розпочато процес міжрелігійного діалогу між Католицькою та Англійською церквами. Передумовами такого процесу були як генетична спорідненість конфесій, так і спільні для обох сторін внутрішньо церковні процеси, як наприклад, прагнення віруючих до злуки та єднання. У 1985 році Кароль Войтила відгукнувся на запрошення короля Марокко Хасана II й виступив перед аудиторією студентів мусульман. У своїй промові Іоан Павло II здійснив спробу віднайти спільні етико моральні та ціннісні площини, що могло б посприяти усуненню багатовікової ворожнечі між християнським та ісламським світом, а також вказав на спільну гуманістичну місію обох релігій.

У висновку ми можемо стверджувати, що діалог релігій, як соціально-культурне явище стає можливим лише в окремих ситуаціях. Таку ситуацію зумовлюють зокрема ендегенні чинники до яких можна віднести три основні групи. Перша група внутрішніх причин діалогу релігій це ті, що лежать у площині генетичної спорідненості самих релігій. Наприклад, авраамічні релігії – релігії спасіння, до яких належать Юдаїзм, Християнство та Іслам. Для даних релігій спільними є джерела, тобто, деякі священні тексти. Таким чином спільними є й деякі доктринальні положення. Зокрема, важливим є розуміння людини та суспільства для таких релігій. Серед ендегенних чинників такого порядку можна назвати наступні: розуміння людини, цінності її життя та свободи. У своїй основі спільним для всіх трьох релігій є розуміння особистості як такої, що здатна та має отримати вічне життя через спасіння. У процесі досягнення зазначеної мети носії таких релігій мають проявляти відповідне ставлення до представників інших релігій. Але, варто відмітити, що представниками інших релігій визнаються лише носії релігійності в межах концепції релігій спасіння. Язичники чи представники інших релігій вважаються іновірцями яких необхідно "наставляти на шлях істинний". Другою групою ендегенних факторів діалогу релігій можна назвати ті, що обумовлені спільним етнокультурним та історичним простором в межах якого виникали та функціонують ті чи інші релігії. Тобто релігії які у процесі своєї соціокультурної адаптації протягом історичного розвитку вбирали у себе особливості того комунікативного поля у якому функціонували. Формування ставлення одних релігій до інших в межах певного соціокультурного простору зумовлене не лише зовнішньою необхідністю, але й внутрішнім теоретичним базисом, який регулює соціальні відношення тієї чи іншої релігії. До третьої групи ендегенних чинників ми можемо віднести спільні морально етичні принципи, які виходять на рівень загальнолюдської значимості. До числа таких принципів ми можемо віднести ставлення до людини та цінності її життя, ставлення до приватної власності. Але варто наголосити, що дані питання можуть і по різному розумітися у різних релігійних тради-

ціях. Ендогенні чинники діалогу релігій є одним із найважливіших елементів діалогу релігій. Практично без них неможливо помислити такий складний феномен соціальної взаємодії. Перед усім, ендогенні чинники діалогу релігій полягають у певній спільній площині, яка здатна уможливити діалог. Такими площинами є генетична спорідненість священних текстів, подібність віроповідального комплексу, спільний історико-культурний контекст.

У перспективі, на нашу думку, діалог релігій буде невід'ємною складовою суспільного прогресу та процесу становлення відкритого суспільства майбутнього. Передусім про це свідчать численні внутрішньо-обумовлені причини даного процесу які ми спробували продемонструвати у даному дослідженні. Варто відмітити, що процес діалогу релігій фактично лише розпочинається, але поступового відбувається долучення до нього все біль-

шої кількості релігій. У цей час, також спостерігається і певна реакційність з боку деяких релігій, але вона зумовлена, передусім, зовнішніми факторами, які можуть бути усунені у процесі соціальної модернізації.

1. *Іоанн Павел II*. Энц. Centesimus annus. – Ватикан, 1991. – С. 26.
2. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова. – СПб.: Наука, 2000. – С. 54–61.
3. *Шохин В. К.* Диалог религий: виртуальное понятие и реальное значение // VII Рождественские образовательные чтения. Христианство и философия: Сб. докл. – М., 2000. – С. 2–4.
4. *Іоанн Павел II*. Окружное послание о ценности и нерушимости человеческой жизни. – Ватикан, 1995. – С. 1–2.
5. *Schaff Philip*. History of the Christian Church. – Vol. VII. – P. 17. 6. Коран. – М.: Феникс, 2007. – 5:49, 29:46.
7. Веб-ресурс Міжконфесійної місії "Християнське соціальне служіння" станом на 2011 рік. // <http://imcss.org>.
8. *Яблоков И. Н.* Проблема определения религии // История религии: учебник: в 2 т. Т. 1 / В. В. Винокуров, А. П. Забияко, З. Г. Лапина и др.; под общ. ред. И. Н. Яблокова. – М.: Высшая школа, 2002.

Надійшла до редколегії 12.12.11

УДК 1(091)

І. П. Кальмук, асп., КНУТШ

УКРАЇНОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНОГО ВЧЕННЯ В. П. ПЕТРОВА

У статті розкриваються умови можливості застосування основних положень філософсько-історичної концепції В. П. Петрова в якості методологічних засад історико-українознавчих досліджень.

Ключові слова: В. П. Петров, українознавство, філософія історії.

В статье раскрываются условия возможности применения основных положений философско-исторической концепции В. П. Петрова в качестве методологических оснований историко-украиноведческих исследований.

Ключевые слова: В. П. Петров, украиноведение, философия истории.

This article reveals conditions of possibility of applying basic principles of V. P. Petrov's philosophy of history as methodological grounds of historical and 'Ukrainian studies' researches.

Keywords: V. P. Petrov, Ukrainian studies, philosophy of history.

На сучасному етапі становлення і розвитку українознавства як системи наукового знання особливої актуальності набуває розробка методологічного апарату цієї науки. Одним із шляхів реалізації цього завдання є історико-філософське осмислення методологічного потенціалу філософсько-українознавчих досліджень минулого, залучення їх найбільш продуктивних ідей для розв'язання сучасних актуальних проблем осмислення розвитку української культури.

У цьому контексті, особливо значення набувають, на наш погляд, українознавчі дослідження відомого вітчизняного філософа, історика, археолога, етнографа та фольклориста В. П. Петрова. Філософсько-історичну концепцію В. П. Петрова можна розглядати не лише як оригінальну сторінку історії вітчизняної філософії ХХ ст., але і як методологічну базу у наукових пошуках вченого. Не випадково філософсько-історичні погляди В. П. Петрова сьогодні стала предметом дослідження не лише вчених-філософів, а й археологів, істориків, етнографів, літературознавців тощо.

Філософсько-історична концепція В. П. Петрова вже розглядалась різними сучасними вченими [1], однак, на наш погляд, доцільно зупинитись на деяких її основних положеннях з метою виявлення їх методологічного значення для сучасних українознавчих досліджень.

Одним із центральних понять філософсько-історичної концепції В. П. Петрова, на методологічному змісті якого зосереджують увагу майже всі дослідники, є поняття епохи. У філософсько-історичному вченні В. П. Петрова епоха постає основною одиницею аналізу та осмислення історії. Зміна епох складає історичний процес, робить час дискретним: "Коли ми говоримо про епоху, – зазначає В. П. Петров, – це значить: ідеї історичної безперервності в часі протиставляється ідея перервності, ідея повторювання, увалення повторюваних кінців і початків" [2]. У сучасній дослідницькій літе-

ратурі дане визначення набуває чисельних методологічних інтерпретацій.

Для позначення змістовної характеристики епохи у філософсько-історичній концепції В. П. Петрова використовується поняття "ідеології". Зміна епохи нерозривно пов'язується зі зміною "ідеології". Поняття "ідеології епохи", відповідно до поглядів В. П. Петрова, змістовно позначає сам спосіб буття цієї епохи, на основі якого розвиваються політичні, економічні, правові, моральні, естетичні, історичні аспекти.

Якщо узагальнити результати сучасних досліджень філософсько-історичних творів В. П. Петрова (С. Павличко, В. М. Корпусової С. В. Руденка та ін.), можна погодитись, що під епохою слід розуміти епістемологічну форму буття історії, що характеризується певними фундаментальними філософсько-світоглядними основоположеннями, які виражають спосіб буття людства на певному проміжку історичного процесу. Саме на епістемологічних, а не метафізичних, підставах В. П. Петров говорить про декілька епох: Античність, Середньовіччя, Ренесанс, Наш Час. Всі ці епохи ми розрізняємо на основі їх ідеологій.

Ще одним важливим концептом філософсько-історичного вчення В. П. Петрова є поняття "кризи". Сьогодні, В. П. Петров називає станом кризи. Але як ми можемо з'ясувати сутність кризи, причини її появи? Криза, кризовий стан, відповідно до інтерпретації вченого, виникав кожного разу на зламі двох епох. Тільки тоді, коли ідеологія однієї епохи вичерпувала себе, її починала витісняти ідеологія іншої, нової епохи, людство опинялося в стані кризи, оскільки жило "подвійним життям", одночасно категоріями "старої" та "нової" ідеологій. Тобто, по-суті, зміст кризи полягає у одночасному функціонуванні кількох ідеологій. Актуалізація певної ідеології буде нести за собою подолання кризи і перехід до нової епохи. Тому для того, щоб отримати знання,

досягнути розуміння кризи "ми потребуємо з'ясувати методологію зміни епох, як здійснюється перехід від однієї доби до іншої?" [3].

Одним з основних завдань В. П. Петрова є методологічна інтерпретація переходу однієї епохи в іншу, яка буде використана вченим у історико-українознавчих дослідженнях. В. П. Петров відкидає тезу про те, що ідеологія кожної нової епохи будувалася сама по собі і із самої себе. В. Петров виступає як "апологет заперечення", оскільки припускає, "що наш час зробить спробу витворити ідеологію, яка ідеї "розвитку через заперечення" протиставить комплекс ідей, вільних і незалежних від обох згаданих ідей: ідеї розвитку і ідеї заперечення" [4].

Ще однією важливою складовою філософсько-історичної концепції В. П. Петрова є поняття "істини", або ж "логічної конструкції гносеологічного поняття істини". Залежно від того, якою епістемологічною конструкцією істини оперує епоха, на думку мислителя, визначається вся її ідеологія: від світоглядних основоположень до матеріальної культури. Отже, поняття істини постає ієрархічно вищим за всі інші компоненти ідеології епохи і тому цілком обумовлює останні, є їх причиною.

Виходячи з цих протиставлень гносеологічної конструкції істини ми можемо говорити про наслідки в культурі, розвитку науки, мистецтва. Внаслідок розуміння істини як об'єктивної та Божественної за Середньовіччя ми можемо говорити про теологізм, універсалізм як основні компоненти доктрини цієї епохи; внаслідок розуміння істини як суб'єктивної, людської за Нового Часу ми можемо пояснити виникнення гуманізму як доктрини Нового Часу. Також на основі подібних міркувань ми констатуємо за середньовіччя розвиток мистецтва, науки, філософії тільки в межах церкви, християнської віри, а за Нового Часу – в рамках особистості, що вільно творить. А звідси основні риси ідеології Нового Часу – раціоналізм, суб'єктивізм, релятивізм, плюралізм, скептицизм.

Аналізуючи проблему смислу та спрямованості історії В. П. Петров у своїх творах в основу розуміння історичного процесу покладає не категорію "розвитку", а категорію "зміни". Іншими словами, історичний процес інтерпретується як зміна. Але зауважимо, що ця інтерпретація також має не метафізичний, а методологічний характер.

Епоха є певним станом, моментом історії в концепції мислителя, втрата і набуття певних елементів, сторін, що складають її зміст (наприклад, ідеології, епістемологічної конструкції істини і т. д.) переводить її у інший стан, – іншу епоху, але при цьому цей інший стан в історії не є конкретнішим чи абстрактнішим за попередній; епоха Середньовіччя не є абстрактнішою чи конкретнішою за епоху Нового Часу, є "самодостатня в собі" [5]. Але при цьому між епохами зберігається зв'язок, який виражається мислителем як заперечення.

Категорія зміни у філософсько-історичній концепції Віктора Петрова багато в чому прояснює основні завдання, що ставить перед собою мислитель: "Ми кажемо про *зміну епох*, і це уточнює сенс того, що ми переживаємо нині... ми потребуємо з'ясувати *методологію* зміни епох..." [6]. Розуміння розгортання історії як зміни історичних епох уможливорює теоретичне розчленування історичного процесу на певні стадії, "градації часу", що є умовою можливості гносеологічної даності історії.

Проілюструвавши ключові положення філософсько-історичної концепції В. П. Петрова спробуємо розкрити можливість її функціонування в якості методологічної основи історико-українознавчих досліджень. Особливо цікавими для нашого дослідження постають такі праці В. П. Петрова як "Походження українського народу", "Етногенез слов'ян", "Мислення родового суспільства"

та ін. Зазначені роботи вченого за своїм об'єктом та предметом знаходяться за межами філософських наук і присвячені вузькоспеціалізованим проблемам історії України, археології, етнографії. Однак, результати вказаних історико-археологічних та етнографічних праць В. П. Петрова свідчать про застосування вченим нових методологічних принципів та прийомів до аналізу конкретно-історичного матеріалу, які базуються на розробленій мислителем філософсько-історичній концепції.

Методологічна новизна історико-українознавчих досліджень була помічена не лише істориками філософії, а, перш за все вченими-археологами, істориками, етнографами та фольклористами, що спричинило відновлення у науковій спільноті інтересу до філософських поглядів В. П. Петрова як джерела методологічного оновлення наукових досліджень (історичних, археологічних, етнографічних тощо), які предметно позиціонуються у міждисциплінарній сфері українознавства. Як зазначає дослідниця творчості В. Петрова В. М. Корпусова, методологічна позиція вченого у історико-археологічних та етнографічних дослідженнях не є діалектико-матеріалістичною, що набула у той час канонізованих форм. Альтернативність методології В. Петрова була помічена, але не розкрита, причиною чого стала неознайомленість істориків, археологів з філософсько-історичною концепцією мислителя, а тому "можливість ознайомитися з історіософськими працями В. Петрова започаткувала дослідження зв'язку його етногенетичної концепції з методологією" [7]. Розглядаючи проблему етногенезу, Віктор Петров обґрунтував ідею етногенетики як окремого напрямку наукового дослідження, а тому умовою реалізації цієї ідеї звичайно є наявність методологічної бази етногенетичних досліджень. Розуміння історичної епохи, їх змін у історичному процесі, логіко-гносеологічна структура історичного знання і стала методологічною базою досліджень вченого: "Відповідно до цього, – зазначав мислитель, – як окрему ділянку в межах історіософії годилося б виділити *етнографію*" [8].

Філософське осмислення історичної епохи як певної стадії історичного процесу та її змісту є центральним у дослідженні "Походження українського народу". "Поняття епохи, як структурної цілості, – зазначає В. Петров, – є однією з вирішальних, напрямних засад в наших сучасних історіософічних концепціях і студіях" [9]. Сама епоха є тією категорією, що репрезентує єдиний, цілісний історичний процес у його гносеологічній дискретності, яка і є умовою можливості його пізнання. В контексті роботи "Походження українського народу" вказане положення поставлене мислителем як методологічний принцип всього дослідження: "Історію ми вивчаємо як зміну відмінних самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистаючи одна одній" [10]. Однак, при цьому Віктор Петров розуміє історичний процес як цілісність, що не дозволяє тлумачити історію з позицій культурно-історичного плюралізму, а тому і будь-яка етногенетична проблема не може розглядатися ізольовано від змісту історичного процесу, до якого входять інші проблеми: "Коли ми ставимо певну етногенетичну проблему для того або іншого історичного життя даного народу або країни, ми не вправі виривати дану проблему з кола інших проблем, ізолювати її від конкретного змісту історичного процесу, розглядуваного в сукупності цілого" [11].

Як зазначає В. М. Корпусова, розроблена вченим методологія дозволяє йому виділити історичні епохи в історії етногенезу українців в межах проблеми походження українського народу. В роботі "Походження українського народу" В. Петров представляє процес етногенезу українців в системі епох, якими є трипільсь-

ка, післятрипільська, передскіфська, скіфська, антична епоха, антична доба. Дана етноперіодизація зберігається і в дослідженні "Етногенез слов'ян", де розглядаються трипільська епоха, доба городсько-усатівської культури, середньодніпровська культура, скіфська епоха, зарубинецька доба, черняхівська культура. Для нас важливим є те положення, що в системі вченого жодна з цих епох, з одного боку, не є ані "абстрактнішою", ані "конкретнішою" за інші не тільки у логіко-гносеологічному аспекті, але й у формаційному, суспільно-економічному, а з іншого боку, будучи самодостатніми, всі ці епохи є моментами єдиного історичного, етногенетичного процесу. "Тезу про неоднозначність часу Петров конкретизує аналізом археологічних джерел, за якими післятрипільська епоха примітивніше за попередню трипільську епоху" [12]. Зміна історичних епох відбувається за принципом заперечення ідеології епохи, причому ця зміна не є стрибком, а відбувається етапно [13]. В "Історіософічних етюдах" мислитель доводить цю тезу аналізуючи перехід від епохи Середньовіччя до Нового Часу. В "Походженні українського народу" В. Петров на конкретних дослідженнях доводить евристичність цієї методології по відношенню до стародавньої історії Європи.

Всі вищезазначені епохи, що розглядаються вченим в "Походженні українського народу" та "Етногенезі слов'ян" є етапами у переході, у зміні епохи неіндоевропейського панування та епохи "панування індоєвропейських народів, що триває тим часом і досі" [14]. Конкретизуючи дану методологію на матеріалі історії України вчений робить узагальнення щодо конкретного культурного контексту і говорить про хліборобську і вершницьку епоху в давній історії України: "Хлібороба заступає вершник. Мирного осельника войовник" [15]. Хліборобство і вершництво – філософсько-історичні визначення епохи, дані поняття розкривають світоглядний зміст історичної епохи, а не її культурну наповненість. Хліборобство і вершництво в даному контексті виражають ідеологію епохи, а вище перераховані (трипільська, скіфська і т. д.) – культурний зміст. Історична та культу-

рна епохи не протиставляються одна одній, а розуміються як різні моменти тотальності історичного процесу. Однак, лише аналізуючи історичну епоху ми можемо тематизувати її ідеологію, що виражає світоглядний орієнтир. Тому "хліборобство" і "вершництво" "однаково стосується господарчого, суспільного й політично-державного життя країни" [16], але всі ці моменти є елементами культури, а тому розкриваються при аналізі культурної епохи. Аналіз історичної епохи дозволяє тематизувати її логіко-гносеологічний, світоглядний зміст, що формує ідеологію історичної епохи.

В якості висновку можна зазначити, що філософсько-історична концепція В. П. Петрова, будучи оригінальним та самостійним вченням в історії вітчизняної філософської думки XX століття, окрім історико-філософського, має й методологічний зміст. Положення філософсько-історичного вчення В. П. Петрова застосовані ним самим в якості методологічних принципів та прийомів історико-археологічних, етнографічних та фольклористичних досліджень, які зараз ми можемо віднести до предметно-проблемного поля українознавства. Це дає підстави стверджувати, що філософсько-історична концепція В. П. Петрова може бути застосована до розв'язання методологічних проблем сучасних українознавчих досліджень.

1. Див.: Павличко С. На зворотному боці автентичності // Сучасність. – 1993. – №5. – С. 113–114; Корпусова В. М. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 17–18; Руденко С. В. Філософські погляди В. П. Петрова: Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2008. 2. Петров В. П. Історіософічні етюди // МУР. – 36. 2. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – С. 7. 3. Там само. 4. Там само. – С. 10. 5. Там само. – С. 7. 6. Там само. – С. 8–9. 7. Корпусова В. М. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 17–18. 8. Там само. – С. 18. 9. Петров В. П. Походження українського народу. – К., 1992. – С. 20. 10. Там само. – С. 26. 11. Там само. – С. 47. 12. Корпусова В. М. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. – 2002. – № 10. – С. 22. 13. Петров В. П. Історіософічні етюди // МУР. – 36. 2. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – С. 14. 14. Петров В. П. Походження українського народу. – К., 1992. – С. 37. 15. Там само. – С. 38. 16. Там само. – С. 40.

Надійшла до редколегії 18.11.11

УДК 161/162

Т. Е. Мамедова, асп., КНУТШ

МЕТОД ДІАГРАМ АРГУМЕНТАЦІЇ У КОНЦЕПЦІЇ ДУГЛАСА ВАЛТОНА

Автор розглядає метод побудови й застосування діаграм у різних структурах аргументації, запропонований Дугласом Валтоном. У статті наведені способи обґрунтування структури аргументації, а також різновиди перетворення, за допомогою яких будується діаграма.

Ключові слова: проста аргументація, зв'язана аргументація, конвергентна аргументація, дивергентна аргументація, серійна аргументація, діаграма, пропущений засновок, наявний засновок, перетворення.

Автор рассматривает метод построения и использования диаграмм в разных структурах аргументации, предложенный Дугласом Валтоном. В статье представлены способы обоснования структуры аргументации, а также разновидности преобразования, благодаря которым строится диаграмма.

Ключевые слова: простая аргументация, связанная аргументация, конвергентная аргументация, дивергентная аргументация, серийная аргументация, диаграмма, пропущенная посылка, заданная посылка, преобразование.

The author reviews the method of construction and use of diagrams in different kinds of argumentation that was introduced by Douglas Walton. The article is presented methods of evidence of the structure of argumentation and variations of transformation because of them the diagram is constructed.

Keywords: simple argumentation, linked argumentation, convergent argumentation, divergent argumentation, serial argumentation, diagram, unstated premise, stated premise, transformation.

Метод побудови діаграм аргументації добре відомий і широко застосовується у неформальній логіці. Його структуру розвивали у формальному напрямі Джеймс Фреман (James B. Freeman) 1991, Франциска Сноек Хенкеманс (A. Francisca Snoeck Henkemans) 1992, Дуглас Валтон (Douglas Walton) 1996. У той же час зріс значний інтерес до досягнень програмного забезпечення, що сприяє побудові діаграм аргументації (Кріс Рід

(Chris Reed) і Глен Роу (Glenn Rowe) 2004, Пол Кіршнер (Paul A. Kirschner) 2003 та інші). У неформальній логіці цей метод використовується при реконструкції аргументації у тексті дискурсу при створенні припущень про ймовірне значення цього тексту. У юриспруденції – при тлумаченні закону. Метод діаграм може застосовуватися для наведення аналізу загальної картини обґрунтування думки чи погляду. Він має риторичне застосуван-

ня, наприклад, коли адвокат планує свою стратегію перед судовим розглядом. Систему поєднання юриспруденції й штучного інтелекту можна знайти у роботах Девіда Шума (David Shum) 1994. Також можна використовувати цей метод при викладанні аргументації й критичного мислення для удосконалення навичок студентів. Цей метод використовує математичну структуру, в якій діаграма аргументації точно визначена. "Діаграма аргументації забезпечує досконалий (методичний) виклад усіх різноманітних міркувань, що використовує учасник для обґрунтування своїх тверджень, і заперечень до тверджень, що висуває інша сторона"[1].

Техніка діаграм використовується для зображення структури міркування у наданій аргументації графічно. Метод діаграм потрібно починати з огляду фактичного тексту дискурсу, аналізуючи наведені буквальні обґрунтування. Потім будується діаграма, що представляє послідовність аргументації. Схематично діаграма має два компоненти. Перший – засновки і висновки, що умовно представлені літерами (A,B,C,...), другий – набір ліній і стрілок, що з'єднують засновки з висновками. Дивлячись на діаграму, можна побачити який характер мають засновки (незалежний чи функціонують разом).

Спочатку метод діаграм застосовувався як практичний інструмент при вивченні логіки. Потім у другій половині XX сторіччя метод почав розвиватися теоретично. Зазначимо деяких науковців, які зробили вагомий внесок щодо розвитку методу діаграм. Перший приклад застосування діаграм для ілюстрації аргументаційного процесу простежується у Річарда Воутлі (Richard Whately) у його роботі "Елементи логіки" (Elements of Logic 1859). Його діаграма має вигляд дерева або графа, що наближає діаграму до сучасного її вигляду. Після першого застосування ним цього методу, логічні роботи ігнорували цей здобуток до 1950-их років. Перший приклад відображення аргументації цього періоду можна знайти у Монро Бердслея (Monroe C. Beardsley) у роботі "Практична логіка" (Practical Logic 1950). Його діаграми – це графи, що показують, яким чином наведені аргументи для обґрунтування висновку. Наступним представником логіки, що застосовує метод діаграм, можна назвати Стефена Тулміна (Stephen Toulmin) і його роботу "Застосування аргументації" (The Uses of the Argument 1958). За ним слідує здобутки Майкла Скрівена (Michael Scriven), який позначив пропущені засновки у своїх графах за допомогою алфавітних літер, на відміну від цифр.

Визначимо аргументацію як набір засновків (тверджень), за допомогою яких встановлюється висновок. Таким чином, структура такого ланцюга аргументації, зображена за допомогою діаграм, може бути надзвичайно важливою для критики аргументації, знаходячи розбіжності чи проблеми в ній і оцінюючи її як слабку чи сильну. Деякі аргументи легше визначити ніж інші. Наприклад, у філософському тексті, складному тексті промови, які містять технічну наукову аргументацію, чи у судовій справі, де повно обґрунтувань на різні дуже спірні питання, буде складніше проаналізувати аргументацію простим способом, використовуючи просту діаграму, яка ненасичена всіма можливими труднощами. Проблема виникає у спробі знайти рішення дійсних обставин аргументації у тексті природного дискурсу, де можуть бути прогалини, неясності й неточності. У своїй роботі "Основи критичної аргументації" 2006 року (Fundamentals of Critical Argumentation) Дуглас Валтон пропонує описати деякі випадки, які можна подати у вигляді діаграм.

Існує декілька основних типів структури аргументації, що можуть бути визначені залежно від того, яким

чином висновок з'єднаний у ланцюгу наведеного міркування. Найпростіший вид – проста аргументація (*simple*), яка має лише один засновок, який використовується як основа для прийняття висновку. Д. Валтон наводить текст дискурсу для прикладу: "Хвора худоба може переносити смертельні хвороби людям, які вживатимуть продукти з яловичини. Таким чином, обстеження худоби на такі хвороби є необхідним для людської безпеки" [2]. Перше твердження у тексті дає причину для підтвердження висновку. Висновок, друге твердження, позначене словом "таким чином", яке стоїть попереду. Отже, такий тип аргументації можна класифікувати як просту аргументацію.

Багато аргументацій, в яких застосовуються два засновки, ми зустрічаємо у повсякденному житті. Розглянемо приклад Д. Валтона, взятий з діалогу про чайові у його роботі: Олена аргументує: "Я думаю, що давати чайові є поганою практикою. Перш за все, це примушує учасника, котрий бере чайові, почувати себе негідним. З іншого боку, це веде до підпілля, чорного ринку економіки" [3]. У цій аргументації кожний засновок функціонує як окреме міркування для отримання висновку, що чайові є поганою практикою. Олена застосовує вирази "перш за все", "з іншого боку", коли вона представляє два твердження, позначені як два окремі міркування. Ще один момент показує, що одне твердження може функціонувати як міркування без допомоги іншого. Наприклад, заставляти людей почувати себе негідними є досить сильною причиною для того, щоб вважати практику давати чайові поганою річчю. Так чи інакше, аргумент до негативних наслідків про чорний ринок економіки взятий до уваги окремо. Аргументація, що представляє більше ніж один засновок, і які функціонують окремо як причини для обґрунтування висновку, називається *конвергентною* (*convergent*). Взагалі, немає особливого значення чи називати такі аргументи як два окремі, чи як один конвергентний.

Не всі аргументації з багатьма засновками є конвергентними. Існує багато прикладів, де два засновки спільно застосовуються для обґрунтування висновку і залежать один від одного. Вважати таку аргументацію конвергентною буде помилкою. Розглянемо приклад Д. Валтона про Твітті: "Пташки літають. Твітті – пташка. Таким чином, Твітті літає" [4]. Ця аргументація є звичайним прикладом. Тут є два засновки, які функціонують разом, даючи обґрунтування для висновку. З цієї причини така аргументація має назву *зв'язана* (*linked*). Наведений вище приклад є зв'язаною аргументацією, що означає спільне функціонування засновків для обґрунтування висновку. Перший засновок функціонує як узагальнена умова, що може втратити сенс без додавання другого засновку, обидва дають причину для прийняття вимоги про те, що висновок є істинним.

Вищенаведені приклади зображують конвергентну і зв'язану аргументації. За кількісною структурою дві аргументації є однаковими, проте зміст вказує на приналежність їх до різних видів аргументації. Зображуючи діаграму з прикладом про "чайові", вона буде мати схематичний вигляд двох незалежних засновків, що призводять до одного висновку, у випадку з "Твітті" – двох засновків, що об'єднуються разом, і призводять до одного висновку.

Послідовність аргументацій, де висновок однієї аргументації функціонує як засновок для іншої, класифікується як *серійна* (*serial*). Розглянемо приклад, де висновок простої аргументації функціонує також як засновок другої простої аргументації: "Клієнти часто дають чайові, тому що це загальноприйнята практика. Тому чайові клієнтів не обов'язково є хорошим критерієм відмінного

сервісу. Тому ви не можете аргументувати, що давати чайові є добре лише на основі того, що це винагорода за відмінний сервіс" [5]. Серійна структура цієї аргументації зрозуміліша, якщо ми випишемо її три твердження вертикально:

А: Клієнти часто дають чайові, тому що це загальноприйнята практика.

В: Тому чайові клієнтів не обов'язково є хорошим критерієм відмінного сервісу.

С: Тому ви не можете аргументувати, що давати чайові є добре лише на основі того, що це винагорода за відмінний сервіс.

Твердження В у послідовності має дві функції. По-перше, воно діє як висновок, взятий із засновку вище. Але потім на другому кроці аргументації, воно функціонує як засновок, з якого виводиться новий висновок (третє твердження у послідовності). Цей тип подвійної функції є характеристикою серійної аргументації. Діаграма структури послідовності міркування в аргументації такого виду буде мати вигляд із двох циклів тверджень і стрілки, що з'єднують ці твердження, які означають кроки до висновку від одного твердження до іншого.

Інший тип аргументації має назву *дивергентна аргументація* (*divergent*), де два твердження впливають як окремі висновки з того самого засновку. Розглянемо наступну аргументацію: "Доведено, що паління дуже небезпечно для здоров'я. Тому комерційні реклами для цигарок мають бути заборонені. Також попередження про безпеку паління має бути надруковане на всіх упаковках з цигарками" [6]. У цій послідовності міркування включені три твердження:

А: Доведено, що паління дуже небезпечно для здоров'я.

В: Комерційні реклами для цигарок мають бути заборонені.

С: Попередження про безпеку паління має бути надруковане на всіх упаковках з цигарками.

Діаграма структури послідовності міркування в аргументації такого виду буде мати вигляд одного твердження і двох стрілок, що виходять з нього, утворюючи два висновки, які є наслідками.

Часто виникають труднощі, коли ми починаємо використовувати метод діаграм, тому що важко оцінити, чи аргументація зв'язана, чи конвергентна. У деяких випадках зрозуміло, що засновки незалежні й створюють обґрунтування для висновку, а також є незалежними один від одного. Така аргументація, зрозуміло, є конвергентною. Однак, у певних випадках, не можливо визначити чи аргументацію слід класифікувати як зв'язану, чи конвергентну, тому що не має достатньої інформації для цілкомітної оцінки того, як правильно зрозуміти її.

Проаналізуємо такий приклад: "Я пообіцяв своїй дівчині, що поведу її на фільм "Список Шиндлера" (Shindler's List), і вона була б засмучена, якщо б я не повів її. Отже, я думаю, що маю повезти її на цей фільм" [7]. Чи це міркування зв'язане, чи конвергентне? Тут можливо дати обґрунтування для двох варіантів. Спочатку кожний засновок виглядає як окрема і незалежна причина для обґрунтування висновку. Кожний запропонований засновок має важливе значення як обґрунтування того, щоб взяти дівчину на фільм, навіть за відсутності одного з них. За таких умов аргументація є конвергентною. Але два засновки означають, що вони пов'язані, навіть якщо і досить широко. Особа буде засмучена, якщо обіцянка щодо неї не буде виконана, тоді дотримання обіцянки є навіть більш важливим ніж те, що буде після. Розглядаючи такий варіант, це означає, що два засновки разом мають дещо більшу силу при обґрунтуванні висновку, ніж якщо б вони були взяті як окремі причини. Таким чином, аргументація є зв'язаною.

Що ми маємо робити у випадках, коли немає слів індикаторів, які говорять нам про зв'язану чи конвергентну аргументацію? Якщо ми не впевнені, що є зв'язок засновків, який є основою для зв'язаної аргументації, то діаграму слід будувати як для конвергентної аргументації. На щастя, у багатьох випадках існує чотири види обґрунтувань того, чи аргументація має бути зв'язаною, чи конвергентною.

Найбільш важливим обґрунтуванням для визначення структури аргументації є тест "маскування" (*blackout test*), який може застосовуватися у найпростіших випадках, де аргументація має лише два засновки. Маскуємо один засновок, наприклад, закриваючи його пальцем, і вважаємо, що він не розглядався як частина аргументації для обґрунтування висновку. Тоді питаємо, чи сила обґрунтування висновку через нове скорочення одного засновку значно знизилась, порівнюючи з обґрунтуванням, що створюється двома засновками? Якщо обґрунтування значно знизилось, тоді це доказ того, що аргументація зв'язана.

Д. Валтон пропонує чотири категорії обґрунтувань, які можна використовувати для допомоги визначення, чи є аргументація зв'язаною, чи конвергентною.

1. *Слова індикатори*. Слова типу "моя інша причина" чи "крім того" вказують на конвергентну аргументацію. Слова типу "поряд з цим" чи "також потрібно" вказують на зв'язану аргументацію.

2. *Структура висновку*. Якщо аргументація пристосовується до загальновідомої дедуктивно дійсної форми аргументації, такої як *modus ponens*, чи до схеми аргументації, такої як аргументація до наслідків (*argument from consequences*), це є доказом того, що аргументація є зв'язаною.

3. *Тест "маскування" (blackout test)*. Спроба маскування одного із засновків. Якщо основа обґрунтування висновку знижується радикально, то це доказ того, що засновок є частиною аргументації із зв'язаною структурою. Якщо ж основа обґрунтування знижується лише трохи чи не знижується взагалі, це доказ того, що аргументація є конвергентною.

4. *Контекст діалогу*. Більшість текстів дискурсу, що дані у своєрідному вигляді, визначають як використовуються аргументація, сприяють меті діалогу як частині величезної послідовності аргументації. Наведені слова індикатори і будуть визначати чи аргументація є зв'язаною, чи конвергентною.

Навіть ці чотири види обґрунтувань разом не є достатніми у кожному можливому випадку. Досить корисно знати чи аргументація зв'язана, чи конвергентна, якщо потрібно її проаналізувати чи оцінити критично. У багатьох загальних випадках зрозуміло, у який спосіб треба аналізувати аргументацію. Якщо залишаються сумніви, найкращий спосіб – це трактувати аргументацію як конвергентну. Де дійсно важливо робити таке розрізнення, так це у написаному обґрунтуванні, яке слід доповнювати діаграмою, знаходячи підтвердження в тексті дискурсу.

Ще одним важливим моментом при побудові діаграм важливо розглянути питання пропущених засновків і висновків. Звернемося до діалогу про чайові, який розглядає Д. Валтон у своїй роботі, де Боб висунув наступну аргументацію Олені: "Будь-яка практика, що винагороджує прекрасний сервіс є хорошою практикою; таким чином, давати чайові є хорошою практикою" [8].

Чи було б поміркованим припустити, що твердження "чайові винагороджують прекрасний сервіс" можна розглядати як припущення аргументації Боба? У цьому контексті діалогу можна було б припустити, що Боб використовує це твердження як засновок з трьох причин. По-перше, без цього засновку аргументація Боба мала

б пробіл, поки цей пробіл не буде заповнений, то аргументація не буде дедуктивно дійсною. Справді, без цього засновку, який припускається як частина основи аргументації Боба, не було б достатнім для Олени прийняти висновок, який Боб повинен довести. Так, без цього засновку аргументація була б не лише недійсною, вона була б навіть непотрібною у діалозі про чайові. По-друге, коли пропущене припущення (засновок) помістити у пробіл, то аргументація стає дійсною і корисною для доказу тези Боба. По-третє, пропущене припущення є твердженням, що відповідає думці Боба про чайові (це розглядається у попередній послідовності діалогу про чайові (у повній версії), що саме твердженням Боба є "чайові винагороджують прекрасний сервіс"). Звичайно, це твердження є сумісним з поглядом Боба в діалозі. Таким чином, цілком контекстуально доказово, що це твердження є вибором Боба. Тоді з цих трьох причин пропущене твердження може припускатися як засновок у заданій аргументації. Вміщення такого пропущеного засновку є обґрунтованим у критичній аргументації доти, поки визнається, що вміщення такого засновку вживається лише як припущення чи гіпотеза, що робить можливим для нас розпізнати цілу аргументацію. Якщо аргументація була залишена неповною, то ми не маємо можливості визначити слабкі моменти в ній за допомогою відповідних критичних питань.

Пропущений засновок ми заповнюємо лише штучним об'єктом (артефактом), який потрібен для критичного розгляду аргументації. Треба пам'ятати, що це не щось, що необхідно представляє справжнє вірування аргументатора. Будуючи діаграму аргументації, потрібно відрізнити наявні засновки і пропущені, бо це є важливим моментом побудови правильної діаграми.

Трапляються випадки, коли в аргументації може бути пропущеним висновок. Прослідкуємо далі діалог про чайові, де Олена аргументує наступне: "Якщо практика заставляє декого у соціальному обміні почувати себе менш уповноваженим, тоді це погана практика, яку потрібно скасувати. Практика давати чайові заставляє деяких людей почуватися менш уповноваженими. Я можу сказати це з власного досвіду" [9].

У наведеній аргументації немає слів індикаторів. Олена помістила лише два твердження. Третє є тільки підтвердженням, що перші два підкріплюють особистий досвід Олени. Таким чином, ми можемо проігнорувати чи вилучити його і сконцентруватися на перших двох. Вони мають містити висновок. З контексту діалогу про чайові зрозуміло, що ці твердження не випадкові. Олена їх помістила як засновки у неповну аргументацію, яку вона пропонує. Пропущеним є висновок. Є причини, щоб вважати аргументацію Олени неповною. Пропущеним висновком виглядає наступне твердження: "Давати чайові є поганою практикою, яку потрібно скасувати". Який доказ підтримує цю гіпотезу? По-перше, ми знаємо, що тезою Олени у діалозі є саме це останнє твердження. Так, Олена неодмінно розглядає це, і справді, її мета у діалозі довести це Бобу. По-друге, цей висновок слідує за *modus ponens* з двох засновків, які вона заявляє. Якщо цей висновок слідує із засновків, то аргументація дійсна. Таким чином, було б справедливо припустити корективи Олени, що це твердження є її пропущеним висновком.

У деяких випадках, на відміну від діалогу про чайові, ми не знаємо нічого про аргументацію чи діалог, крім того, що це декілька тверджень, що були сказані. Однак, навіть у цьому випадку може бути корисним і необхідним помістити пропущений засновок як частину аргументації, для того, щоб завершити її. В інших випадках пропущене твердження в аргументації – це не прос-

то прийняте твердження, яке можна назвати загально-відомим, це має бути твердження, що особливо підходить до випадку.

У повсякденних діалогах засновки і висновки часто залишаються пропущеними, тому що повідомляти їх точно не є необхідним, а навіть може бути нудним, і може зробити аргументацію непотрібно ускладненою. Так, неповні аргументації часто корисні для комунікації. Загалом вони можуть використовуватися аргументатором для полегшення комунікації через надання його аудиторії можливості заповнити пробіли самим. Аудиторія може будувати аргументацію із незакінченого повідомлення, що є доречним для досягнення мети у діалозі. Заповнення пропущених частин може бути корисним для критичного розгляду аргументації, тому що критика повинна знайти слабкі місця в ній. Потрібно розглядати аргументацію критично, але цей розгляд має бути конструктивним (творчим).

Розглядаючи аргументацію, наведену в газеті, листі до редактора, журнальній статті, потрібно багато зробити, щоб перетворити аргументацію у форму, яка може підлягати побудові діаграми. Цей процес підготовки тексту дискурсу до побудови діаграм називається *перетворення (transformation)*. Існує чотири різновиди перетворення – вилучення (deletion), додавання (addition), переміщення (permutation), заміщення (substitution).

Немає повного набору механічних засобів щодо побудови діаграми аргументації, проте нижче представлені певні застереження, яких слід дотримуватися. Треба зазначити, що без певного процесу перетворення природної мови дискурсу з усіма її характеристиками в аргументативну діаграму, немає можливості застосування критичних аргументаційних методів до реальних випадків повсякденної аргументації. Потрібно бути уважним, щоб розрізнити дійсну аргументацію і медіа звіт, який вважається другорядним і може бути сильно відіраним. Треба пам'ятати, що можливо ви й не матимете доступу до тексту дискурсу справжньої (первинної) аргументації.

Розглянувши різні структури аргументації і методи представлення їх у вигляді діаграм, зробимо деякі висновки й зауваження.

Неповна аргументація – це аргументація із твердженням, засновком чи висновком, яке було нечітко наявне у тексті дискурсу. Але аргументація потребує точності для того, щоб висувати можливість критичного оцінювання її як повної. Процес заповнення пропущених засновків чи висновків – це частина більш загального процесу, який називається перетворення. Деякі засновки чи висновки, які були нечітко наявні, повинні бути вміщені в аргументацію для того, щоб зробити її корисною для обґрунтування думки, що сприяє вирішенню питання у діалозі. Якщо ж ці пропущені частини залишити без уваги (не включати), аргументація може бути представлена не належним чином.

Прихований засновок чи висновок потрібно позначати як певну реконструкцію в аргументації (через використання умовності на діаграмі, відділяти їх від точних засновків і висновків). Таким чином, про такий прихований засновок постійно потрібно пам'ятати як про додаткову умову, бо він є лише гаданим (надуманим) припущенням аргументатора. Вирішення того, яким чином завершити незавершену аргументацію, найкраще робити, аналізуючи кожний випадок окремо, використовуючи очевидність з контексту діалогу.

Багато прикладів аргументації можна без особливих зусиль зобразити у вигляді діаграми, коли чітко дана аргументація і немає труднощів для її аналізу. Але будувати, аналізувати й оцінювати діаграму у випадках з

природною мовою набагато складніше. Маючи справу з більш складними випадками, що несподівано зустрічаються у справжніх текстах дискурсу, аргументи потребують перегляду через перетворення їх. Може бути досить важко визначити, якими пропущеними припущеннями потрібно завершити аргументацію чи навіть встановити чітко засновки й висновки, що ймовірно наявні.

На практиці люди у своїх аргументаціях часто вводять інших в оману. Вони використовують неясність своєї мови, щоб приховати значення, і навіть непрямі натяки, а також інші обманливі техніки заплутаності свідомості, щоб довести правдоподібність своїх намірів. У критичній аргументації потрібно усвідомлювати, що такі випадки існують.

Можливі й зворотні результати при постійному додаванні додаткових засновків. Навіть якщо і так зрозуміло, що аргументація погана, то додавання таких засновків не означатиме, що позиція автора у тексті дискурсу буде підтримана. Таке пояснення має бути розглянуте за умови заперечення аргументації її прихильником.

Потрібно пам'ятати вищенаведені застереження, тому що можуть виникати серйозні проблеми з невправильним поясненням пропущених засновків чи висновків. Але не зважаючи на певні обмеження, чотири категорії обґрунтувань, а також типи перетворення, включаючи техніку додавання пропущених засновків і висновків, є необхідними і корисними методами для побудови діаграми аргументації. Ми не можемо належним чином розпізнавати, аналізувати й оцінювати повсякденну аргументацію в бесідах природною мовою, якщо ми не розгорнемо її. Проте ми повинні використовувати її обережно, постійно підкріплювати поясненнями, звертаючись до текстуальних і контекстуальних доказів, що представлені у наданому випадку.

1. Douglas Walton. Legal Argumentation and Evidence. – Pennsylvania State University Press, 2002. – P. 343. 2. Douglas Walton. Fundamentals of Critical Argumentation. – New York : Cambridge University Press, 2006. – P. 139. 3. Ibid. – P. 140. 4. Ibid. – P. 142. 5. Ibid. – P. 146. 6. Ibid. – P. 147. 7. Ibid. – P. 149. 8. Ibid. – P. 157. 9. Ibid. – P. 159.

Надійшла до редколегії 23.12.11

УДК 168.522

Ю. Д. Оніпко, асп., НПУ ім. М. П. Драгоманова

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА КЛАСИЧНОЇ НОВОЄВРОПЕЙСЬКОЇ НАУКИ

Дана стаття присвячена дослідженню проблеми суб'єктивності класичної новоєвропейської науки. Автором доводиться наявність суб'єктивних компонентів в структурі традиційної наукової системи епохи Нового часу. Показано, що прагнення до повного видалення елементів суб'єктивності з новоєвропейської науки є недосяжним.

Ключові слова: суб'єктивність, наука, пізнання, cogito, монада.

Данная статья посвящена исследованию проблемы субъективности классической новоевропейской науки. Автором доказывается наличие субъективных компонентов в структуре традиционной научной системы эпохи Нового времени. Показано, что стремление к полному удалению элементов субъективности из новоевропейской науки является недостижимым.

Ключевые слова: субъективность, наука, познание, cogito, монада.

Given article is devoted to the research of the problem of subjectivity of the classical new European science. The author proves presence of subjective components in the structure of traditional scientific system of an epoch of New time. It is shown that the aspiration to the full removal of elements of subjectivity from the new European science is inaccessible.

Key words: subjectivity, science, knowledge, cogito, the monad.

Актуальність даної статті зумовлена дослідженням суб'єктивного фактору в структурі класичної новоєвропейської наукової системи та визначенням його ролі в процесі розвитку науки XVII століття.

Метою статті є унаочнення суб'єктивної складової в західноєвропейській науці епохи Нового часу та предствалення її, як невід'ємної частини цієї системи.

В сучасній філософії та історії науки широко поширена думка про те, що наука в повному розумінні цього слова сформувалася лише в XVI-XVII столітті. Що ж стосується античності, то тут мова може йти не більш аніж про аспекти, елементи науковості. Тільки в XVII столітті філософія природи та логіка природознавства, теоретична математика й емпіричне спостереження вступили в таку взаємодію, у результаті якої виникла класична європейська наука.

Для науки Нового часу стали характерними наступні визначальні риси: по-перше, новоєвропейська наука починає вибудовуватися на досвіді й експерименті; по-друге, вона стає невіддільною від математики, оскільки виражає закономірні зв'язки в природі за допомогою чисел; по-третє, нова наука починає орієнтуватися на практичну користь. Саме в Новий час наука стає продуктивною силою суспільства, оскільки за допомогою інженерної діяльності її відкриття цілеспрямовано впроваджуються у виробництво. Лише в епоху Нового часу були вироблені класичні канони науковості, які почали відрізняти науку від інших форм пізнання. До них можна

віднести: об'єктивність, системність, практична націленість, орієнтація на передбачення, суворості доказовості, обґрунтованість і достовірність результатів та інші.

Серед цих канонів найголовнішим прийнято вважати саме канон об'єктивності, який полягає у прагненні до оцінки речей, осіб та подій на підставі їх точного вивчення через експеримент та спостереження, незалежно від власних пристрастей та упереджених суджень вченого. Але під час наукового дослідження вчений так чи інакше стикається з певними суб'єктивними факторами в своїй дослідницькій роботі. Ці суб'єктивні фактори найчастіше проявляються у двох вимірах, по-перше соціальному, бо наука завжди має бути людиномірною, адже вона задовольняє саме людський інтерес; по-друге внутрішньонауковому, бо дослідник не може досліджувати цілий ряд явищ і процесів, не втручаючись в них і не здійснюючи незворотних змін в досліджуваному середовищі. Таким чином, можна вважати, що канон об'єктивності як повної елімінації суб'єкта є нездійсненним, бо в науковому знанні завжди лишатиметься деякий відсоток елементів суб'єктивності.

Поглянемо на проблему суб'єктивності в ключі ставлення класичної наукової системи світу XVII століття, а саме на прикладі одних із фундаторів науки Нового часу – Рене Декарта та Готфріда Лейбніца.

Свою наукову концепцію Р. Декарт починає вибудовувати з пошуку засадничих принципів власної філософської системи. Даний пошук бере початок з вимоги

філософа піддати сумніву всі без винятку знання. Проголошуючи принцип радикального сумніву, Декарт прагне звільнити наукове мислення від різних хибних уявлень. В своїй праці "Першопчатки філософії" Декарт прямо стверджує наступне положення: "Людині, що досліджує істину, необхідно хоч один раз у житті засумніватися у всіх речах – наскільки вони можливі" [1].

Картезій наводить декілька аргументів, що вказують на недостовірність попереднього знання. По-перше, це аргументи, що розкривають невірогідність зовнішніх відчуттєвих сприйнятів: ціпок, опущений у воду, здається зламаним, чотирикутна вежа здалеку може здаватися круглою й так далі. Але так само оманні й дані внутрішніх відчуттів. Наприклад, люди можуть іноді відчувати біль в ампутованих кінцівках (фантомний біль). Друга група аргументів пов'язана з нерідкою відсутністю чіткої межі між дійсністю та сновидіннями: буває таке, що пережите людиною уві сні більш яскраве та вражаюче, аніж пережите в дійсності. Аргументи, що показують невірогідність відчуттєвих сприйнятів, виявляють тим самим хиткість наших знань як про зовнішні речі, так і про наше власне тіло.

Просуваючись далі, Декарт аналізує співвідношення розумового та відчуттєвого знання. Мислитель заперечує проти перебільшених уявлень про роль відчуттєвого фактору в процесі наукового пізнання, стверджуючи, що сутності речей людина сприймає не через відчуття, але за допомогою розуму. В своєму творі "Першопчатки філософії" мислитель зауважує наступне: "Але мені здається, що обмежувати людський розум тільки тим, що бачать очі, – означає наносити йому велику шкоду" [2].

Згідно поглядам французького мислителя, в пізнавальному процесі беруть участь ідеї трьох видів – вроджені, ідеї, які походять від чуттєвого досвіду та "вироблені", тобто створені розумовою діяльністю людини. Ідеї чуттєвого досвіду мають безсумнівні переваги, їх наочність по-своєму інтуїтивна і тому вони здаються переконливими та в більшій мірі об'єктивними. Але приходить сумніватися в їхньому тлумаченні, оскільки їх достовірність все ж слабша за розумову інтуїцію, а у випадку маревних сновидінь та неконтрольованої уяви і зовсім нівелюється. Дезорієнтація посилюється унаслідок того, що від свободної волі людини, яка сама по собі не має панувати над самими відчуттями, можуть з'явитися хибні міркування про останні, навіть у випадку цілком визначеного по своєму змісту чуттєвого досвіду. Саме тому під час наукового пізнання Декарт більшою мірою покладається на розумову діяльність, стверджуючи, що істинне, наприклад, не відчуттєве, а тільки "теоретичне" сонце і що тіла не пізнаються за допомогою відчуттів.

Але філософ зазначає, що скориговані і добре керовані розумом відчуття все ж такі сприяють науковому пізнанню. Якщо ми будемо критично ставитися до відчуттів, то зможемо не тільки уникнути помилок, але й отримати за допомогою органів відчуттів чималі знання. В своїх "Метафізичних розмислах" Декарт зазначає: "Адже знаючи, що мої чуття звичайно підтверджують скоріше істину, ніж обман, відносно того, що торкається вигод або невідгод мого тіла, та маючи змогу майже завжди послуговуватись кількома з-поміж них при розгляді однієї й тієї самої речі і, окрім того, скористатись пам'яттю, поєднуючи воедино теперішні знання з минулими, і своїм інтелектом, що збагнув причини всіх моїх помилок, я можу не боятись обману стосовно речей, які мої чуття найчастіше мені являють" [3]. Мислитель характеризує відчуття як джерело знання про щаблі, які є посередніми між причинами та наслідками. На стадії наукового аналізу причини доводяться діями, а на наступній стадії наукового синтезу прослідковується зво-

ротний рух від причин до їх дій, і без нових чуттєвих досвідів конкретні проміжні пункти цього зворотного руху знайти неможливо.

Таким чином, як ми можемо спостерігати, філософ віддає належне місце досвідному фактору у природничих науках, він неодноразово підкреслює значення досвіду в науковому пізнанні. Але наукові відкриття, на думку Декарта, відбуваються не внаслідок досвідів, якими б майстерними вони не були, а внаслідок діяльності розуму, який направляє і самі чуттєві досвіди.

Піддавши майже все попереднє знання універсальному сумніву, Декарт, однак, як не дивно, приходить до початкового пункту своєї філософії, який коріниться у самому сумніві. Сумнів виражає певний стан людської думки, бо той хто сумнівається завжди мислить, вважає філософ, навіть якщо це відбувається уві сні, а якщо мислить, отже існує. Таким чином існує дещо мисляче, тобто суб'єкт, "я". В "Метафізичних розмислах" Декарт стверджує наступне фундаментальне положення: "Здатність мислити... воно єдине не може бути відчужене від мене. Я є, я існую – це достовірно, але як довго? Стільки, скільки я мислю, бо, можливо, я перестав би нараз бути або існувати, якби перестав мислити. Тепер я не припускаю нічого, що не є неодмінно істинним; власне кажучи, я тільки річ, яка мислить, тобто розум, або інтелект, або глузд, – значення цих термінів досі мені було невідоме. Отже, я істинна, справді існуюча річ..." [4]. Звідси випливає відомий висновок Декарта: "Я мислю, отже, я існую" (*Cogito ergo sum*). У цій істині, на переконання філософа, ніхто вже не в змозі сумніватися. Її слід розглядати як найвищу, вихідну для всіх наших інтуїцій. Спираючись на неї, Декарт прагне внести математичну достовірність у свою метафізику, на міцному фундаменті якої будується філософська та наукова система філософа.

Аналізуючи структуру картезіанського "cogito", відомий дослідник О. Доброхотов в своїй статті "Онтологія та етика когіто" пише наступне: "Інтуїтивна очевидність та простота когіто дозволяють, тим не менш, побачити в ньому певну структуру. В ньому є момент суб'єктивності, а точніше, навіть одиничності, оскільки акт самосвідомості є невідчуженим і може бути проробленим тільки мною для мене (Ego). Є і момент об'єктивності (*res cogitans*), в якому при бажанні можна розрізнити ідеальну загальнозначимість та реальну субстанційність (*res*)" [5]. Отже, в філософській системі Декарта гармонійно співіснують об'єктивний та суб'єктивний фактор.

Декарт вперше в епоху Нового часу покладає в основу своєї теорії наукового пізнання суб'єктивно пережитий та усвідомлюваний процес, який невіддільний від мислячого суб'єкта. Філософ, як нами було показано вище, був схильний зводити до розуму майже все знання, у тому числі, думки й відчуття, тобто на свідомість він поклав завдання бути гарантом істини. Сучасна дослідниця О. Столярова у своїй статті "Гуссерль про Декарта" слушно висловлює наступне твердження: "Метафізика Декарта, побудована на принципі *cogito*, стає поворотним пунктом в історії новоевропейської філософії, в якій видозмінюються й принцип, і завдання філософії: тепер питання про можливість і умови пізнання передують питанню про пізнаваність сутності речей. На перший план у філософському процесі виходить суб'єкт пізнання з його здатністю забезпечити абсолютно очевидні й надійні підстави для будь-якого знання... На факті *cogito*, який Декарт використовує як критерій ясних та чітких ідей, Декарт звів систему достовірного знання, "універсальну математику", всі положення якої дедукуються з первісних інтелектуальних інтуїцій. Таким чином, критерії істини Декарт виводить із суб'єктив-

них переживань очевидності, оскільки будь-яке положення, яке так само очевидно, як і самодостовірність власного мислячого буття, так само істинно..." [6].

Але далі з'ясовується, що Бог в системі Декарта виступає одним з найважливіших пояснювальних принципів. Він говорить, що ізольована людська свідомість не має тієї сили, що змогла б стати гарантом істини. У силі людського розуму, у світлі думки філософ вбачає прояв Божественної могутності. Тому істинність ясного й чіткого знання гарантована тим, що існує Бог і що він – найдосконаліша істота. Найважливішою властивістю Бога, згідно Декарту, є його всемогутність, завдяки чому він створив нас здатними до будь-якого достовірного виду пізнання (в тому числі і наукового), вклавши в нас природне світло розуму, або, що теж саме, ясн і чіткі ідеї, адже душа бачить ясно й чітко завдяки природному світлу розуму. Тільки завдяки всемогутності Бога, який створив свідомість, вона може бути запорукою істини. Сама свідомість у Декарта не замкнута на собі, а відкрита для Бога та для світу. Тільки завдяки цій відкритості свідомість, або розум, у Декарта огорожена від того чисто психологічного, суб'єктивно-ідеалістичного трактування, при якому свідомість розглядається просто як вираження станів індивідуума – носія цієї свідомості. Таке трактування є цілком природним наслідком розгляду свідомості тільки як рефлексії, і Декарту добре відома небезпека суб'єктивізму й релятивізму, що породжується таким трактуванням свідомості. От що філософ пише із цього приводу у передмові до своїх "Метафізичних розмислів": "Але я відповідаю – у слові ідея криється двозначність: оскільки воно може сприйматися як матеріальне завдяки дії мого розуму, і в цьому розумінні не можна сказати, що ідея буде довершеною, ніж я; або ж воно може сприйматися як об'єктивне, як річ, що представлена цією дією, річ, існування якої хоч і не передбачається поза моїм розумом, яка, однак, може бути довершеною від мене за своєю суттю" [7]. Таким чином, всемогутність Бога і його суб'єктивний корелят – принцип очевидності – от що є в Декарта запорукою об'єктивної значимості людського мислення та визначальним критерієм для наукового пізнання.

Отже, підсумуємо, що власну наукову систему Картезій возвів на базі міцної й непорушної підстави. Такою підставою, відповідно до Декарту, може бути тільки сам людський розум у його внутрішньому першоджерелі, у тій точці, з якої росте він сам і яка тому має найвищу вірогідність, ця точка – самосвідомість. Декартівське фундаментальне положення "Мислю, отже, існую" (*cogito ergo sum*) – от формула, що виражає сутність самосвідомості, і ця формула, як переконаний філософ, є найбільш очевидним і найбільш достовірним із всіх суджень, які коли-небудь були висловлені людиною.

Дослідження проблеми суб'єктивності в науковій системі XVII століття було продовжено в творчості видатного німецького мислителя даної епохи Готфріда Лейбніца. Однією з найголовніших особливостей філософії Лейбніца було прагнення до поєднання найбільш різних ідей та понять, напрямів та шкіл попередньої та сучасної йому філософської та наукової думки. У листі до Якоба Томазіо Лейбніц пише наступне: "Тому я не побоюся сказати, що знаходжу набагато більше достоїнств у книгах аристотелівської "Фізики", аніж у міркуваннях Декарта, настільки я далекий від картезіанства. Я насмілюся б навіть додати, що можна зберегти всі вісім книг [аристотелівської фізики] без шкоди для новітньої філософії й цим самим спростувати те, що говорять навіть вчені люди про неможливість примирити з нею Аристотеля" [8].

В своїй праці "Німецька філософія епохи раннього Просвітництва" радянський вчений В. Жучков, характе-

ризуючи філософську систему Г. Лейбніца зазначає: "Не буде перебільшенням сказати, що прагнення до універсальної гармонії, синтезу та примирення протилежностей між світом та Богом, тілом та душею, знанням та вірою, біологічними та механістичними уявленнями, віра в найкращий устрій світу, його прогресуючий розвиток до досконалості та можливість досягнення максимального повного та адекватного знання про нього – все це було вихідною та основною світоглядною настановою Лейбніца" [9].

У своєму вченні про наукове пізнання, Лейбніц намагався перебороти односторонність традиційних гносеологічних концепцій про роль суб'єктивного фактору в процесі пізнання. Раціоналізм Декарта він критикує за дуалістичне трактування мислення й протяжності як двох різнорідних і непроникних одна для одної субстанцій, що змушує Декарта залишити осторонь питання про співвідношення душі й тіла, а для пояснення можливості істинного наукового пізнання апелювати до поняття Бога, тобто приймати на віру можливість узгодження мислення з протяжністю, що приречує людський розум до повної пасивності. Тим самим процес і результат пізнання виявляються не проявом власної активності суб'єкта, а закладеними ззовні й приналежними Богу, по відношенню до якого людський розум виступає лише ослабленою, недосконалою й пасивною копією. Аналогічний закид робить Лейбніц і Спінозі, у якого мислення як атрибут субстанції також виявляється пасивною, позбавленою сили й дії здатністю розуму, ідеї якого відносяться до протяжного тіла, як математична фігура або тіло відноситься до фізичного тіла. У цих концепціях людській активності надається лише можливість попадати в рабство пристрастям і афектам, відчуттєвим схильностям і вольовим бажанням, які найчастіше призводять нас до хибного знання.

В теорії наукового пізнання німецького мислителя, так само як і в його онтології, головним стає принцип діяльності, пізнання виступає як гносеологічний еквівалент субстанційного процесу саморозвитку монад. Тут доречно буде зазначити, що Лейбніц, на відміну від Декарта та Спінози, притримувався поглядів субстанційного плюралізму, тобто твердження про те, що в світі існує велика кількість субстанцій (монад). Уявлення про активний характер людського пізнання онтологічно обґрунтовується філософом у вченні про замкнутість монад, про те, що вони нічого не сприймають ззовні і все створюють завдяки власній діяльності. В своїй праці під назвою "Монадологія" Лейбніц стверджує: "Монади зовсім не мають вікон, через які що-небудь було б в змозі ввійти туди або вийти звідти" [10]. Ця замкнутість монад у собі була необхідна Лейбніцу не стільки для пояснення різних якостей, індивідуальної специфічності всіх речей світу, скільки для виділення особливої, ідеальної природи й сутності людської душі, її внутрішньої активності та спонтанності, а головне, для виділення специфіки її пізнавального відношення до світу, який не може бути зведений до механічних взаємодій між тілами. В даній ситуації доречно буде підкреслити, що критика Лейбніца яка була спрямована на адресу попередніх гносеологічних концепцій стосувалася їх найбільш вражливого пункту – нездатності виявити та зрозуміти специфіку пізнавального відношення суб'єкта до об'єкта.

Потрібно зазначити, що Лейбніц розрізняє прості субстанції, які поширені у всій природі та властиві всім живим істотам, і розумні душі, які властиві лише людині. Саме в останніх ідея активності субстанції, її здатності до уявлення вказує на активну, діяльну природу людського пізнання. Відомий радянський дослідник І. С. Нарський у своїй праці "Готфрід Лейбніц" пише з

цього приводу наступне: "Але в чому ж полягає життя монад? Будь-яке життя є діяльністю, і субстанції не можуть бути бездіяльними, з іншого боку, тільки субстанції можуть мати діяльність. Монадам не властива пасивність, вони дуже активні, одні більше в потенції, інші актуально, і можна навіть сказати, що саме активне прагнення (*appetitus*) становить їхню сутність" [11].

Розглядаючи співвідношення розумового та відчуттєвого знання, Лейбніц у своїй праці "Про вроджені поняття" пише: "Початковий доказ необхідних істин випливає тільки з розуму, а інші істини походять з досвіду або відчуттєвих спостережень. Наш дух здатний пізнати й ті й інші, але він є джерелом перших, і, які б не були окремі досвіди, що висловлюються на користь якої-небудь всезагальної істини, у ній не можна назавжди переконатися за допомогою індукції, не пізнавши її необхідності за допомогою розуму" [12]. Разом з тим, визнаючи певний пріоритет за розумовим пізнанням, яке виступає джерелом загальних і необхідних істин і навіть пов'язуючи останні з "вищим і всезагальним духом" як "останньою основою істин", тобто з Богом, Лейбніц аж ніяк не розділяє основні настанови раціоналістичної теорії пізнання. Насамперед це стосується його критики ознак ясності та чіткості як критеріїв істинності наукового знання в філософії Декарта. Ці ознаки, згідно Лейбніцу, відносяться лише до способу сприйняття, до ступеня його суб'єктивної вірогідності, а не до мислення, критерієм істинності якого слугує насамперед закон протиріччя: істинна та ідея, поняття якої є можливим, хибною ж є така ідея, що містить у собі протиріччя. Але особливо важливо те, що на відміну від традиційного раціоналізму Лейбніц рішуче виступає проти зведення пізнавальної діяльності розуму винятково до логічного мислення, процесу, який здійснюється у формі строгих міркувань, математичних доказів або геометричних побудов.

Однак, німецький мислитель у своїй філософії погоджувався з деякими принципами Картезія. Прямо посилавшись на Декарта, Лейбніц проголошує себе прихильником його вчення про вроджені ідеї, які нібито споконвічно присутні в нашому дусі без безпосереднього впливу інших речей на душу. Однак, погоджуючись з Декартом, що основою та першообразом ідей і істин, які відбиті в нашій душі, в остаточному підсумку є Бог і мислимим ним необхідні істини, Лейбніц тим не менш вважає, що раціоналісти зробили велику помилку, прийнявши за ніщо неусвідомлювані сприйняття й упустивши той факт, що вроджені ідеї існують у душі не у вигляді певних постулатів, а у якості джерел, з яких за допомогою уваги й при наявності відомих приводів можна вивести справжні судження. Лейбніц підкреслює, що відчуття не доставляють нам образи або ідеї чуттєвих речей, ці ідеї закладені в душі споконвічно, відчуття ж дають нашому духу лише приводи для того, щоб він звернув увагу на закладені в ньому схильності. Таким чином, зовнішній вплив відіграє у Лейбніца роль не тільки зовнішнього, але й у певному сенсі якогось потойбічного приводу або поштовху, який неначе включає внутрішню діяльність душі, пробуджує закладені в ній здатності й схильності.

Через це строго наукове, загальнозначуще, логічно необхідне й математично доказове знання, згідно Лейбніцу, не може бути дано Богом або отримано з речей які сприймаються. Воно виникає лише завдяки власній специфічній діяльності людської душі, у якій несвідомі, закладені у вигляді абстрактних задатків або потенцій ідеї повинні бути розгорнуті у виразні, загальні й необхідні знання, у ясні думки й обґрунтовані поняття. Ця діяльність є по суті еквівалентом субстанційного процесу саморозвитку монади, її прагнення до самовиражен-

ня. Таким чином, пробуджуючий зовнішній поштовх у філософії Г. Лейбніца відіграє роль вихідної об'єкт-суб'єктної взаємодії як початку й передумови пізнавальної діяльності душі людини. Відомі вітчизняні дослідники В. Рижко та В. Звиглянич у своїй статті "Розвиток розуміння суб'єкта та об'єкта в філософії Нового часу" зазначають: "Нову спробу раціоналістично вирішити проблему суб'єкта й об'єкта розпочав Г. Лейбніц. У Лейбніца монади виступають і об'єктом, і суб'єктом пізнання. Людина як монада пізнає навколишній світ, що складається з монад. Оскільки монади ("метафізичні точки", які є основою всього існуючого) позбавлені реальної взаємодії, то узгодження монад (зокрема, наших уявлень та зовнішнього світу) можливо, за Лейбніцем, тільки шляхом напередумовленої гармонії, тобто Божественного приречення. Саме поняття монади Лейбніца містить дуже багато містики, але важливо інше: Г. Лейбніц по суті у формі монад виражав ідею, що об'єкти пізнання різноманітні й разом з тим мають єдність. Тому завдання пізнання полягає в розгляді об'єкта в діалектичних зв'язках, відносинах" [13].

Лейбніц не розшифровує яких-небудь конкретних законів і принципів цієї наукової діяльності, вона мислиться ним як деякий процес згущення непомітних перцепцій, їхнього зв'язування, упорядкування, узгодження, підведення під закони логіки й математики. У ньому беруть участь як синтез, так і аналіз, як індукція, так і дедукція, як відчуттєво сприйнятий зміст або дане у вигляді неясних вроджених ідей, так і логічні закони і форми мислення. Всі вони включені у нього в деякий активний процес, що дозволяє людській душі розвинути свій пізнавальний зміст від неясних, бідних, несвідомих ідей і сприйняття до логічно упорядкованої, обґрунтованої, багатой за змістом картини світу, тобто досягти рівня досить точного уявлення про універсум.

Отже, німецький філософ намагався побудувати саме пізнавальний образ світу, створити таку його наукову картину, що відповідала б всім вимогам так званого логічного ідеалу знання, а зрештою й самої універсальної математики, загальної науки, ідея розробки якої переслідувала мислителя все життя.

Підсумовуючи, треба зазначити, що поняття суб'єктивності дійсно є невід'ємною складовою класичної новоєвропейської науки, що було нами продемонстровано на прикладі філософських систем одних з родоначальників науки XVII століття – Р. Декарта та Г. Лейбніца. Незважаючи на певні розбіжності в їхньому вченні, однією зі спільних рис даних мислителів є те, що процес наукового пізнання в їхніх системах стимулюється саме діяльністю суб'єкта, який виступає неодмінною складовою об'єктивного освоєння навколишньої дійсності.

1. Декарт Р. Первоначала философии // Декарт Р. Сочинения в 2 т. Т. I. – М.: Мысль, 1989. – С. 314. 2. Там само. – С. 416. 3. Декарт Р. Метафізичні роздуми. – К.: Юніверс, 2003. – С. 70. 4. Там само. – С. 29. 5. Доброхотов А. Онтология и этика когито // Встреча с Декартом / ред. В. А. Кругликов, Ю. П. Сенокосов. – М.: Ad Marginem, 1996. – С. 27. 6. Столярова О. Е. Гуссерль о Декарте. – 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000071/index.shtml>. 7. Декарт Р. Метафізичні роздуми. – К.: Юніверс, 2003. – С. 13. 8. Лейбніц Г. В. Письмо к Якову Томазио о возможности примирить Аристотеля с новой философией // Лейбніц Г. В. Сочинения в 4 т. Т. I. – М.: Мысль, 1982. – С. 85. 9. Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII в.). – М.: Наука, 1989. – С. 71. 10. Лейбніц Г. В. Монадология // Лейбніц Г. В. Сочинения в 4 т. Т. I. – М.: Мысль, 1982. – С. 413. 11. Нарский И. С. Готфрид Лейбниц. – М.: Мысль, 1972. – С. 99. 12. Лейбніц Г. В. О врожденных понятиях // Лейбніц Г. В. Сочинения в 4 т. Т. II. – М.: Мысль, 1983. – С. 81–82. 13. Рижко В. А., Звиглянич В. А. Развитие понимания субъекта и объекта в философии Нового времени // Субъект и объект как философская проблема / Парнюк М. А. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 23.

УДК 18:001.11

О. Ю. Павлова, д-р філос. наук, проф., КНУТШ

ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ КЛАСИЧНОЇ ЕСТЕТИКИ

Стаття присвячена проблемі розуміння логіки становлення класичної естетики. Досліджується класифікація основних етапів розвитку, визначаються критерії трансформації її предметного поля.

Ключові слова: класична естетика, естетична трансценденція.

Статья посвящена проблеме понимания логики становления классической эстетики. Исследуется классификация основных этапов развития, определяются критерии трансформации ее предметного поля.

Ключевые слова: классическая эстетика, эстетическая трансценденция.

Article is devoted to a problem of understanding of the logic of classical aesthetic establishment. The author offers a classification of the main stages of its development, determines criteria for the transformation of object field.

Keywords: classical aesthetics, aesthetic transcendence.

Становлення естетики як науки про ґенезу чуттєвої культури людини і виокремлення її предметного поля передбачає прояснення питання про трансценденції естетичного у їх зв'язку з культурним контекстом. Адже саме принцип саморуку естетичного передбачає тематизацію його горизонт здійснення. Саме перманентна ґенеза чуттєвої культури породжує опозицію "метафізики прекрасного" та "філософії мистецтва", що довгий час визначала предметне поле зазначеної науки. В цьому контексті розуміння естетики працювали всі представники класичної філософії. Проте, проблема періодизації класичної естетики, яка б впливала з логіки становлення її предметного поля, а не лише дескрипція етапів естетичної думки в контексті загально визнаних культурних періодів, потрапила в поле уваги небагатьох естетиків. До цілісних концепцій можна віднести роботи Ф. Гегеля, А. Канарського. Виокремлення етапів розвитку класичної естетики є завданням нашого дослідження.

Виявлення закономірностей становлення естетики дозволяє розуміти не лише специфіку окремого артефакта на тлі певного історичного типу художньої культури (це було б завданням мистецтвознавства), а діалектику самого процесу творення та освоєння людини власної природи. В цьому сенсі естетику можна визначити як "науку про вільний, самодіяльний вияв людських сил і здібностей" [1], а також зрозуміти її зв'язок з виникненням та розвитком мистецтва як "серйозної справи Духу" (Г. Гегель). Серйозність справи полягає у тому, що ґенеза чуттєвої природи людини не є процесом формотворення смакових уподобань або навіть певним шаблем духу (навіть якщо цей дух Абсолютний). А тому, становлення чуттєвості є здійсненням цілісного самоствердження людини, поєднанням всіх випадкових подій в єдиний горизонт універсального досвіду, який дозволяє їй відчувати своє спів-буття зі світом. Саме такий підхід дозволяє виявити евристичний потенціал позиції Й. Гердера, який визначав тотожність проблемного поля естетики та антропології.

Трансценденції естетичного, як і антропологічні метаморфози, неможливі поза змінами суспільства. Це не два якісно різних, автономних процеси, а двоєдиний процес, дві проєкції одного і того самого процесу. Проте, для того, щоб змінилися конфігурації певного соціуму, також потрібні зміни його естетичних параметрів. Не лише у тому сенсі, що занепад певної художньої форми є симптомом руйнації даного типу суспільства. Втрата історичної форми культурного коду своєї рушійної сили приводить і до зміни конфігурації суспільства, і до трансценденції естетичної.

Дане дослідження спирається на діяльнісний підхід, оскільки "принцип практики, закладений в розуміння природи людини та всіх суспільних явищ, дозволяє естетичну або формотворчу діяльність розглядати як родову та історичне явище, яке змінюється згідно із змі-

нами в усьому комплексі суспільно-історичних умов життєдіяльності людини та суспільства. Тобто естетична діяльність в різні історичні епохи існує в різних формах, вона по-різному реалізується в загальній діяльності людей, завдяки чому має неоднакові досягнення на різних етапах розвитку світової культури" [2]. Людська діяльність спрямована на перетворення випадковостей природних на правило відповідну гру культурними формами. Занурення людиною в таку гру інтегрує діяльність людини в естетичний досвід та виявляє онтологічний статус останнього.

Синкретизм матеріально-духовно-художньої діяльності, що є "способом буття всієї дійсності", передбачає вплетеність естетичної свідомості в ціннісно-недиференційоване відношення первісної людини до природи. Як відмітив С. Аверінцев, коли естетики ще немає, немає нічого, що б не було естетикою. Первісна єдність діяльності породжувала естетичне відношення до всіх природних явищ, які входили в сферу його діяльності, при тому, що відношення це було "емоційною надбудовою" над утилітарно-практичним і міфологічно-містичним відношенням до природи. На цьому історичному етапі людина залишається невідокремленою не лише від природи, але й від роду. Тому первісна цілісність людського колективу не потребує додаткових зусиль по відновленню родової єдності людини. Головним засобом виживання є не лише знаряддя праці (хоча їх значення принципове у історії культури), а сам первісний колектив, тому збереження його єдності є одним з головних завдань первісного суспільства. Умовою досягнення цього завдання є вихід антропогенезу за межі біологічної еволюції. Процес утворення людини за культурними орієнтирами приводить до культивування їх взірця. Процес творення людини одночасно стає актом колективного споживання результатів цього творення, а також і актом насолоди. Тобто процеси творення, споживання та насолоди тут ще не диференційовані.

Втрата міфологією свого домінуючого положення має своїм наслідком те, що зазначені три процеси починають диференціюватися, а результат опосередкування відношень між ними призводить до появи форм культури, які починають виокремлюватися з субстрату родової діяльності. На даному етапі вони ще не є автономними і зберігають домінуючу практичної орієнтації людини у світі під приматом релігійної свідомості.

Саме на цьому культурному тлі відбувається перша трансценденція естетичного: диференціація форм культури є симптомом втрати первинної єдності людини з родом. Цілісність людської природи відтепер потребує опосередкування для повноти свого здійснення. Саме функцію опосередкування беруть на себе культурні форми, зокрема мистецтво.

Головною метою виробництва стає річ (а не людина), і в цьому ховається її метафізична таємниця. Вона

стає заміником безпосередності людського стану, способом його репрезентації. Річ як така у своїй голій корисності не може виражати повноту здійснення людини, а тому вона розколюється на певну кількість опозицій "явища – сутності", "нааявного – належного", "недосконалого – досконалого", кожна з якої культивує свою проекцію культурної форми людини. Завданням художньої діяльності стає "не просто зовнішня сторона ремісництва, як технічна обробка предмета, його прикрашання і т. ін. (хоча без цього його помислити не можливо), а як сторона живого заперечення збайдужіння людської праці, більш точно – як сама душа вирішення протиріччя в духовній формі стосовно даного історичного часу" [3].

Річ безпосередньо не може виразити єдність людського досвіду, а тому людина позначає її додатково. Повнота здійснення людського існування потребує додаткових зусиль (чималих фізичних зусиль, як доводить історія мистецтва), щоб виразити цілісність своєї природи, замкнути різноманіття своїх проявів у єдиний горизонт.

Цей процес дуже тривалий, а тому нараховує нескінчену кількість варіацій переходу з первісного стану людства до форми суспільства, де всі культурні форми стають остаточно дистанційованими від свого життєвого підґрунтя. Тому їх типології мають велику кількість та критерії виокремлення. Сам перехідний характер цього процесу свідчить про неостаточність розриву, а тому спільним моментом у всьому різноманітті форм естетичного в першій трансценденції є наслідування як художній принцип, що фіксує стильову єдність класичної культури від античної класики до новогрецького класицизму. Він демонструє спорідненість людського буття, естетичний характер тотальності людського досвіду, в незалежності від того, що наслідує дана конкретна доба (космо- або логоцентризм). Така форма моделювання світу як мімесис пронизує три сфери блага, які утворюють трансцендентальну єдність. Він не суперечить наявності чітких меж між різними видами мистецтва.

Перша історична форма трансценденції майже не передбачає поділ художнього поля на митців та споглядачів. Вона має суто локальний характер тільки з часів занепаду античної демократії, разом з нею і зникає (вже Арістотель позначає, що йому здається більш доречним читати античні трагедії, ніж дивитися їх вистави).

Людська діяльність ще схоплюється у своїй цілісності, поза її цеховими спеціфіками. Саме в цьому полягає універсальність давньогрецького терміну "техне" та латинського "арт". Вона є способом проявлення прихованої суті людини за поверхнею явищ. Хоча будь-яка взаємодія з річчю викриває лише нові поверхні, проте уявлення про сутність речі формує метафору глибини. "Довершеність форми дозволяє унаочнити її суспільну сутність" (В. Панченко), а тому витвори мистецтва сприймаються як пробіск абсолютного у темряві феноменального світу. Іронія як форма переходу від чуттєвого до логічного несе у собі естетичне навантаження: проблематизуючи наявне, вона виявляє приховане.

Проте, на етапі першої трансценденції естетичного, річ не зовсім відокремлюється від суспільно-цілого, а тому вона не може повністю перейняти на себе функцію культурного контексту. Тому "ані прекрасний горщик, ані прекрасний кінь, ані прекрасна дівчина" не можуть повністю виразити поняття "прекрасного". Його всезагальність не вміщується в межі окремої речі. Лише світ в цілому є абсолютним витвором мистецтва. Тому митцем в цьому контексті не може стати людина як така. Лише Бог може стати актором творчості. Так вже в Емпедокла Бог тлумачиться як митець (Deus artifex), живописець (Deus pictor) й актор (Deus statuartus) 4. Цей представник другої хвилі давньогрецької натур-

філософії порівнює космогенез зі створенням картини. Так само і середньовічний креаціонізм чітко розмежовує "природу тварну" від "природи, що створює" (Еріугена). Бог є не лише метою вираження священного змісту, що набуває художньої форми, але й її рушійною силою. Божественне натхнення є джерелом художньої творчості як в античній міфології, так і за часів Відродження.

Естетична теорія ще не має власного предметного поля, а тому імпліцитно присутня в будь-якій фундаментальній філософській концепції як проекція філософії прекрасного. Тому вона, як і філософський дискурс в цілому, зорієнтована на експлікацію власного понятійного апарату. Чітка пізнавальна орієнтація, що характеризує опозицію об'єкта та суб'єкта пізнання, екстраполюється з філософії на естетичну теорію. З достатньою мірою чіткості можна прослідкувати логічну спадкоємність (яку не можна ототожнювати з хронологією, остання не абсолютизується навіть у Гегеля) між окремими естетичними теоріями, їх дедукцію з певної філософської позиції.

Друга трансценденція естетичного відбувається на тлі тотальної секуляризації західноєвропейської цивілізації. Остаточне зникнення родових зв'язків, навіть у опосередкованій формі, робить річ єдиним носієм логіки суспільного зв'язку. Трансцендентальна єдність трьох благ розпорошується по автономним сферам культури, які набувають інституалізованої форми. Символічний капітал суспільства чітко поділяється на сфери впливу між автономними сферами культури. Їх протиставлення здійснюється через постулювання апріорних принципів.

Мірою розвитку капіталістичних відносин відбувається перевертання ієрархії та маркування соціальних норм та цінностей. Якщо навіть в рабовласницькій та феодалській формі розкладу роду експлуатація людини людиною відбувалася в формі безпосереднього примусу, то зовсім інший порядок речей формується в буржуазному соціумі. Там, де навіть робоча сила стає товаром, людські відносини приймають повністю збайдужену форму. Людина приєднана до суспільного цілого за допомогою свого часткового інтересу, а, отже, його суспільний зв'язок повністю підмінюється "товарним фетишизмом" (К. Маркс).

Така історична форма розриву з суспільним цілим вимагає нової інтенсивності відновлення, реставрації, рекристалізації, що спричинює замикання художнього в автономну сферу. Наслідком цього стає виривання системи цінностей, зокрема естетичних, з єдності, монополія на яку аж до Середньовіччя належала релігії. Секуляризація цінностей свідчить про руйнування онтологічної укоріненості їх в суспільному бутті.

Річ остаточно стає товаром, який є "річчю повною примх, метафізичних витонченостей та теологічних хитрощів" [5]. Логіка його колооберту опосередковує взаємодію всіх суспільних інституцій. Витвір мистецтва також стає товаром, що приводить до емансипації цеху митців з-під влади безпосереднього соціального замовлення. Поки витвори мистецтва не були запущені в вільний колорит товарів, вони не були зрівняні з іншими споживчими вартостями, а тому претендували на особливий духовний та культурний (культовий) статус. Оскільки мистецтво стає елементом товарообміну, це свідчить про те, що, з одного боку, в цій культурній формі виникає всезагальна потреба, але з іншого, вона втрачає свій культовий статус і її особлива позиція потребує додаткового позиціонування (дистанціювання) від емпірії, яка втратила свою індивідуальність.

Починаючи з Нового часу, виробництво художніх витворів замовляється не полісом (як в Античності) і не церквою (як в Середньовіччі і навіть в переважній бі-

льшості за добу Відродження). Навіть якщо в цих епохах замовником була окрема особа, то все одно витвір мистецтва мав відповідати його волевиявленню. Поступово відкритий ринок стає основним замовником сфери художнього виробництва. Саме тут витвір мистецтва має доводити свою легітимність, суспільну значимість та потрібність.

Парадокс новоевропейської культури полягає в тому, що саме в тій соціальній ситуації, коли здійснюється процес звільнення мистецтва з-під релігійного та державного контролю, мистецтво стає товаром. При чому, вимоги оригінальності та неповторності, що виникають в царині прекрасного, є закономірною протилежністю вираженню його у всезагальному еквіваленті. Ця контрастність свідчить не лише про специфіку витворів мистецтва як емпіричних об'єктів, а, в першу чергу, про реструктуризацію всього художнього поля.

Подвійна роль витвору мистецтва (як товару і як знаку) приводить до демаркації в сфері прекрасного в залежності від ступеню її автономності. Більш замкнута саме законодавча сфера, що претендує на повну автономію (поле замкнутого виробництва символічної продукції, в термінах П. Бурдьє) абсолютизує функцію знака. Сфери художнього, що корелюють з іншими соціальними просторами, відповідно більш гетерономне (поле масового виробництва символічної продукції) забезпечує функцію товарообігу. Внутрішнє протиріччя мистецтва має свою проекцію і в політичній сфері. Подвійну природу артефактів підкреслює Т. Адорно: "Подвійність витворів мистецтва як автономних утворень і суспільних феноменів приводить до сильного розпорошення критеріїв, їх розмитості та непостійності – автономні витвори закликають винести вердикт відносно змісту, що є байдужим до проблем суспільства, в решті решт, ганебно реакційного; навпаки, ті витвори, які займають однозначні, ясні в суспільному відношенні позиції і виносять дискурсивні оцінки, заперечують унаслідок цього мистецтво, а разом з тим і самих себе" [6].

Виробники художніх цінностей утворюють автономне поле художнього виробництва, де чітко розмежовані ті, хто створюють витвори мистецтва, та ті, хто їх споживають. Відповідно, прошарок митців має тенденцію до поділу на виробників для замкнутого художнього поля та для широкого глядача.

Саме митець, який виражає у художній творчості свій "суб'єктивний погляд на світ", стає актором художньої творчості. Постать генія стає взірцем не лише сфери художньої творчості, але і способом моделювання людської природи взагалі.

Відповідно, продуктом виробництва автономного художнього поля стає окрема річ як витвір мистецтва, який є самодостатнім виявом фантазії автора. Досі єдина сутність буття розпадається, вислизає від свідомості, монадологізується: якщо ремісник виробляв цілу річ з чітко визначеною функцією і споживчою вартістю, то при мануфактурному, а тим більш промисловому виробництві втрачається цілісність створення. Перед людиною постає не цілісний артефакт, який споживається виробником та є необхідним для життєвого відтворення (як у натуральному господарстві), і, навіть, не окрема річ, а її деталь (навіть не елемент майбутнього споживання, а, в більшості випадків, засіб подальшого виробництва). Ця деталізація життєсвіту потребує добудовування його до цілісності вже не такого плану, як при втраті первісного синкретизму (що було підґрунтям виникнення художнього), але при втраті цілісності суспільної речі (узагальноної речі, тобто такої речі, в якій є суспільна потреба як така). Редукція речі до сукупності її деталей (частин) в суспільному виробництві висуває на перший план її ути-

літарність, частковість. Відповідно до цього, доцільність як апріорний принцип трансцендентальної естетики виражає її: по-перше, некорисність (мету як таку, а не за сіб), а, по-друге, цілісність, а не частковість.

Російський дослідник В. Прозерський вважає, що масове виробництво вимагає стандартизації – річ не лише розстається з орнаментом, але і втрачає ту пластично ясну форму, яку мали античні вироби з каменю, металу, дереву, глини, скла. Образи пластично ясних форм давньогрецької кераміки, що поєднували в собі землю, воду, повітря та вогонь, – сплав, який надавав духовність подібно до живого тілу людини, що виліплено подібно до тіла богів, – відходили в минуле. Прагнення до максимальної функціональності речі має парадоксальний результат: річ стає непомітною. Ставши предметом для задоволення матеріальних потреб, речі відмічаються (мітяться) лише з точки зору функцій, що виконують. Вона стає знаком цих функцій, і в цьому сенсі втрачає свою речовність. Буттєвість, обличчя, що замінюються личиною, знаком, етикеткою [7]. Цю ж тенденцію відмічає французький філософ Ж. Бодрійяр в співвідношенні речі та знаку: останній не просто наслідує річ, а замінює її.

Оригінальність митця та інновація у художній діяльності стають регулятивами царини Аполлона. Витвір мистецтва не покликаний виявляти свій зв'язок з іншими речами у світі, репрезентувати логіку речей у світі. Художнє в світі розірваних зв'язків не відкриває приховану спільну сутність світу, а культивує свою власну сутність, яка обґрунтовується через заперечення логіки буденності. Ідеологія елітарності, "мистецтва задля мистецтва" стає засобом дистанціювання від широко глядацького кола. "Башта з слонової кістки" стає символом автономного художнього поля. Також естетичні засоби дистанціювання стають символічним капіталом верхівки модерного суспільства. Іронія має пафос руйнації сталих форм, в тому числі художніх. "Негативна тотальність" (Фр. Шлегель) дозволяє їй підкреслити соціальне значення естетичного дистанціювання. Видова специфіка мистецтва втрачає свою чітку визначеність. Постулюється синтез видів мистецтва через синтетичні види мистецтва (театр, кіно).

Абсолютизування цілісності спричинює замикання естетичного в автономну сферу. Це стає можливим за рахунок остаточного витіснення естетичного в сферу духовного, але з власним законом здійснення.

Домінування функціональності речі приводить до необхідності виникнення чистої естетичної теорії. Художня форма приймає вищий смисл по відношенню до змісту речі. Для того, щоб відтворити цілісність буття, необхідно не лише вийти за межі буденного, наслідувати розумної сутності світу (Н. Буало), а віднайти його досконалий (О. Баумгартен), прекрасний (Г. Гегель) образ. Логічним обґрунтуванням цього руху стає виникнення естетики як самостійної дисципліни всередині XVIII століття. Причому необхідність її теоретичної розробки була обумовлена не лише узагальненням художньої практики, яке переважно залишалося на рівні мистецтвознавства, а логікою становлення самої філософії, як це демонструють роботи О. Баумгартена, І. Канта, Й. Шеллінга, Г. Гегеля.

Руйнація чіткої визначеності суб'єкт-об'єктної опозиції приводить до абсолютизації суб'єктивного початку. При відображенні світу враховується, в першу чергу, позиція суб'єкта. Він стає головним предметом естетичних рефлексій: вивчення структури свідомості та їх врахування в процесі художньої творчості, тематизуються в естетичній теорії феноменології, психоаналізу, позитивізму. Кантівський "коперніканський поворот", що на-

дав першопопитових суб'єктивістській орієнтації естетики, проблематизує і річ: вона розколюється на "річ саму-пособі" та явище для нас.

Початком цього процесу являється логіка становлення романтизму, крайньою формою є модернізм. Естетична теорія отримує власне предметне поле. Філософія краси трансформується у філософію мистецтва. Логіка спадкоємності естетичних концепцій проблематизується: можна відмітити наявність окремих філософських шкіл і напрямків, в межах яких спостерігається певна послідовність, але між ними лише зовнішні форми впливу. Стиль естетичного знання, як і філософського дискурсу в цілому, наближається до мови мистецтва ("єдність філософії і поезії" романтиків, поетичне мислення Гайдеггера, есеїстка екзистенціалізму). Маніфестація у логосфері стає обов'язковим атрибутом художньої діяльності.

Руйнація "аксіологічного онтологізму" традиційної свідомості відбувалася на тлі розвитку новоевропейської науки та техніки. Цей процес істотно вплинув на ставлення до речі. І як продукт наукового пізнання, і як продукт товарного виробництва вона позбавляється індивідуальності. Абсолютизацію цієї тенденції за добу Модерну описує Г. Гадамер: "Ми живемо в новому індустріальному світі. Цей світ витіснив не лише видимі форми ритуалу та культу на край нашого буття, він, зокрема, зруйнував і саму річ в її сутності. Речей стало побуту навколо нас вже не існує. Кожна стала деталлю, яку можна скільки завгодно разів купити, тому що вона скільки завгодно разів може бути виготовлена, поки дану модель не знімуть з виробництва. Таким є сучасне виробництво і сучасне споживання. Закономірним є те, що ці "речі" тепер виготовляються лише серійно, що їх збувають з широко поставленою рекламною кампанією і викидають, коли вони ламаються. В нашому ставленні з ними ніякого досвіду речі ми не отримуємо. Ніщо не може стати нам близьким, що не припускає заміни, в них немає ані крапельки життя, ніякої історичної глибини. Таким виглядає світ модерну" [8]. Між тим, вважає Гадамер, це не впливає на функції мистецтва. Воно не може просто зображати речі, які ні про що людині не говорять і які не приносять радості впізнання. В художній сфері відсутнє наслідування

речам, що слугують константами життєсвіту і підтримують довіру до нього. Проте, саме витвори мистецтва ще зберігають залишки минулих речей, оскільки свідчать про існування порядку в цілому, що робив світ рідним людині, зберігав її духовну енергію. Позиція Гадамера має право на існування тією мірою, якою мистецтво залишається класичним, зберігає функцію автономного поля чуттєвого ствердження людини у світі. Некласична культура руйнує ці настанови мистецтва з двох боків: з одного боку, культура в цілому має претензію бути естетично значимою (дизайн стає засобом універсалізації культурного ландшафту), а, з іншого, витвір мистецтва "за добу його технічного відтворення" (В. Бен'ямін) втрачає свою ексклюзивність, індивідуальність в процесі багаторазового повторення.

Отже, в процесі другої трансценденції естетичного річ втрачає цілісність, неповторність, індивідуальність, стає абсолютизованою функціональністю, голою корисністю. Відбувається трансформація сфери соціального замовлення – витвір мистецтва стає товаром. Всі ці наслідки потребують більшої символічної компенсації. Надмірна функціональність відшкодовується претензією на самодостатність та незацікавленість художнього. В теоретичній сфері ця опозиція фіксується протиріччям прекрасного і корисного.

1. Естетика: підручник / [Левчук Л., Панченко В., Оніщенко О., Кучерук Д. ; За заг. ред. Л. Левчука]. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Вища школа, 2005. – С. 6. 2. Панченко В. Мистецтво в контексті культури : монографія / В. Панченко. – К. : ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. – С. 4. 3. Каган М. С. Лекції по історії естетики: учеб. пособие: в 4 кн. / М. С. Каган ; [под общ. ред. М. С. Кагана]. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1974. – С. 175. 4. Фрагменты ранних греческих философов. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / ред. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1989. – Ч. 1. – С. 349. 5. Маркс К. Капитал // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения / К. Маркс. – [ред. Я. Б. Турчинс]. – [2-е изд.]. Т. 23. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1960. – С. 80. 6. Адорно Т. Эстетическая теория = *Asthetische Theorie* / Т. Адорно [пер. с нем. А. Дранов]. – М. : Республика, 2001. – С. 21. 7. Прозерский В. Эстетический феномен в контексте античной и новоевропейской цивилизации / В. Прозерский // *Miscellanea humanitaria philosophiae*. Очерки по философии и культуре. Серия "Мыслители". – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – Вып. 5. – С. 185. 8. Гадамер Г.-Г. Искусство и подражание // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер ; [сост. Стефацка М. П., пер. с нем.]. – М. : Искусство, 1991. – С. 241.

Надійшла до редколегії 22.12.11

УДК 101.1

В. Я. Пивовар, канд. філос. наук, УСЗ, Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА ЯК НАУКИ

У статті обґрунтовуються і досліджуються теоретичні витоки антропології права як науки.

Ключові слова: антропологія, філософська антропологія, правова антропологія, антропологія права, правова людина, права людини, методологія антропології права.

В статье обосновываются и исследуются теоретические источники антропологии права как науки.

Ключевые слова: антропология, философская антропология, правовая антропология, антропология права, правовой человек, права человека, методология антропологии права.

The article proves and investigates theoretical origins of the anthropology of law as a science

Keywords: anthropology, philosophic anthropology, legal anthropology, anthropology of law, man of law, human rights, methodology of anthropology of law.

Антропологія в сучасному розумінні є наука про сутність і еволюцію людини. Поняття антропології походить (від грец. *anthropos* – людина, *logos* – вчення) як вчення про людину. Однак відтоді, як наукові дослідження отримали бурхливий імпульс розвитку завдяки мислителям епохи Нового часу, антропологія отримала всі наукові атрибути і оформилася як частина природничого, біологічного знання, хоча і зберігала певний зв'язок з історією. Паралельний розвиток антропологічного знання у культурно-соціальної та біологічній пара-

дигмі і визначив сучасний стан співіснування різних людинознавчих дисциплін, об'єднаних однією назвою.

Отже, спочатку антропологія визначалася як біологічна наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження і дальший розвиток, також під цією назвою розуміли науку про походження й еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини. Цікаво, що напрями і в самій антропології у первинному значенні ще далеко не усталені. Здебільшого розрізняють:

- ✓ морфологію людини;
- ✓ антропогенез;
- ✓ етнічну антропологію.

Є й інші схеми поділу, класифікації за іншими критеріями. Наприклад, в антропології можна розрізняти два основні напрями:

1) соматичну антропологію (яка досліджує в першу чергу тіло живих людей, застосовуючи для цього спеціальні антропометричні інструменти і прилади);

2) палеоантропологію, яка досліджує викопних людей і є основою для розв'язання багатьох питань антропогенезу.

Хоча антропологія у своєму первинно-науковому значенні була далекою від права, однак певне відношення до юридичної площини вона все ж мала. Зокрема, розділ соматичної антропології (яка має значення в багатьох питаннях визначення реальних показників і співвідношень біологічних характеристик різних груп населення) – криміналістична антропологія – активно використовує спеціальні методи (дактилоскопію та ін.) для точного встановлення особи злочинця.

Розглядаючи історію цієї науки, слід сказати, що у дореволюційній Росії визначне місце серед антропологів посідали А. П. Богданов, М. М. Міклухо-Маклай і Д. М. Анучин, у СРСР антропологія активно розвивалась також в руслі вивчення біологічного та історичного розвитку людини (при Московському університеті почав функціонувати Інститут антропології і Антропологічний музей), а філософська антропологія ставилась у лапки і не розглядалась як наука [1]. Тоді у країнах соціалістичного табору виділяли такі основні розділи антропології, як морфологія людини, вчення про антропогенез і расознавство. Шляхом вивчення тілесної природи людей, радянські антропологи вказували не лише на відмінності, але і на загальну спорідненість людських рас і народів [2]. З українських антропологів радянського періоду значні дослідження провели А. З. Носов, Л. П. Ніколаєв та інші.

На сьогодні більшість вчених, які представляють крупні наукові школи та університети Заходу розділяють антропологію на чотири основних напрямки:

1) біологічна або фізична антропологія займається вивченням людського тіла, користуючись теоріями еволюції, адаптації, популяційної генетики;

2) соціальна або соціокультурна антропологія близько стоїть до суспільних наук і займається дослідженням культурної організації окремих етносів та суспільств, вивчає їх звичаї, мову, економічний та політичний лад, родинні звичаї, стосунки, поділення праці, релігію, міфологію та ін. Сучасні принципи соціальної антропології закладені Францем Боасом та Броніславом Малиновським на межі 19-го та 20-го століть, і полягають в культурному релятивізмі, міжкультурних порівняннях і наголосі на довгострокове вивчення суспільства шляхом якомога повнішої інтеграції в нього;

3) лінгвістична або мовна антропологія досліджує соціальну комунікацію у різних суспільствах шляхом вивчення історії та зміни мов, а також взаємозв'язку мови та культури. Ця дисципліна покликана дати відповідь на питання, наскільки варіації мови вказують на місце людини в суспільстві, як мова визначає та віддзеркалює наш світогляд та ментальність та інші;

4) антропологія історична (за зразком археології) – висвітлює історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного віків і пізніших часів.

І зовсім окремо від цих напрямків (у плані класифікації) знаходиться філософська антропологія, яка є не стільки наукою у власному розумінні, скільки галуззю філософського знання. Якщо фізична та історична антропологія ба-

зуються на усталених методах і вважають свої надбання цілком науковими, підтвердженими досвідом та об'єктивними даними, то соціальна та мовна антропологія перебувають у тісному зв'язку з антропологією філософською, тому більш гнучкі у методологічному плані [3].

Хоча самий термін "антропологія" був вперше застосований Аристотелем у Нікомаховій етиці і тлумачився ним у контексті духовних людських якостей, однак вже у роботах протестантського гуманіста Касмана антропологія починає тлумачитись як наука про подвійну духовно-тілесну природу людини. Таке трактування антропології як вчення про фізичні та психічні якості людини домінувало у науці тривалий час, являючи собою синтез різних підходів до її визначення.

Про важливе місце проблеми людини свідчить той факт, що сформувалася навіть спеціальна дисципліна – філософська антропологія, тобто філософське вчення про людину. На сучасному етапі розвитку науки спостерігається різноманіття підходів до визначення специфіки антропологічного знання.

Про складність та актуальність проблеми визначення різновидів антропологічного знання свідчить, що у вітчизняній і зарубіжній науковій та навчальній літературі відсутнє єдине, загальновизначене його формулювання. Крім цього, в кожному окремому випадку зміст антропологічного знання багато в чому зумовлюється тим, який аспект антропологічного буття людини береться за відправну точку, визнається визначальним, а які антропологічні характеристики оцінюються як другорядні.

Так, можна стверджувати, що багатство різновидів антропологічного знання є закономірним відображенням унікальності людини, наявності у неї багатьох "сутнісних образів", певній частині яких відповідають антропологічні дисципліни. Сучасні дослідники в цілому, виділяють дванадцять таких узагальнених образів: Людина розумна; Людина суспільна; Людина релігійна; Людина сексуальна; Людина – виробник; Людина, яка шанує красу; Людина, схильна до творчості та лідерства; Людина, схильна до ігрової поведінки; Людина, схильна до душевних страждань; Людина, схильна до самогубства; Людина двоголова (мозок якої складається з двох півкуль). Доцільно буде згадати і про такі "образи людини", які надзвичайно важливі для правознавства загалом та і для антропології права, зокрема – Людина гуманна; Людина юридична; Людина правова.

Разом з тим, необхідно врахувати, що найближчою по змісту до предмета філософії права є філософська антропологія – сукупність антропологічних концепцій, які виникли внаслідок того що предметом філософської рефлексії починає виступати не буття саме по собі, а пояснення та розкриття смислу людського буття. Цей підхід отримав назву "антропологічного принципу". Витоки його, перші формулювання можна віднайти в ідеях гуманізму Відродження, німецькому романтизмі, французькому та німецькому Просвітництві. Так, в "Антропології з прагматичного погляду" (1798) І. Канта, людина проголошується останньою метою для самого себе. Філософ стверджує, що антропологія це системне вчення про людину, яке охоплює дослідження того, що робить з людини природа (фізіологічне людинознавство), а також, що робить, може та повинна робити з себе сама людина (прагматичне людинознавство). Антропологічний принцип проголошує людину визначальним пунктом та кінцевою метою філософії (Л. Фейєрбах). Такий підхід, в кінці ХХ ст. був доповнений "антропним принципом" сучасної космології, який встановлює залежність існування людини від фізичних констант Всесвіту (витоки у концепціях космізму: К. Е. Цюлковський, О. Л. Чижевський, В. І. Вернадський, Тейяр де Шарден).

Вихідна установка філософської антропології визначається тезою про те, що кожне питання в філософії є завжди питанням про те, що є людина. Разом з тим, філософія на основі узагальнення досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, має своє, специфічне бачення людини, як – біо-соціо-духовної істоти, яка здатна активно діяти, пристосовуватись до обставин, а також змінювати їх у відповідності до своїх потреб; створювати предмети яких немає в природі; формувати навколо себе особливе штучне середовище – цивілізацію, а також самому час від часу руйнувати її, щоб з новими силами, знову і знову, її відтворювати та вдосконалювати. Головна особливість буття людини, яка відрізняє її від існування всіх інших живих організмів, складається в тому, що воно можливе одночасно в природі (вітальність), соціумі (соціальність) та культурі (духовність). Ці три виміри (іпостасі) людського буття складають певну єдність, однак дуже часто її називають суперечливою.

Суперечливість людської природи формує її цілісність через єдність внутрішнього і зовнішнього духовного життя. Цей складний синтезуючий процес у поєднанні із активною зовнішньою свідомою діяльністю і формує людину. Без нього, за словами М. Бердяєва, вона була б лише поєднанням окремих шматків і уламків. Внаслідок цього творчого акту долається тваринна природа людини, реально зростає її свідомість, формується її невід'ємний атрибут – духовність. Такі погляди поділяли М. Гайдегер, В. Соловйов, М. Шелер, С. Франк, Ж.-П. Сартр та багато інших філософів.

Отже, мислителі на різних етапах розвитку культури прагнули розгадати природу людини, відкрити в ній своєрідне, щось таємниче, завдяки чому людина стає людиною. Водночас зміст, розуміння цього сутнісного чинника інтерпретувалися по-різному, що цілком закономірно з огляду на різні епохи, в яких жили філософи, і на надзвичайно складний та суперечливий об'єкт вивчення – людину. Тому доцільним є виокремлення не якогось одного, а кількох ознак антропологічного знання.

Філософська антропологія є частина філософії, яка має спеціальний предмет вивчення – людину як особливу різновидність суцього в єдності його біологічних, психологічних, соціальних, моральних, релігійних і інших компонентів, яка синтезує наукове і ціннісне бачення феномену людини і її становище в світі.

Мета філософської антропології – створити цілісне знання про природні, психічні, соціальні, духовні (божественні) першооснови людини, виявити ті сили і потенції, завдяки яким людина "рухається" до своєї сутності.

Криза суспільства, на думку більшості представників філософської антропології, є відображенням та результатом кризи особистості. Витоки "проблематичності", "нестабільності", "роздвоєності", людського буття ґрунтуються на майже повному ігноруванні біологічного, вітального підґрунтя, того що крім розуму, розсуду, свідомості, людина володіє тілом, того що вона є тварина, хоча і специфічна (Платон, Ф. Ніцше та ін.).

Цілісної антропології не було створено аж, мабуть, до XIX-XX ст. У цьому напрямі діяв М. Шелер, цьому допомагала і екзистенціальна філософія, і дуже часто теологія була значно більш уважною до інтегральної проблеми людини, ніж власне філософія (про це писав ще М. Бердяєв у "Проблемі людини"). У будь-якому курсі теології була антропологічна частина. Перевага теології полягала у тому, що вона ставила проблему людини взагалі, у її цілісності, а не досліджувала людину частково, як це робить наука.

Незважаючи на наявність однойменної праці І. Канта, німецька класична філософія, яку можна визнати

вінцем філософії Нового часу та видатним витвором людської думки, не поставила чітко проблему людини, хоча ще від Сократа в епоху Античності, від Св. Августина Блаженного в Середньовіччі, від Парацельса та Піко делла Мірандоли в епоху Відродження, від Блеза Паскаля в Новий час виходить традиція дослідження людини, відомі твори багатьох інших гуманістів, які знали про творче покликання людини. Довгий час (аж до кінця XIX – початку XX ст.) антропологія практично співпадала з ґносеологією та онтологією, а людина була ніби функцією світового розуму та духу, який і реалізувався в людині. Але в сучасній філософії, починаючи з др. пол. XX ст. проблема людини стала особливо актуальною, тому що у досвіді життя та думки з'являються питання, на які старі філософські системи не дають прийнятної для сучасної людини відповіді. Сьогодні, уже в XXI столітті філософська антропологія сприймається як належне, як дисципліна класична, її викладають в класичних університетах, по ній пишуть наукові дослідження.

У даному курсі вивчають місце та роль філософської антропології в системі освіти, проблеми людського буття на перехресті інструментального, емансипативного та комунікативного аспектів, сприйняття та переживання життєвого світу: конститування, легітимація та інституціалізація в бутті людини, темпоральність та історичність людського існування та індивідуалізації, значення переживання часових модальностей для самоздійснення персони, інтерсуб'єктивність досвіду, перцептивність та тіло в досвіді людського існування, свідоме та несвідоме та інші проблеми. При цьому філософ Дж. Лакс застерігає від пошуків "єдиної та незмінної людської природи". Він вважає, що твердження про природу людини включають в себе суб'єктивні та об'єктивні елементи, тому є швидше питаннями вибору, ніж якоюсь "істинною" природою людини [4]. Отже, філософська антропологія як і вся сучасна філософія пронизана плюралізмом як у методології, так і у визнанні безмежжя проявів людської своєрідності.

Проблема людини є центральною для свідомості нашої епохи (про це писали, зокрема, М. Шеллер і М. Бердяєв). Вона загострена тією небезпекою, якій піддається людина з усіх боків, людина хоче знати, хто вона, звідки прийшла, куди йде і до чого призначена. У другій половині XIX ст. людину розглядали з різних боків Ф. М. Достоевський, Ф. Ніцше, С. К'єркегор, К. Маркс і З. Фрейд та ін. Головна особливість буття людини, яка відрізняє її від існування інших живих організмів, полягає у тому, що воно відбувається одночасно у природі, соціумі та культурі, де людина існує вітально (природно-органічно), суспільно та духовно. Завжди будуть актуальними дослідження природи людини, але вони ускладнені саме цим комплексним характером її існування.

Чи можна обійтись при розгляді людського буття без нормативних систем, таких як мораль чи право? Звісно, що ні. Адже людина – це істота "належнісна", що постійно співвідносить свої дії з ідеальними зразками і тим самим спрямовується до цих зразків. Як писав Е. Аґацці, "кожна людська дія пов'язана з деякою "ідеальною моделлю", того, як "належить бути" [5]. Отже, людина у певному сенсі може розглядатися як нормативна істота, а значить підлягає нормативному аналізу. У зв'язку з цим, вже в XX ст. активно розвивається правова антропологія, фундатором якої можна вважати ще Арістотеля через його визначення людини як істоти політичної, а в Новий час – Гуго Гроція, який цікавився природою людини у зв'язку з правом і виділяв у неї природний "потяг до співжиття".

Складовою частиною проблеми людини є відповідна проблема особистості, яка для антрополога права постає у вимірах або в аспекті філософсько-правового аналізу. Особистість – як і поняття "людина" має різне трактування, яке залежить від філософської позиції, а також від предмета тієї науки, в якій дане поняття використовується. Так, в філософії та філософії права, особистість визначається як індивідуальний носій соціально значимих рис, який завдяки соціалізації набув здатність бути суб'єктом соціальних відносин та різноманітних форм свідомої діяльності. Разом з тим, необхідно враховувати, що філософсько-правовий підхід передбачає розмежування поняття "юридичної" та "правової" особистості (характеристики людини, які акцентують увагу на природних, невід'ємних правах людини). Так, юридична особистість – це стійка система соціально значимих рис юридичної людини, що відображає рівень свободи цієї людини, а також межі її відповідальності у конкретно-історичному суспільстві та правовій системі. Це поняття відображає характеристики юридичної людини, які закріплені в позитивному праві.

Слід додати, що філософська антропологія може виступати не тільки як світогляд, але й як методологія, тобто як особливий тип філософствування – антропологізм, що задає суспільним наукам, в тому числі і філософії права, вихідні положення, окреслюючи напрямки наукового пошуку не від множинності образів людини до її багатомірності й загальності, а навпаки, від багатомірної єдності людини до ситуацій, де ця єдність, цілісність проявляється, актуалізується, розширюючи діалог між усіма контекстами буття, в які потрапив сучасний біосоціальний індивід.

Таким чином, філософська антропологія може слугувати загальною методологічною основою наук, які досліджують ті чи інші аспекти буття людини, (у тому числі – антропології права). Стосовно ж специфіки цієї антропології, то при всій багатоманітності поглядів на її сутність, можна виділити деякі характерні ознаки:

Філософська антропологія – це не сума наукового філософського знання про людину, а особливий тип філософської рефлексії – самосвідомість культури у такі періоди її розвитку, коли біосоціальний індивід стає проблемою для самого себе;

Історія філософсько-антропологічної думки не є рівномірно безперервним розвитком ідей, понять, принципів. Кожна історична епоха має свою своєрідну антропологію як спосіб розуміння людини;

Антропологічне знання ґрунтується на принципі індивідуалізації: філософ – антрополог повинен "вловлювати" конкретне людське "Я", руйнуючи попередні (більш абстрактні) образи біосоціального індивіда та ставлячи на місце ідеї людини проблему її самовизначення.

Цінність антропологічного знання для правознавчих дисциплін полягає у тому, що воно виступає своєрідною "перешкодою" як ідеологізації культури та права, так і недооцінці ("знелюдненню") особистісного чинника історичного поступу правової реальності. Разом з тим, саме апеляція до сутності людини дає змогу обґрунтувати природне право, критерії справедливості, тобто вирішити головні питання філософії права. Ця обставина дозволяє виділити такий розділ, як філософсько-правова антропологія, в якому синтезуються знання про людину, почерпуючи їх з філософії, юриспруденції, психології, соціології, етнології, лінгвістики, історії тощо [6].

На сьогоднішню правову антропологію розглядається як одна із складових частин філософії права, яка вивчає "антропологічні основи права, поняття "правова людина", права людини як вираження особистісної цінності права, а також проблеми статусу інституту прав людини в су-

часному суспільстві, права людини в конкретному соціумі, співвідношення особистості і права тощо" [7]. Антропологія права конкретизує загально філософське питання про те, що таке людина, і надає йому більш вузького характеру: "що таке людина юридична?" або "що таке законотворча людина і злочинець?". Її цікавлять засади, які примушують людину або дотримуватись, або ж порушувати правові норми. Існують і інші підходи, які, втім, усі пов'язані з проблемами людського буття у праві.

Правова антропологія (антропологія права) – сфера правових знань і система теоретичних підходів, спрямованих на висвітлення взаємовідносин людини з правовою реальністю. Правова антропологія досліджує: системи та підходи різних культур та соціумів, орієнтовані на врегулювання конфліктів та забезпечення соціального контролю; порівняльно-правові та етнографічні аспекти проблематики впорядкування людського суспільства через право як "павутину взаємних обов'язків" (Б. Малиновський), важливий компонент, інтегральну частину культури; взаємовідносини права та правового процесу, їх значення для людського буття; плюралізм правових систем різних суспільств і народів у контексті ролі людини у створенні тієї чи іншої правової реальності. Проблема правової антропології переплітається з проблематикою аксіології права (людські цінності в праві), онтології права (відображення людського буття в праві) та інших дисциплін. Завдання правової антропології – вивчати "дискурс, звичай, цінності та переконання, котрі всі суспільства вважають суттєвими для своєї діяльності та відтворення" (Н. Рулан). Предметом правової антропології є багатоаспектна проблематика взаємовідношення людини й права; у філософсько-правовій антропології – це проблеми людини передусім як одиничного (тобто як окремого індивіда) – феномена природи й представника людського роду, а у етнології (етнографії) права – це проблеми людини передусім як множинного (тобто як групи, спільноти, етносу, соціуму тощо) – феномена соціального (а отже, безпосередньо пов'язаного з культурою). При цьому, терміни "людина як одиничне" та "людина як множинне" тут беруться нами як абстрактні конструкції, які однак базуються на узагальненому уявленні про людину з реальності. Методологія правової антропології, охоплюючи методологічний інструментарій різних наук, ґрунтується на "антропо-етнічній парадигмі", в основі якої лежать дві вищезазначені основні ідеї про людину, як одиничного та множинного [8]. Ці думки, висловлені дослідником антропологічної проблематики В. С. Бігуном, поділяють деякі інші сучасні філософи та антропологи права. Незважаючи на те, що одностайності у розумінні предмету, дисциплінарного статусу та методології антропології права у науковців немає, однак можна виокремити деякі загальні підходи до їх визначення, про що детальніше піде мова у наступних підрозділах.

1. Антонович И. И. Современная "философская антропология": крит. очерк. – Минск: Наука и техника, 1970. 2. Бунак В. В., Нестух М. Ф., Рогинский Я. Я. Антропология. – М.: Мысль, 1941; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Основы антропологии. – М.: Мысль, 1955 та др. 3. Шумейко О. В. Антропологічно-правові виміри людського буття // Філософські і методологічні проблеми права. – 2009. – № 1. – С. 62. 4. Лакс Дж. О плюрализме человеческой природы // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 106. 5. Агацци Э. Человек как предмет философии // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 26. 6. Філософія права: навч.-метод. посіб. / О. О. Бандура, В. М. Вовк, М. В. Костицький, Ю. С. Симон та ін.; за ред. акад. М. В. Костицького. – К.: КНУВС, 2007. – С. 114–127. 7. Філософія права: навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. редакцією О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 20. 8. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2004; Бігун В. С. Людина в праві: деякі аксіологічно-правові аспекти проблематики // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 3. – С. 8–13.

УДК 16(477)''19–20''(043.3)

М. П. Плахтій, канд. філос. наук, доц., КПУ ім. І. Огієнка, Кам'янець-Подільський

ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XIX–XX СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено особливості викладання логіки західноукраїнськими науковцями та спроби формування української логічної термінології. Аналізуються україномовні підручники із логіки С. Балея, С. Канюка, І. Копача, Г. Костельника, Т. Мандибур видані на межі XIX – XX століття.

Ключові слова: підручник з логіки, викладання логіки, логічна термінологія.

В статье отражены особенности преподавания логики западноукраинскими учеными и попытки формирования украинской логической терминологии. Анализируются украиноязычные учебники с логики С. Балея, С. Канюка, И. Копача, Г. Костельника, Т. Мандибур выданы на грани XIX – XX века.

Ключевые слова: учебник по логике, преподавание логики, логическая терминология.

The article highlights the features of the teaching of logic western scholars and attempts to form Ukrainian logical terminology. Ukrainian-analysis of textbooks of logic S. Baley, I. Kopach, G. Kostelnika, T. Mandybura issued on the verge of XIX – XX centuries.

Keywords: handbook of logic, teaching logic, logic terminology.

Розвиток української філософії та логіки неможливий без осмислення та узагальнення великого історичного спадку вітчизняної логічної науки. Вивчення історії логічної думки в Україні є одним із найактуальніших завдань, що поставили перед дослідниками. Останнім часом вийшла низка праць, в яких частково висвітлюється означена проблема. Це можна спостерігати у роботах А. Бичко, І. Бичка, В. Горського, Л. Дротянко, М. Кашуби, Н. Мозгової, В. Нападистої, А. Конверського, І. Огородника, М. Русина, М. Ткачук, В. Ярошовця та інших. Але зовсім не дослідження залишається логічне надбання науковців Західної України, зокрема роботи С. Балея, С. Канюка, І. Копача, Г. Костельника, Т. Мандибур та інших. Саме такими чинниками зумовлена актуальність дослідження проблеми, що є однією із багатьох ланок історії логіки в Україні.

Як відомо, Україна наприкінці XIX – на початку XX століття входила до складу різних держав. Більша частина української території належала до Російської імперії. Західна частина українських земель перебувала під владою Австро-Угорщини (Східна Галичина й Північна Буковина входили до складу Австрії, а Закарпатська Україна – до Угорщини). Саме тому розвиток логіки в кожному з регіонів України відбувався по-різному та залежав не лише від урядової політики у кожному із регіонів, а й від прихильності викладача до певного напрямку розвитку логіки.

Після прилучення Галичини до Австрійської імперії рівень освіти на Західній Україні почав підвищуватися завдяки реформам, було розбудовано школи та модернізовано методи навчання. Після короткого періоду поліпшення стану української освіти у 1848 р., коли було знято заборону на викладання української мови у школах, організовано приватні українські школи, знову почала здійснюватись політика національного пригнічення, особливо в освітній справі. Відтак 1867 р. польська мова була провідною у Львівському університеті та всіх професійно-технічних закладах, гімназіях. На цей час у провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських. Полонізація освіти викликала активне протистояння української інтелігенції, здобутком якої стало відкриття у Львівському університеті кафедри української мови (1851) та кафедри української історії на чолі з М. Грушевським (1898) [1].

На початку XX століття прикра ситуація із україномовною освітою не змінилась. Так із 61 гімназії, що працювали в 1910 р. у Східній Галичині, було лише 5 із українською мовою викладання, а з 13 гімназій на Буковині українською мовою викладання велося лише в одній.

У класичних гімназіях та в університетах "Логіка" як навчальна дисципліна була обов'язковою, але українською мовою було видано лише декілька підручників та посібників із логіки.

Першим україномовним друкованим виданням із логіки у Західній Україні межі XIX–XX століття був перекладений з німецької мови Василем Ільницьким (1823–1895) навчальний посібник Йозефа Бекка (1880) [2]. У зазначеному перекладі закладаються основи системи термінів у галузі логіки, які вживались у Західній Україні до Другої світової війни, а в західній діаспорі – і в другій половині XX ст.

В. Ільницький активно сприяв розвитку освіти. З 1849 р. викладав українську мову у Станіславській гімназії, а згодом – історію у Тернопільській і Львівській гімназіях. Протягом 24 років (1868–1892) працював директором Академічної гімназії у Львові.

Одним із найбільш розповсюджених підручників із логіки на Західній Україні був підручник Тадея Мандибур. Про самого автора відомостей на жаль дуже мало. Відомо, що Тадей Мандибур був директором державної учительської семінарії у Заліщиках, а згодом викладачем Львівської гімназії. У 1895 р. ним було надруковано "Психологічний вступ до науки логіки в кл. VII", а у 1902 р. видано посібник "Логіка для VII класу гімназійного", в який попередня його праця увійшла як перший розділ.

Слід зауважити, що у західній Європі розвиток логіки наприкінці XIX століття здійснювався у кількох напрямках. Одним із найбільш впливових був психологічний, представники якого обстоювали думку про те, що логіка ґрунтується на психології (Б. Больцано, В. Вундт, Х. Зіґварт, Т. Ліппс, Дж. Мілль, Г. Спенсер та ін.).

Тому не дивним є той факт, що власний підручник Т. Мандибур розпочав з психологічного вступу до науки логіки. Загалом до філософських наук він відносив не лише логіку (науку про правильне мислення), етику (науку про правила моральності), естетику (науку про красу), а й психологію (науку про прояви душевні). Обґрунтовуючи свої переконання там, що "спільним предметом їх є прояви душевні в ширшому розумінні, ніж мислення, воля та відчуття, а одна частина філософії (метафізика) займається ознаками та правилами, що є спільними з фізичними та душевними проявами" [3].

Розуміючи логіку як науку про основні правила мислення та психологію як науку про душевні прояви пропедевтикою філософії, Т. Мандибур процес мислення пояснює як реалізацію трьох ланок, де "зображення є матеріалом наших думок; асоціація сполучає їх, а аперцепція скріплює" [4].

Визначаючи відношення між психологією та логікою, учений наголошував, що психологія займається загалом проявами психічними та є наукою теоретичною, а логіка, наука теоретично-практична, подає лиш правила мислення, тому теоретичне дослідження мислення є частиною психології.

Метою мислення Т. Мандибур визнає "правду" (істину) та слушно зазначає, що правдивими або хибними можуть бути лише судження, і ніякі інші прояви душевні.

Тому логіку визначає як "науку котра має нам подати загальні та певні правила мислення, що ведуть нас до пізнання правди".

Найважливішою формою мислення вважає суди (термін автора, якому у сучасній традиційній логіці відповідає "судження"): "...безпосереднім предметом логіки є суди логічні; але оскільки судження залежні від зображень, то мусимо науку логіку почати від логічних зображень, котрі в логіці називаємо поняттями. Через злучення судів постають ключі. Ці три частини логіки (поняття, суди, ключі) становлять її елементарну частину. На неї опирається так звана наука про методу, котра становить другу загальну частину логіки" [5].

Стверджуючи, що судження є проявом психічним, Т. Мандибур про нього подає такі загальні відомості: а) чого не можемо собі зобразити, про те не можемо висловити судження; б) що-небудь собі зображаємо, може бути предметом судження, судження є психічним проявом, котрий означає взаємне відношення двох або більше зображень.

Звичайна дефініція судження як сполучення або розділення двох понять є заширока, вказує Т. Мандибур, оскільки такі звороти, як "зелене дерево" є сполученням понять, але не є судженням. "Предмет, або зміст, суду називаємо його матерією, а спосіб, в який його вказуємо словами, його формою. Як зовнішнім знаком для поняття є назва, так для судження – речення. Бажання, наказ, речення питальні не означають судження, хоч можна з них здогадатись про судження" [6].

Таку ж думку спостерігаємо у Памфіла Даниловича Юркевича, званого професора та викладача логіки Київської Духовної Академії. Він не підтримував існуюче у той час визначення судження як зв'язку понять, а стверджував, що "коли говорять, що судження є зв'язок понять, тоді змішують факти логічні та психологічні. Судження є вирок про зв'язок понять" [7].

У власному підручнику Т. Мандибур в розділі судження подає закони, називаючи їх найголовнішими правилами мислення. Головним законом мислення учений вважає закон суперечності, який формулює так: з двох суджень, з яких один те саме твердить, що другий заперечує, мусить бути одне хибне.

Другим головним правилом мислення вважає закон виключення третього, та формулює так: "з двох суджень, з яких одне те саме твердить, що друге заперечує, мусить одне бути істинне, а жодне третє судження неможливе" [8].

Саме два вище вказані закони учений називає "найголовнішими або найвищими правилами мислення", оскільки вони в логіці є тим самим, чим в інших науках, наприклад в математиці аксіоми. Подані правила зовсім не виражають, котрий із судів (суджень) правильний, а котрий хибний і тому Т. Мандибур визначає їх як правила формальні. При цьому він особливо наголошує, що ці правила мислення мають як теоретичне, як і практичне значення. Зокрема практичне їх значення полягає в тому, що вони вчать оминати суперечностей у мові.

Третім головним законом Т. Мандибур вважає "закон достатньої причини" (термін автора, якому відповідає – "закон достатньої підстави"). "Кожна причина є zarazом достатньою причиною, щоб викликати якийсь прояв, але оскільки поняття причини є часто (хоч не завжди) загалом більше обставин та умов, то називаємо їх разом "цілісною причиною" [9].

Тут слід зауважити, що у підручниках логіки Російської Імперії наприкінці XIX століття висловлювали різні погляди щодо тлумачення такої простої, здавалося б теми як "Закони логіки". Так основним законом мислення вважав закон протиріччя Й. Міхневич, висловлював сумніви щодо закону виключення третього О. Новіцький, головним та визначальним вважав закон то-

жності П. Юркевич, М. Ланге надає важливого значення закону протиріччя, не визнає закон достатньої підстави І. Продан, відмінності були і у формулюванні самих законів логіки. Отже, прослідковуємо відмінну від вищезазначених поглядів позицію Т. Мандибур, який не виокремлює закон тотожності.

Учений зауважує, якщо ми хочемо, щоб наші судження були посередньо наглядні, мусимо використувати логічні засоби, якими є: ключі (умовиводи) та докази, бо "заклювати і доказувати не значить нічого іншого, як вказувати суд посередньо наглядний" [10].

Ще одним представником науковців Західної України був Іван Копач (1870–1952) – український публіцист, критик, класичний філолог, філософ, педагог, громадсько-освітній діяч. Іван Копач закінчив філософський факультет Львівського університету (філософія, слов'янська та класична філологія, 1889–1894. Доктор філософії (з класичної філології та всесвітньої історії, Віденський університет, 1901). Працював помічником учителя в українській академічній гімназії у Львові (1896/7 навчальний рік), учителем гімназії у Тернополі (1897–1901), відтак знову в академічній гімназії у Львові (1901–1908). Від вересня 1945 року – старший викладач класичної філології Львівського університету [11].

Викладаючи у академічній гімназії міста Львова з 1905 р. предмет "пропедевтика філософії", який складався із логіки та психології, він зазначав, що до цього часу (до 1905 р.) українські гімназії мають лише логіку укладу Т. Мандибур, а підручник психології ще в роботі. Тому Іван Копач, звернувшись до закордонної навчальної та наукової літератури із зазначених дисциплін, написав власну працю "Що таке людське думане?" (1906).

Працю І. Копача важко назвати суто логічною, адже більшу частину її присвячено тлумаченню міркування як психологічного явища і лише 8 сторінок із 49 займає пояснення форм мислення.

Логіку учений визначає як науку про людське думання та частину психології. Саме тому значну увагу учений приділяє психології, її основним термінам (асоціація, аперцепція, увага, абстракція, фантазія) та процесам у головному мозку, адже головною метою своєї роботи І. Копач визначає "вияснити єство і значення людського думання взагалі".

Поняттями І. Копач називає такі типові відображення, що мають відповідати існуючій дійсності і мають мати для всіх людей однакове значення¹¹. Тоді наука постає як збірник таких понять та їх сполучень. Найідеальнішим типом науки для ученого є математика, що є найточнішою та найбільш абстрактною наукою. А всі інші науки лише намагаються бути подібними до математики.

І. Копач справедливо наголошує, що "суд, зложений з підмета і присудка є основою формою людського думання" [12]. Однак, слід пам'ятати, що речення написане або вимовлене є лише символом судження. І. Копач виділяє такі види суджень як судження спостережувачі, пригадуючі, судження очікування, поглядові судження, історичні та поняттєві.

Коли вже усі думки І. Копача було видруковано, до його рук потрапила нова книга Анрі Пуанкаре "Вартість науки" де увагу зосереджено на трьох розділах: про математичні науки, про фізичні науки та про об'єктивну вартість наук. Саме третій розділ названої книги настільки вразив І. Копача, що він у додатку запропонував його переклад.

У 1911 р. виходить у світ книга Сергія Канюка "Дидактика, доповнена основами логіки"[13], що призначалась для вчителів народних шкіл та учительських семінарій. А у 1923 р. видано шкільний підручник з логіки Степана Балея, що є спробою перекладу та визначення основних термінів логіки українською мовою.

Степан Балеї – видатний український та польський філософ і вчений, якому належать праці у галузі психології, педагогіки та логіки. С. Балеї закінчив філософський та медичний факультети Львівського університету. Отримавши наукові ступені доктора філософії та медицини працював в українських гімназіях Тернополя, Перемишля, Львова, також викладав у Львівському українському таємному університеті. А від 1928 року очолював кафедру психології виховання у Варшавському університеті. Як учений С. Балеї найбільше відомий науковому загалу в галузі медицини, загальної та дитячої психології, а також психології творчості. Найменш дослідженими залишаються логічні погляди С. Балеї.

У власному підручнику "Нарис логіки" С. Балеї конкретного визначення логіки не подає, але вказує, що логіка займається питаннями: "якими способами чоловік здобуває правду і які є критерії контролю, чи він її дійсно осягнув" [14].

У своїй роботі С. Балеї розрізняє речення і осуди (термін автора, якому відповідає в сучасній логіці "судження") та слова і зображення (термін автора, якому відповідає "поняття"). "Речення се зверний знак переконання (осуду) замкненого в душі, а правдивість речення значить властиво правдивість осуду, вираженого сим реченням" [15].

С. Балеї визначає осуд (судження) як "твердження, вістку, погляд, що може мати претензію до правдивості". А логіка більшою мірою повинна займатися питаннями істинності нашого пізнання, "звертатись мусить у першій мірі до осудів як до сих проявів, яким правдивість зглядно неправдивість безпосередньо прислугує" [15].

Щодо розуміння "слова" С. Балеї вказує, що воно викликає в нашій душі образ предмета, який ми цим словом називаємо. Саме цей "душевний образ" предмета і є його "зображенням". Розуміти сказані слова значить "зв'язати з ним якісь зображення, а поодинокі слова є висловом якихось зображень так само, як речення є висловом осудів" [15].

Ще один західноукраїнський науковець Гавриїл Федорович Костельник (1886–?), закінчив Хорватську гімназію у Загребі, Львівську духовну семінарію (1917). У 1911–1913 р. захищає докторат з філософії "Про основні принципи розумового пізнання", латинською мовою у Фрайбурзі (Швейцарія). 1913 р. у Львові одружується та висвячується. 1920–1930 рр. – викладач Львівської духовної семінарії, 1926–1931 рр. – Богословської академії, де викладає логіку, історію грецької філософії, психологію, метафізику [16].

Книга Г. Костельника "Три розправи про пізнання", що вийшла у 1925 р., є вже не навчальним посібником, а самостійною працею, в якій поряд із проблемами гносеології значну увагу приділено аналізу проблем логіки. У ній Г. Костельник щодо мислення та логіки каже: "Ми-

слення дала нам природа. Цілу логіку дала нам природа – Великий дар божий – процес абстракцій у мисленні" [17]. Основи логічного мислення Г. Костельник викладає у своїй праці під латинською назвою "Ordo logicus" "Логічний порядок", де досить велику увагу приділяє поняттю як формі мислення.

У своїх роботах Г. Костельник вирішує питання про розподілення психологічного й логічного. Під психологічним він розуміє природні засади пізнання, а під логічним – набуті та розвинені. Попри велику прихильність до релігійної філософської думки філософським ідеалом мислителя було гармонійне поєднання природного й надприродного.

Узагальнюючи ситуацію із розвитком логічної думки західноукраїнські науковці в Українській загальній енциклопедії (1929–1930) зазначали, що, "У льогіці в XIX ст. робилась спроба поставити поруч із традиційною логікою ще "льогіку реляцій" (відношень) та "математичну льогіку" (що прикладає мат. методу до аналізів доказів) або й заміняти "Арістотелівську логіку" згаданими новими методами, але ці зусилля поки що не дали загальноприйнятих вислідів" [18].

Таким чином, незважаючи на скрутне становище освіти на західноукраїнських землях, бачимо намагання українських науковців створити підручники з логіки, що відповідали б новітнім досягненням науки. По-перше, аналіз підручників із логіки С. Балеї, І. Копача, Т. Мандибур дозволяє констатувати психологічні тенденції тлумачення проблем логіки та вказує на прихильність учених до психологічного напрямку у логіці, що був одним з найбільш популярних у західній Європі наприкінці XIX століття.

По-друге, однією із найбільш важливих особливостей логічного надбання учених Західної України є спроба побудови власне української логічної термінології.

1. Зайченко І. Педагогіка : навч. посіб. / І. Зайченко. – К. : Освіта України, 2009.
2. Ильицкий Василь. Логика на язык русский переведена ведля Бехка до ужитку шкіль середніх через В. И. / И. Бекк. – Львів, 1880.
3. Мандибур Т. Логіка для VII класу гімназійного / Т. Мандибур. – Львів, 1902. – С. 2. 4. Там само. – С. 8. 5. Там само. – С. 12. 6. Там само. – С. 43. 7. Юркевич П. Д. Лекции по логике читанные в 1864/65 акад. год., на 112л. – Институт рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – КДА 352 Л (Муз 818а). – Оп. № 16. – Арк. 821. 8. Мандибур Т. Логіка для VII класу гімназійного / Т. Мандибур. – Львів, 1902. – С. 54. 9. Там само. – С. 56. 10. Нахлік Є., Нахлік О. В інтелектуальній орбіті Івана Франка : Іван Копач // Українське літературознавство. – 2011. – Вип. 74. – С. 164. 11. Копач Іван. Що таке людське думане? (відбитка з "Учителя") / І. Копач. – Львів : друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1906. – С. 39. 12. Там само. – С. 43. 13. Канюк С. Дидактика доповнена "основами логіки" / С. Канюк. – Чернівці, 1911. 14. Балеї С. Нарис логіки / С. Балеї. – Львів, 1923. – С. 3–4. 15. Там само. – С. 5. 16. Кашуба М., Мірчук І. Гавриїл Костельник: філософські погляди / М. Кашуба, І. Мірчук. – Дрогобич : Вимір, 2002. 17. Костельник Г. Ordologicus. / Г. Костельник. – Львів, 1931. – С. 50–51. 18. Українська загальна енциклопедія "Книга знання" в 3-х томах / ред І. Раковський. – Львів ; Станіслав ; Коломия, 1929–1930. – С. 570–571.

Надійшла до редколегії 26.12.11

УДК 316.75.

А. О. Приятельчук, канд. філос. наук, доц., КНУТШ

БІЗНЕС-ДІЯЛЬНІСТЬ: ВИДИ, ТИПИ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ

В статті витлумачується сутність бізнес-діяльності та додається її класифікація за видами, типами та формами прояву.

Ключові слова: бізнес-діяльність, вид, тип, форма, суб'єкт, об'єкт, підприємництво.

В статтє определяється сущность бизнес-деятельности, а также предложена её классификация по видам, типам и формам проявления.

Ключевые слова: бизнес-деятельность, вид, тип, форма, субъект, объект предпринимательство.

This article is about attempt to grasp the nature of business-activity, its different models, types and forms.

Keywords: business-activity, model, type, forms, subject, object and business-enterprise.

В межах сучасного соціально-філософського знання бізнес-діяльність постає як специфічно людська, усвідомлена форма активного відношення до самої себе,

інших людей, оточуючого світу, змістом якої є їх доцільна зміна та перетворення з метою досягнення індивідуального економічного успіху. Бізнес-діяльність є волею

людини, що приведена у рух і трансформована у силу задля реалізації оптимальної стратегії отримання визначеної ефективності. Структура бізнес-діяльності, як спосіб закономірного зв'язку між складовими проявів та галузей діяльності, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність, виявляється посередництвом видів, типів та форм прояву. Рухомою силою становлення і розвитку видів, типів та форм бізнес-діяльності являється співіснування різних методів соціального управління й саморегулювання, форм власності, а також економічних інтересів.

Вид постає як категорія, що виражає визначений рівень процесу узагальнення. Вид – це таксономічна, систематична одиниця, в яку інтегруються різні галузі діяльності з спільними ознаками та способами їх організації. "Вид – це підрозділ в систематиці, що входить до складу вищого розділу" [1]. Вид є специфічним випадком відображення діалектики одиничного, особливого та загального. Вид виявляється також як реально існуюча, визначальна структурна одиниця в системі людської діяльності. В межах бізнес-діяльності розрізняють наступні її види: виробнича, торгівельно-посередницька, сфера послуг та споживча.

Виробництво характеризують як суспільний процес створення благ, зокрема виробництво самої людини (освіта, здоров'я, послуги), матеріальних благ (засоби до життя), духовних цінностей (значимі для людини та суспільства ідеали та принципи; збереження самотності національних традицій, культури та мови; продукти творчості тощо). Виробництво являє собою діалектичну єдність продуктивних сил, виробничих відносин та результатів виробництва. Найбільш потужними видами бізнес-діяльності є промислове і аграрне виробництво.

Французькі філософи Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі підкреслюють, що сьогодні "...все являється виробництвом: виробництвами виробництв, дій та пристрастей; виробництвами реєстрацій, перерозподілу та обмежень; виробництвами споживання, насолоди, тривоги та страждань. Все настільки добре покривається виробництвом, що реєстрації безпосередньо споживаються, а споживання безпосередньо відтворюються. Такий перший смисл процесу: внести реєстрацію та споживання у саме виробництво, зробити з них виробництва того ж самого процесу" [2].

Найбільш інтенсивно сьогодні бізнес розвивається у торгівельно-посередницькій галузі, у сфері комерції, обминаючи виробництво. Причинами такого явища є недосконалість законодавча база, недостатність економічних знань, навичок та досвіду у справі сучасного менеджменту, неналежне управління, намагання почати бізнес без його достатнього економічного обґрунтування. Тенденція тотальної комерціалізації пов'язана також з потужним імпортом товарів та маніпуляціями з ним, не здатністю виробляти необхідне в межах національної економіки. "Замість бажаної підтримки конкурентного середовища в країні існує високий ступінь монополізму і корпоративізму, що можна виправити тільки шляхом перерозподілу функцій управління від держави до громадянських інститутів та до бізнесу, діяльність яких у сукупності стимулюватиме підвищення процесів прозорості в державному управлінні та бізнесі" [3].

Сфера послуг – це частина економіки, яка включає всі види комерційних послуг та складає в економічно розвинутих країнах визначальну частину економіки (більше 50%). У міру еволюції людства, науково-технічного прогресу, механізації та автоматизації фізичної праці, сфера послуг набирає темпи свого розвитку і стає ключовим сектором економіки. В цілому для сфери послуг характерні більш високі прибутки, ніж для

промислового, і тим більше, сільськогосподарського секторів економіки. На сьогоднішній день найбільш прогресивними сферами послуг є фінансова, страхова та інформаційна.

Споживання також можна визначити як бізнес-діяльність, що пов'язана з "використанням (індивідуальним, колективним, суспільним) товарів і послуг у процесі задоволення відповідних видів матеріальних та нематеріальних (в т. ч. духовних) потреб, що здійснюється у завершальній сфері суспільного відтворення. У сфері споживання, з одного боку, відбувається нищення створених благ, а з іншого – це специфічна сфера їх відтворення, пов'язана з використанням створеного суспільного продукту" [4].

Споживачі, як правило, виступають не лише пасивною стороною у ділових стосунках з бізнесменами, вони рівноправні учасники ділових відносин, їх діловий інтерес – це придбання товарів та послуг і реалізується він шляхом самостійних контактів з виробниками та продавцями продукції (послуг) на основі самостійного пошуку за принципом максимізації вигоди. Для споживачів такою вигодою є товар (послуга), який найкраще задовольняє потреби. У процесі реалізації своїх інтересів, споживачі продукують свій специфічний споживчий бізнес. Основу споживчого бізнесу складає приватна власність на предмети споживання і послуги. Наслідком споживчого бізнесу є відображення зацікавленості людей в кінцевих результатах виробництва. Споживчий бізнес здійснюється усіма громадянами і тому відображає загальну участь людей в системі ділових відносин. Споживчий бізнес є стимулюючою силою відносно бізнес-діяльності взагалі, адже диктує умови продукування, змушує виробників сприймати споживачів у якості партнерів у межах ділових стосунків. Навіть самі виробники є учасниками споживчого бізнесу, адже постають споживачами продукції інших фірм.

Разом з тим, масове виробництво та споживання, строката та еkleктична дійсність сформувала суспільство бездумних споживачів, що живуть примітивними потребами та бажаннями. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі вводять поняття "бажаючі машини – це бінарні машини з бінарним правилом чи асоціативним режимом; одна машина завжди стикається з іншою. Продуктивний синтез, виробництво виробництва, має конективну форму: "і", "і ще..." [5]. "Шизофренік – це універсальний виробник. Тут немає місця розрізненню виробництва та виробленого" [6]. Речі складають реальність, що невпинно розмножується, є продуктами людської діяльності, підкорені не природним законам, а закону міновості вартості. Людина набуває значущості тільки в тому випадку, якщо вона посередництвом розуму та порозуміння з іншими людьми займається порядком технічного забезпечення мас.

Х. Ортега-і-Гассет зазначає, що "ми живемо в епоху, яка відчуває себе здатною досягти чого завгодно, але не знає чого саме. Вона володіє всім, але тільки не собою" [7]. Ж. Бодріяр у роботі "Суспільство споживання" пише, що "...люди в суспільстві достатку знаходяться в оточенні не стільки інших людей, скільки об'єктів споживання. Їх повсякденне спілкування полягає не у спілкуванні з собою подібними, а в отриманні, у відповідності зі зростаючою статистичною кривою, благ та повідомлень і в маніпуляції ними, починаючи зі складного домашнього господарства та десятків його технічних рабів..." [8]. "...суспільство споживання орієнтує людей не на виробництво, а на споживання. Але зайве говорити, що людина стає людиною тільки в процесі виробництва, а не споживання. Людина розвивається, виробляючи нові цінності, вдосконалюється, підвищує свій інтелектуальний рівень", пише І. Гобозов [9]. "Суспільство

споживання робить людей лінівими, індиверентними, егоїстами, індивідуалістами, міщанами. Одним словом, людина примітивізується, і за своїм кодексом поведінки мало чим відрізняється від тварин" [10]. На жаль, сьогодні спостерігається відсутність цілеспрямованої бізнес-діяльності людини, адже вона є розпорошеною між нагромадженням постійно зростаючих потреб та забаганок, не наявна чітка ієрархія цілей та пріоритетів діяльності.

Відповідним принципом, моделлю ведення галуззі бізнес-діяльності є її тип. Тип постає як категорія, в якій поєднуються конкретні спільні зовнішні чи внутрішні риси. Типізація бізнес-діяльності відбувається відповідно до обсягів господарського обороту організації та чисельності її працівників. За цією ознакою розрізняють малий, середній та великий бізнес.

Малими (незалежно від форми власності) визначаються бізнес-організації, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн. грн. Малі організації виділено в самостійну категорію з метою розвитку малого бізнесу шляхом надання їм певних пільг, переваг тощо. З юридичного боку, важливим є те, що особливості їх створення та діяльності встановлюються як загальним законодавством України про підприємства, так і спеціальним законодавством України про підприємства цієї категорії. Малий бізнес – це соціально-економічний фундамент без якого не може стало розвиватися будь-яка інноваційно-орієнтована, а особливо європейська держава. Малий бізнес багато в чому визначає темпи економічного зростання, структуру і якість внутрішнього валового продукту (ВВП).

Великими визначаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує 250 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму 100 млн. грн. Усі інші підприємства визначаються середніми. **Великий капітал, звичайно ж, визначає рівень науково-технічного й промислового потенціалу, однак, разом з тим, не можна применшувати роль малого та середнього бізнесу. Адже останні охоплюють різноманітні види виробничої діяльності та типи робіт, які відповідають широкому спектру можливостей ринку. Надзвичайно важлива роль малого та середнього бізнесу в згладжуванні коливань економічної кон'юнктури, за їх посередництва відбувається збалансування попиту та пропозиції, особливо в умовах кризових ситуацій.**

Форма прояву бізнес-діяльності постає як визначений зовнішній вираз конкретного змісту. Організаційно-правова форма передбачає класифікацію бізнесу залежно від форм власності, визначених Конституцією України і Законом України "Про власність", та способів розмежування в організаціях окремих форм власності та управління майном. Така форма визначає суб'єкта діяльності, який має право присвоювати результати бізнесу. Відрізняють наступні форми бізнес-діяльності: приватну, колективну та державну. Разом з тим, в межах законодавства діють індивідуальні, сімейні, спільні (в тому числі з іноземними інвестиціями) підприємства.

Розкриття форм прояву бізнес-діяльності вимагає визначення таких основоположних понять як суб'єкт та об'єкт бізнес-процесу, фізична та юридична особи. Суб'єктом бізнесу означаємо людину, що здійснює бізнес-діяльність, свідомо спрямовуючи свою активність на практичне перетворення предметної дійсності. У процесі розвитку економічної свідомості людина усвідомлює себе як суб'єкт бізнес-діяльності, формується як особистість, адже в процесі перетворення вона виступає активним началом. Виробничі відносини з необхід-

ністю включають у себе визначену кількість суб'єктів бізнес-діяльності, що взаємодіючи між собою уможливають розвиток суспільно-економічних відносин. Об'єктом бізнес-діяльності є визначена реальність, яка розглядається як дещо зовнішнє по відношенню до суб'єкта та стає ціллю його практичного перетворення, також матеріалізований результат бізнес-діяльності.

Фізична особа постає як суб'єкт бізнес-діяльності, учасник правових відносин, який має діяти у відповідності зі встановленими нормами та правилами поведінки. Юридична особа – це суб'єкт права, створений та зареєстрований у відповідному закону порядку. Така організаційна форма має відокремлене майно, здатна від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав та нести обов'язки, бути позивачем та відповідачем в суді.

Основоположною організаційно-правовою формою бізнес-діяльності є приватний бізнес, що заснований на власності засобів виробництва та управлінні ними однією фізичною чи юридичною особою у встановленому законодавством порядку. Колективний бізнес – це організаційно-правова форма підприємства, що заснована на власності трудового колективу. Визначення колективне означає, що підприємство належить колективу співвласників (засновників, учасників), які діють як один суб'єкт права колективної власності. Правосуб'єктність власника (у даному разі колективу або групи власників, організованих у колективне підприємство з правами юридичної особи) реалізується через юридичну особу – підприємство, яке володіє, користується і розпоряджається майном відповідно до свого статуту. Право колективної власності у колективному бізнесі безпосередньо здійснюють його органи управління – вищий орган управління (загальні збори або конференція) і правління. Отже, колективний бізнес – це об'єкт права власності відповідної юридичної особи. Його засновники і учасники є власниками часток (паїв, вкладів) у майні підприємства.

Державне підприємство являє собою організаційно-правову форму підприємства, що заснована на державній власності. Визначення "державне" вказує на те, що дана організація має особливості правового становища порівняно з недержавними. Ці особливості обумовлені способом відмежування функцій власника від функцій управління майном у державному підприємстві. Саме державне підприємство як майновий комплекс є об'єктом права державної власності. Підприємству як суб'єктові права це майно належить на праві повного господарського відання. Це право вужче, ніж право власності. Обсяг його залежить від цільового призначення відповідного майна. Державне підприємство володіє, користується і розпоряджається цим майном на свій розсуд, вчиняє щодо нього будь-які дії, які не суперечать чинному законодавству та статуту підприємства. Оскільки державне підприємство є суб'єктом права повного господарського відання майном, а не суб'єктом права власності, щодо державних підприємств діє спеціальна категорія – правовий режим майна державних підприємств. Вона означає, що державні підприємства керуються спеціальними правилами заснування, утворення їх майна при заснуванні, визначення цілей та предмету діяльності. Державні підприємства як суб'єкти однієї форми власності (організаційної форми) поділяються на види: а) державні підприємства, засновані на державній власності; б) державні підприємства, засновані на республіканській (Автономної Республіки Крим) власності; в) казенні підприємства. Усі ці підприємства – державні юридичні особи.

Особливим видом бізнес-діяльності, що заснована на державній власності, є казенне підприємство. Май-

но, що є у державній власності та закріплене за казенним підприємством, належить йому не на праві повного господарського відання, а на праві оперативного управління. Здійснюючи право оперативного управління, казенне підприємство володіє і користується зазначеним майном. Розпоряджатися закріпленим за ним на праві оперативного управління державним майном, що належить до основних фондів підприємства, казенне підприємство може лише з дозволу органу, уповноваженого управляти відповідним державним майном. Особливості розпорядження іншим майном казенного підприємства визначаються у його статуті.

Організаційною формою бізнес-діяльності, що заснована за законами України на базі об'єднання майна різних форм власності (так звана змішана форма власності) є спільне підприємство. Спільні підприємства, як правило, мають форму господарських товариств, тобто є суб'єктами права колективної власності. Засновниками спільних підприємств можуть бути юридичні особи і громадяни України, інших держав. Залежно від цього є два види спільних підприємств: звичайні (національні) спільні підприємства та спільні підприємства з іноземними інвестиціями. Спільне підприємство з іноземними інвестиціями – це організація будь-якої організаційно-правової форми, створене відповідно до законодавства України, іноземна інвестиція в статутному фонді якого, за його наявності, становить не менше 10 відсотків. Підприємство набуває статусу підприємства з іноземними інвестиціями з дня зарахування іноземної інвестиції на його баланс.

Іноземне підприємство – це організаційно-правова форма підприємства з місцезнаходженням в Україні, що створена як суб'єкт права згідно із законодавством іноземної держави, майно якого повністю перебуває у власності іноземних громадян, юридичних осіб або держави. Визначення іноземне (іноземна власність) означає, що підприємство підпорядковується різним юрисдикціям. Порядок створення і внутрішньої діяльності іноземного підприємства регулюється законодавством країни, якій воно належить. Законодавство України не регулює цих відносин. Разом з тим умови реєстрації

та діяльності іноземного підприємства в Україні регулюються українським законодавством, тобто на іноземні підприємства загалом поширюється національний правовий режим господарської діяльності.

Отже, ще раз підкреслимо, що структура бізнес-діяльності є складною та динамічною системою, яка модифікується у відповідності до вимог економічного поступу суспільства. Структурними рівнями бізнес-діяльності є виокремлення її видів, типів та форм прояву. В такому контексті вид постає як категорія, в якій відбувається визначений рівень процесу узагальнення одиниць бізнес-діяльності з спільними ознаками та способами їх організації. В межах бізнес-діяльності розрізняють наступні її види: виробнича, торгівельно-посередницька, сфера послуг та споживча. Категорією, в якій поєднуються конкретні спільні зовнішні чи внутрішні риси є тип. Типізація бізнес-діяльності відбувається відповідно до обсягів господарського обороту організації та чисельності її працівників. За цією ознакою розрізняють малий, середній та великий бізнес. Визначенням зовнішнім виразом конкретного змісту бізнес-діяльності є її форма. Вирізняють такі основні форми бізнес-діяльності: приватну, колективну, державну тощо.

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / С. И. Ожегов; под. ред. Н. Ю. Шведовой. – 14-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1983. – С. 74. 2. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Делез Ж., Гваттари Ф.; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С. 16–174. 3. Гегель В. М. *Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку* / В. М. Гегель. – К., 2009. – С. 417. 4. Споживання / С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. // *Економічний енциклопедичний словник*: у 2 т. Т. 2 / За ред. Мочерного С. В. – Львів: Світ, 2006. – С. 351. 5. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Делез Ж., Гваттари Ф.; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С. 18. 6. Там само. 7. Ортега-и-Гассет Х. *Избранные труды* / Ортега-и-Гассет Х.; пер. с исп. сост., предисл. и общ. ред. Руткевича А. М. – М.: Издательство "Весь Мир", 1997. – С. 64. 8. Бодрийяр Ж. *Общество потребления. Его мифы и структуры* / Бодрийяр Жан; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М.: Республика. Культурная революция, 2006. – С. 5. 9. Гобозов И. А. *Глобализация и примитивизация общества* / Гобозов И. А. // *Философия и общество*. – 2009. – № 2 (54). – С. 1. 10. Там само. – С. 12.

Надійшла до редколегії 18.11.11

УДК 323:364–146.2

В. Є. Шедяков, д-р соц. наук, канд. екон. наук, пров. наук. співроб., ІСД НАН України

СИСТЕМНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Розглядаються основи системи підходів до змісту та напрямів розвитку трудових відносин в суспільстві. До аналізу залучаються умови їх змін на макро- та мікрорівнях.

Ключові слова: трудові відносини, соціальне партнерство, промислова демократія.

Рассматриваются основания системы воззрений на содержание и направления развития трудовых отношений в обществе. В анализ вовлекаются условия их изменений на макро- и микроуровнях.

Ключевые слова: трудовые отношения, социальное партнерство, промышленная демократия.

The fundamentals of the system of views are examined on maintenance and directions of development of labour relations in society. The conditions of their changes are engaged in analysis on macro- and micro levels.

Keywords: labour relations, social partnership, industrial democracy.

Перспективи подальшого розвитку країни багато в чому залежать від теоретичного аналізу та практичного використання концептуального кореляту "трудові (промислові) відносини – соціальне партнерство – виробничо-демократія – людські ресурси (людської потенціал) – управління людськими ресурсами – модернізація технологій управління – людської капітал (людської чинник виробництва)". Майбутнє тим більше належатиме тим країнам і регіонам, які запроваджують ефективні моделі конкурентності людського потенціалу на базі, насамперед, розвитку трудових відносин, котрі є системоформуючими; в єдності з відносинами власності та управління їх стан на фундаментальному рівні визначає сут-

ність провідних процесів соціальної, економічної, політичної трансформації суспільства, на актуальному – забезпечує стійкість до можливих спроб гуманітарних інтервенцій та впливає на загальну якість суспільної безпеки. Часто, саме стан людського чинника вирішальним чином зумовлює результати виробництва в умовах посилення постіндустріальних тенденцій: "Зв'язок між конкурентоздатністю, керованістю та громадянством стає все більш важливим; причому центральним зі всіх стратегічних завдань стає проблема довіри" [1]. Тим більше, як демонструють результати досліджень фахівців International Labor Organization (ILO), це відноситься до категорії критично важливих співробітників.

Проте на сьогодні ситуація з внутрішньо фірмовими комунікаціями продовжує бути досить складною навіть в багатих країнах, котрі роками поступово розвивали свої трудові відносини. Колись ефективні стимули дають збої. Наприклад, відзначалося: "Знайомі симптоми: добре розроблена стратегія не реалізується успішно, витрати перевищують усі допустимі межі відповідності рівню ефективності, висока плинність, недостатньо лояльна робоча сила не відчуває задоволення та гордість за виконану роботу та гальмує нововведення, підвищення якості. Люди, котрі досягли верхівки корпоративної піраміди, переживають почуття капітанів корабля, де кермо не сполучене зі штурвалом" [2]. Отже, за справедливим зауваженням колишнього президента Міжнародної асоціації промислових відносин (International Industrial Relation Association) Джона Данлопа, "стан справ у галузі дослідження індустріальних відносин можна охарактеризувати словами Джуліана Хакслі: "Гори фактів накопичені на рівнині людського неучтва. ... Купи матеріалу лежать навколо просто незайманими або ж використані в дуже незначній мірі. Факти подавали ідеї. Теоретичне узагальнення суттєво відстає від безперервного досвіду, що поширюється" [3]. Стає зрозумілим: пріоритетне завдання економічної науки – не в натаскуванні фактів (сукупність цифр можна підігнати під що завгодно), а в виявленні нових тенденцій розвитку та можливостей їх ефективного використання. Тому необхідність докорінних змін у глибині постановки проблем, виходу на загальносвітоглядні, парадигмальні питання, за кордоном добре усвідомлена. Наприклад, цілком природно звучить твердження президента Міжнародної асоціації промислових відносин Томаса Кохана про те, що дослідники, котрі претендують на власне місце в науці, "сконцентрувалися на перегляді традиційних концепцій і моделей на підґрунті змін що відбуваються" [4]. Як він підкреслює, виникає нова парадигма з новими – адекватними часу – методами і рекомендаціями [4]. Відтак соціальне партнерство та промислова демократія нині є необхідним компонентом для розвитку та продуктивного використання суспільної соціальності конкурентне середовище, яке не має перетворюватися на війну всіх проти усіх, а державне регулювання та практика господарювання – на війну держави з бізнесом. Тим більш – при високотехнологічному виробництві та якісних соціальних комунікаціях, коли ефект агори створюється вже у масштабах новітньої ойкумени – свого регіону та, частково, усього світу. Водночас оформлюються й тенденції, пов'язані з ускладненням реалізації соціально-економічних прав людини (вік виходу на пенсію, бюджетна зайнятість, бюджетні програми тощо). Проте, якщо в XIX–XX ст. корзина соціально-економічних прав людини зростала, то XXI ст. починається глобальними спробами погіршення трудових умов навіть в країнах-світових лідерах. Ще більше ця проблема стосується регіонів поза привілеями. Отже забезпечення якісного ризик-менеджменту, стратегічного аналізу трудових відносин, вивчення загроз гуманітарних інтервенцій і перспектив загальносоціальних трансформацій передбачає використання сучасних методів аналізу: в динаміці, компаративних, чинників довго-, середньо- та короткотермінових, системних та випадкових, обертаних і необертаних, змістовних, сторін об'єктивних та суб'єктивних (в тому числі – на базі підходів SWOT-аналізу) тощо.

В радянських і пострадянських умовах виникли відомі школи фахівців з трудових відносин, що виявили та проаналізували багато їх аспектів (А. Агг, О. Арсеєнко, Д. Богиня, О. Бородіна, В. Буслинський, І. Буян, В. Врублевський, В. Гойло, Т. Єфременко, Т. Заславська, Р. Іванова, В. Канаєв, В. Коцюбинський, Л. Лебедева, В. Мазур, М. Макєєнко, Д. Маркович, Е. Міжен-

ська, Л. Мясникова, І. Обломська, Н. Полякова, Л. Пономарьов, В. Подмарков, В. Попов, І. Пусенкова, І. Попова, В. Радаєв, Р. Ривкіна, О. Розжигасєв, О. Рубан, К. Сабо, А. Синенко, Л. Сохань, В. Суп'ян, Б. Сухаревський, В. Толстих, Ж. Тощенко, І. Чанглі, Г. Чепурко, В. Чичканов, Ю. Ширяєв, В. Ядов тощо). З розповсюдженням постіндустріальних і глобалізаційних тенденцій, кроками на шляху євроінтеграції (зокрема – в питаннях трудових відносин) активізувались компаративні дослідження, адаптація рекомендацій Міжнародної організації праці та Міжнародної асоціації промислових відносин. Відтак метою статті є розгляд динаміки соціального змісту, можливостей та напрямів трансформацій трудових відносин в умовах складних соціальних змін.

Як відомо, праця є фундаментальним видом людської діяльності, з особливостями: перетворення природи; врахування якостей природи в цілому, а не тільки її окремих фрагментів; штучного створення знарядь праці; контролю та регулювання обміну речовин з природою; соціальності. Відтак трудові відносини являють собою весь комплекс взаємовідносин, які виникають у зв'язку зі здійсненням цієї діяльності, та є багаторівневими і полісуб'єктними: в них беруть участь індивідуальні та колективні суб'єкти. Отже трудові відносини як форма практичного засвоєння світу входять до числа наріжних каменів суспільного життя, його не тільки економічної, але й, загальносоціальної складової; мають натурально-природний соціально-економічний і техніко-технологічний зміст, галузевий та регіональний розрізи. Трудові відносини мають розглядатися, насамперед, як ефективний засіб соціалізації шляхом обміну здібностями та взаєморозвитку особистостей. Саме в ході діяльності особистість створює річні форми рефлексії та налаштовується на певну структуру буття [5–10]. Аналіз трудових відносин дозволяє поєднати увагу до особистості людини з визначенням її місця у господарській структурі та показати, що: 1) трудові відносини є сутнісно соціальними; 2) трудові відносини виконують системоутворюючу та структуруючу функції для суспільних відносин в цілому; 3) під час цього трудові відносини не вичерпують комплексу відносин соціальних; 4) самі трудові відносини, їх соціальний зміст, місце в системі суспільних зв'язків є історичними та динамічними. Відтак вирішення протиріч, які виникають під час трансформації суспільства, багато в чому залежить від стану та характеру трудових відносин. Водночас, вивчення інституціональних і ціннісних засад організації різних типів господарських спільнот, альтернативних підходів до оцінки систем стимулювання передбачає перехід від жорсткого виробничого детермінізму та оцінки соціогосподарських ситуацій і процесів виключно з позицій безвідкладної користі до дослідження трудових відносин з урахуванням усього об'єму історико-культурних, морально-психологічних, релігійно-етичних традицій, плюральних моделей персонального та групового вибору. Водночас "у XXI ст. ... діяльність людини виходить за межі не тільки її почуттів, а й мислення та уяви" [11, див., також 12–15]. Тому сьогодні надзвичайно важливо бачити у наявних протилежностях початок довгої та складної трансформації України в контексті глибоких загальносвітових змін. Їх аналіз дуже ускладнений через нестачу, фрагментарність і часто просто відсутність належного емпіричного матеріалу, але він є надзвичайно важливим для вироблення вірних стратегічних рішень національного рівня. Причому для "нової економіки" характерним стає з'єднання ознак масово-конвеєрної і ремісничої організації трудових відносин, що дозволяє швидко перебудову виробничого циклу під можливість частішої зміни випуску високоякісної продукції. При цьому формується та підтримується прагнення до

інновацій, суспільного блага та оновлення у сфері політики, економіки й культури, забезпечуючи баланс процвітання, економічного зростання та національної ідентичності. Відтак самі підприємства стають компактнішими, отже потрібно менше часу на дизайн і модернізацію виробничого циклу, відповідно – формуються нові вимоги до якості персоналу. До того ж новітність соціально-економічного укладу полягає саме у тому, що він ґрунтується на особливій продуктивності розумової праці, знань, що втілені в технологіях. Відтак на сьогодні основне джерело вартості – інтелектуальний потенціал, а не психофізичні зусилля співробітника, пріоритет стратегій розвитку – виробництво знань і ефективне застосування них, додана вартість розподіляється з урахуванням витрат виробника, демократизуються системотворчі відносини суспільства (праці, власності, управління), ліквідуються основи класичних форм відчуження, з'являється новий тип виробництва, економіка стає соціально глобальною, змінюється тип суб'єкта, предмета й знаряддя праці в економічній та інституціональній структурах суспільного виробництва. Новий тип розвитку має три фіксованих на рівні трудових відносин базових відмінностей від попередніх: тип власності (й після продажу продавець володіє інформацією), мінімізація витрат на створення копій, зростання актуальності інформації. "Мускульні" функції людини у виробничому процесі все активніше передаються вже не тільки машинам, але і автоматом, роботам. Завданням організації трудових відносин стає віднині максимально повне залучення (розвиток і використання) творчого потенціалу особи. Для цього в "олюднених" трудових відносинах намагаються відійти від жорсткого протиставлення часу дозвілля (творчості) та часу роботи (виробництва), базуючись на створенні можливостей творчого саморозкриття вже в процесі праці [11]. Це змінює наповнення трудових відносин, структуру людського чинника виробництва [16–26].

У теперешній ситуації збільшується гетерогенність, невизначеність, взаємопроникання фрагментів різних структур, рухомість меж, кардинально змінюється співвідношення господарських норм і аномалій [27–32]. Відповідно, на мікрорівні трудові відносини все більше орієнтують на вирішення проблем на підставі розвитку здібностей і обробки інформації. Виробничі ролі формуються у процесі праці, де присутній широкий діапазон нерутинних завдань і нема сталості процедур. Визначальне місце у відносинах належить ролевим сітям, причому вони великі і динамічні, а характер, довжина та місце виявлення ролей мінливі і ступінь взаємодії високий. Актуалізується потреба в "надмірному" знанні і досвіді для правильної поведінки в нестандартних ситуаціях, під час посадових ротацій і освоєння техніки. Саме консервація застарілої моделі трудових відносин, перепони до зародження їх нових форм і сприяють занепаду виробництва. В той же час на макрорівні помітніше, що різні цивілізації по-різному віддзеркалюють у своєму розвитку риси постмодерну: зустрічаючись зі "світовими викликами", кожна держава знаходить свій варіант відповіді на них. Разом з цим посилюються можливості обережного запозичення частини моделей розвитку, котрі напрацьовуються іншими народами, що деактуалізує підхід, який однозначно відносить міжнародні стосунки до "вторинних", "похідних". Поліструктура світогосподарських зв'язків, що оснований на вироблених та взаємоприйнятих нормативах відносин, а не блок з ідентичних атомів-елементів, набуває вигляду постмодерністської дійсності. Жодна система цінностей під час постсучасності не може розглядатися як єдино можлива для людства. В цьому зв'язку й поняття розвитку потребує оновлення: крім стабільного росту, воно має

орієнтуватися на такі цінності, як солідарність, свобода вибору, терпимість.

Відтак проблема відповідного розвитку трудових відносин у першу чергу пов'язана з оптимізацією соціального партнерства. Під час її вирішення має враховуватися як закордонний досвід, так і національна специфіка країни, її культурні та політичні традиції, характер і рівень розвитку економіки, якість соціального та трудового законодавства, ступінь асоціювання, розвитку й авторитету суб'єктів соціального партнерства, особливості регулювання та пріоритетів трудових відносин, особливості виробництва та трудових груп тощо. Водночас для оптимізації шляхів розвитку та використання людського капіталу серед наявних національних форм соціального партнерства особливо важливим є кропітке вирощування найбільш ефективних моделей задіяння населення для цілей розвитку країни та регіону. Причому зовсім не тільки в тому, що звичайно асоціюється з соціальною політикою держави та підтримкою соціально уразливих верств. Коли дійсно кардинально змінюються умови, то необхідно розвиватися усій регулятивній системі. Водночас розвиток технологій трансформації трудових відносин не тільки потребує, але й відкриває нові перспективи формування інституцій соціального партнерства. Втім "серцевину держави загального добробуту утворює концепція справедливого суспільства, що гарантує найуразливішим перед життєвими труднощами певний дохід, дах над головою, доступ до охорони здоров'я і, для їх дітей, до освіти і професійної підготовки, необхідним для поліпшення соціального статусу" [17]. Причому "наращування людського і соціального капіталу – найбільш значущий прояв цивільної активності соціальний відповідальний бізнесу.... У числі інших пріоритетних її напрямів – захист навколишнього середовища, підвищення безпеки і якості споживчих товарів, охорона здоров'я, культура, поліпшення етнонаціональних відносин, допомога недієздатним категоріям населення, дотримання прав людини в області трудових відносин. За великим рахунком вся ця діяльність ... сприяє приросту соціального капіталу та зближенню з суспільством як окремих компаній, так і бізнесу в цілому" [18]. Для цього потрібна активізація держави: "В умовах тотальної безвідповідальності... бізнесу, корумпованості чиновників, відсутності адекватних суспільних інститутів, психологічній невідповідності споживача ... питання про соціальну відповідальність стоїть дуже гостро, й саме державі належить створити нормативне документи, які... повинні стати обов'язковими до застосування" [31].

Відповідним чином праця з процесу використання має перетворюватися на чинник розвитку людини. Отже різноманітні моделі та системи соціального партнерства в процесі розповсюдження постіндустріальних тенденцій відходять від зразка побудови "об'єктивованих, безлюдних, холодних" стосунків на користь різних методів залучення персоналу до управління та стимулювання застосування творчого початку. Мова йде вже не тільки про політичні умови реалізації свободи, але й про значно більш глобальні її перспективи, пов'язані з домінантою терпимості та багатокладності. Коли немає стабільної зовнішньої опори у вигляді загальної ідеології, єдиної культури, стереотипної науки, тоді необхідно визнавати право на існування несхожого, особливого і незвичайного. Новий діапазон соціальних ролей робітника посилює вплив культури на сприймання поліфункціональності у виробничому процесі. Подолання монополії "позаморальної" моделі діяльності, зростання антропоцентристських тенденцій збагачує творчий потенціал: людина вміє і знає більше, ніж усвідомлює. У свою чергу поширення багатоскладового праці,

яка "кидає виклик" людині, взагалі не локалізуються у виробничій сфері. Тому різні боки та нові риси трудових відносин знаходять відображення в програмних документах усіх політичних сил та соціальних рухів, що бачать перспективу. Наприклад, в програмних настановах як німецьких соціал-демократів (Берлінська програма Принципів, 1989 р.), так і християнських демократів (Людвігсхафенська програма Принципів, 1978 р.) "основні цінності" проголошуються орієнтиром, масштабом і критерієм суспільної практики. Однак, з соціал-демократичної точки зору, головну небезпеку для гуманізму являє "ціннісний консерватизм", який визначає специфіку "структурного консерватизму" та відповідні йому суспільні реалії. Тому, не знімаючи з себе відповідальності за сьогоденну кризову ситуацію, не тільки в політико-економічній, екологічній, але й культурно-моральній сферах життя планети, соціал-демократи чинники дегуманізації людини вбачають в неоконсервативному закріпленні капіталістичних відносин, що виявляються в неадекватному гуманістичній ціннісній орієнтації витлумаченні принципу лібералізму. Конкретна модель соціального партнерства може шукатися серед схем, у яких дослідниками в залежності від завдань практики та дослідження виокремлюються спрямованості: 1) соціал-реформістська або неоконсервативна; 2) євро-континентальна, англосаксонська або азійська; 3) узгоджувальна, конфліктна, плюралістична; 4) біпартизм ("роботодавці – наймані робітники" або "влада – профспілки"), трипартизм ("роботодавці та їх організації – держава – профспілки як представники працівників") або квапартизм (с доданням керівників регіонів чи представників трудових колективів), 5) контрактна, конфліктна, корпоративна або автономна; 6) правова або корпоративістська; 7) на основі управління авторитарного з його мобілізаційними можливостями, автономного з його гнучкістю або субкратично-ідеалістичного. Нові системи участі йдуть далі, ніж попередні. Найчастіше виплати з прибутку стають істотним (а то і головним) елементом винагород, а іноді відбувається "перетворення власності", коли вона значною мірою переходить від наймачів до найнятих робітників підприємства. Економіка участі спирається на створені механізми її реалізації на виробництвах, на законодавчі акти та податкові пільги. В практиці світового господарювання за останні роки закріпилися три основні форми участі найнятих робітників в управлінській діяльності: у прибутках, у власності і управлінні. Кожна з них може застосовуватися самостійно, але на практиці вони взаємодоповнюються, породжуючи синергетичний ефект. Участь в прибутках вже давно розглядають як чинник підвищення зацікавленості в економічному розвитку, забезпечення соціального миру.

Зрозуміло, що практичне здійснення переорієнтації економіки від паразитування на сировинній базі країни до акцентування наукоємних виробництв галузей високого ступеня переробки потребує не тільки масштабного фінансового маневру, але й відповідних соціальних змін. Причому коли дійсно кардинально змінюються умови, то необхідно розвиватися всій регулятивній системі. Отже проблема визначення оптимальних шляхів розвитку та використання людського капіталу в вирішенні завдань розвитку країни та регіону, насамперед, пов'язана з вибором та реалізацією оптимальної моделі соціального партнерства. При цьому потрібно враховувати специфіку країни, її культурні і політичні традиції, характер і рівень розвитку економіки, якість соціального та трудового законодавства, ступінь асоціювання, розвитку й авторитету суб'єктів соціального партнерства тощо. Насамперед додаткові резерви соціального регулювання на пострадянському просторі можуть забезпе-

чуватися: 1) розповсюдженням арсеналу рішень відповідно до тенденцій розповсюдження ризомічних різновидів соціального розвитку і адекватних практик; 2) можливостями, які пов'язані з діалогом і дифузійною внутрішніх і зовнішніх культур, 3) трансформацією балансу співвідношень між державою, суспільством і людиною.

1. Responding to the Leadership Challenge: Findings of a CEO Survey on Global Corporate Citizenship. – Geneva : World Economic Forum, 2003. – P. 28. 2. Harvard Business review. – 1978. – № 3. – P. 131. 3. Dunlop J. T. Industrial Relations Systems / J. T. Dunlop. – N. Y., 1958. – P. VI. 4. Kochan T. A. Launching a Renaissance in International Industrial Relations Research / T. Kochan // Proceedings of the 10th World Congress of the IIRA. – Wash., 1995. – P. 1–13. 5. Азз А. Мир человека как субъекта производства / А. Азз. – М. : Прогресс, 1984. 6. Полякова Н. Л. От трудового общества к информационному: западная социология об изменении социальной роли труда / Н. Л. Полякова. – М. : Наука, 1990. 7. Производство как общественный процесс (актуальные проблемы теории и практики) / [Отв. ред. В. И. Толстых]. – М. : Мысль, 1986. 8. Экономическая культура: сущность, направления развития / Л. Н. Пономарев, В. Д. Попов, В. П. Чичканов. – М. : Мысль, 1987. 9. Lansbury R. D. Perspectives of Industrial Relations in the Twenty-First Century / R. D. Lansbury // The Perspectives of Industrial Relations in the 21st Century. IIRA 3rd Asian Regional Congress. – Vol. 4. – 1997. – P. 3. 10. Симмонс Д. Внедрение новых производственных отношений: инициатива сверху / Д. Симмонс // США: экономика, политика, идеология. – 1992. – № 12. – С. 13–22. 11. Кремень В. Философия людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї // Дзеркало тижня. – № 31(559). – 2005. – 13–19 серпня. 12. Schwartz S. H. Universals in Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries / S. H. Schwartz // Advances in Experimental Social Psychology / [Ed. by M. P. Zanna]. – San Diego (CA): Academic Press, 1992. – Vol. 25. – P. 1–65. 13. Schwartz S. H., Bilsky W. Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-Cultural Replications / S. H. Schwartz, W. Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – Vol. 58. – P. 878–891. 14. Schwartz S. H., Lehmann A., Roccas S. Multimethod Probes of Basic Human Values / S. H. Schwartz, A. Lehmann, S. Roccas // Social Psychology and Culture Context: Essays in Honor of Harry C. Triandis / [Ed. by J. Adamopoulos, Y. Kashima]. – Newbury Park (CA): Sage Publications, 1999. 15. Schwartz S. H., Melech G., Lehmann A., Burgess S., Harris M. Extending the Cross-Cultural Validity of the Theory of Basic Human Values with a Different Method of Measurement / S. H. Schwartz, G. Melech, A. Lehmann, S. Burgess, M. Harris // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2001. – Vol. 32. – P. 519–542. 16. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – Т. 3. – № 5. – 2002. – С. 60–74. 17. Хаттон У. Капитализм участия / У. Хаттон // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 1. – С. 39. 18. Иванов Н. П. Проблема человеческого и социального капитала в условиях глобализации / Н. П. Иванов // Тенденции перемен в социально-экономическом развитии ведущих стран мира в конце XX – начале XXI веков: Материалы теоретического семинара. – М., 2004. – С. 26. 19. Бородин А. Людский капитал как основное джерело економічного зростання / О. Бородин // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 48–53. 20. Мясникова Л. А. Деловые сети социального капитала / Л. А. Мясникова // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – С. 49–55. 21. Doherty D. Marking economic choices / D. Doherty. – Toronto: Corp Clark Pitman Ltd, 1992. – 426 p. 22. Малков Л. Некоторые черты "новой экономики": взгляд с близкого расстояния / Л. Малков // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 12. – С. 16–20. 23. Шедяков В. Е. Социологические основания философии управления трудовыми отношениями / В. Е. Шедяков // Культура у філософії 20 століття: Матер. 4 Харківських Міжнар. Скорочених чит. – Харків, 1997. – С. 401–407. 24. Шедяков В. Е. Возможности рефлексивной модернизации социальной организации трудовых отношений в Украине / В. Е. Шедяков // Социальная психология. – 2009. – № 6 (38). – С. 69–78. 25. Шедяков В. Е. Постмодернизация трудовых отношений как объект социального управления : автореферат диссертации на звание наук. ступ. доктора социологических наук / В. Е. Шедяков / Харк. держ. ун-т. – Харків, 1996. – 32 с. 26. Лич В. М., Шедяков В. Е. Теоретико-методологические аспекты системного видоизменения до трудового потенциала общества / В. М. Лич, В. Е. Шедяков // Научный вестник Академии муниципального управления : сб. науч. пр. – Сер. Экономика. – 2010. – Вып. 8. – С. 15–23. 27. Шедяков В. Е. Социальный аспект организации трудовых отношений / В. Е. Шедяков // Бизнес Информ. – 1995. – № 35–36. – С. 42–44; № 37–38. – С. 41–43. 28. Шедяков В. Е. Циклы модернизации трудовых отношений / В. Е. Шедяков // Циклы природы и общества : Тез. 3 Междунар. конф. Вып. 1, 2 / Под ред. Чурсина В. Д., Соколова Ю. Н., Шедякова В. Е. – Ставрополь, 1995. – С. 282–284. 29. Шедяков В. Е. Украина в контексте логики постмодерна / В. Е. Шедяков // Вибір. – 1998. – № 1–2. – С. 52–57. 30. Перегудов С., Зудин А., Семенов А. Социальное согласие. Опыт Запада и наши проблемы / С. Перегудов, А. Зудин, А. Семенов // Свободная мысль. – 1992. – № 18. – С. 26–30. 31. Конарева Л. А. Качество и социальная ответственность / Л. А. Конарева // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2009. – № 5. – С. 127.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 32::91; 32:002

С. М. Внучко, канд. політ. наук, асист., КНУТШ

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР В ГЛОБАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Досліджується та систематизується розуміння критичної геополітики, як нового напрямку теоретичної політології, предметом якої є політичний простір на прикладі концепцій західних та вітчизняних дослідників.

Ключові слова: критична геополітика, політичний простір, "постміжнародний" світ, політична географія, інформаційний простір.

Исследуется и систематизируется понимания критической геополитики, как нового направления теоретической политологии, предметом которой является политическое пространство на примере концепций западных и отечественных исследователей.

Ключевые слова: критическая геополитика, политическое пространство, "постмеждународный" мир, политическая география, информационное пространство.

Investigated and systematized understanding of critical geopolitics, as the new direction of theoretical political science, which is the subject of political space for example concepts west and domestic researchers.

Keywords: critical geopolitics, political space, "postinternational" world, political geography, information space.

Кінець XX і початок XXI ст. стали для геополітики часом втрачених можливостей і глибоких змін. Втрачених можливостей – у зв'язку з нездатністю передбачати і передбачити глибину трансформацій в міжнародній системі і масштаб геополітичних змін на карті світу. А глибоких змін – у зв'язку з розвитком старих і появою в 1990-і роки альтернативних дослідницьких стратегій. Розвиток відбувався відразу по декількох напрямках. При цьому лінії теоретичного пошуку різних напрямів сучасної геополітичної думки розійшлися дуже далеко.

У останній чверті минулого століття геополітика на заході, не виключаючи і США, залишалася на периферії наукових пошуків. У ситуації наростаючої динаміки світових процесів виникали і отримували популярність інші субдисципліни і концепції. З'явилися та інституціалізувалися такі тісно пов'язані одне з одним напрями теоретизування, як "світознавство" (World Studies) і "глобалістика" (Global Studies).

Більше того, у рамках логіки глобальної економіки, а потім і революції у військовій справі активно проводилася теза про те, що в нових умовах інформаційно насиченого світу мають значення передусім швидкість ухвалення рішень і час, а не простір. "Географія зникла", – проголосили ентузіасти цих інновацій. Традиційні географічні і геополітичні чинники погано здавали свої позиції і випадали з поля зору дослідників, що концентрувалися на глобалізації, транснаціональних процесах і структурах.

Проте цілий ряд авторитетних американських політологів послідовно відстоювали думку про те, що "географія має значення". Ця когорта, пов'язана з неоконсервативними дослідницькими центрами або військовими учбовими закладами склала базу для розвитку так званих "неокласичних" інтерпретацій геополітики.

Під впливом процесів у сучасному глобальному світі відбувається активне переосмислення параметрів гегемонії і геополітичної потужності, а саме, зростає питома вага нових, не цілком традиційних чинників потужності – таких як економіка і фінанси, комунікації і інформаційні системи, новітні напрями науково-технічного розвитку і так далі.

Як вже зазначалося, геополітика набула особливого статусу у кінці XIX – початку XX ст., коли сформувалася досить завершена планетарна картографія, були створені технічні можливості глобальної влади (миттєвий зв'язок, регулярні планетарні комунікації), з виходом на світову арену регіонів (США, Росія, Японія), що знаходяться за межами Західної Європи, почалася "постєвропейська ера" світової політики.

У цей період починають з'являтися різні генетичні модифікації геополітичного і політико-географічного

знання, а також принципово нові види політико-просторових підходів. Як відмічає Д. Н. Замятін в статті, присвяченій результатам і перспективам розвитку геополітичного знання на рубежі століть, "сама геополітика при цьому стала концептуально клонуватися, виділяючи зі свого класу двійників – геоекономіку, геоекономічну політику, геокультуру" [1].

У 1990-х роках геополітична думка пережила період свого роду "зміни парадигм". Отримавши широке поширення, що зародився ще в другій половині 1980-х років ревізійністський напрям сучасної західної геополітичної думки – так звана критична, або нова постструктуралістська геополітика. У фокусі уваги опинилося нове тлумачення географії влади і центрів сили, причому географія репрезентувалася як форма соціально обумовленого знання.

На думку прибічників подібних підходів, геополітику не слід розглядати в якості дисципліни, що займається вивченням деяких одвічно заданих об'єктивних географічних чинників, що дозволяють націям артикулювати їх "вічні" і "об'єктивні" національні інтереси у світовій політиці. Концепції простору в традиційному, звичному розумінні, стверджують вони, настав кінець під впливом робіт "постмодерністів" М. Фуко, Ж.-Ф. Лютара, Ж. Дерріда.

Деякими авторами (у числі яких П. Віріліо, І. Чихарев) була констатована "смерть геополітики": сучасні комунікації скоротили відстані або як у випадку з електронними мережевими технологіями, звели "нанівець" значення дистанції, забезпечивши взаємодію в реальному часі.

В якості симптому "смерті геополітики" часто вказують на те, що вона не відбиває таке явище міжнародних відносин, як ріст впливу недержавних акторів – транснаціональних корпорацій, неурядових організацій, терористичних співтовариств і тому подібне. Внаслідок того, що ці суб'єкти не можуть бути "розміщені" на географічних картах, геополітика характеризується як галузь знань, не чутлива до реалій сучасних міжнародних відносин [2].

Проте, погоджуватися з тезою про смерть геополітики передчасно. Більше того, традиційна "географічна" геополітика у сучасному світі, можливо, набуває ще більшого значення – ресурси "першої природи" мають сьогодні особливий статус із-за загострення екологічної і енергетичної проблематики. Розвиток господарсько-економічної діяльності робить політично значимими нові географічні простори – Арктику, Антарктику, Світовий океан і Тихоокеанський регіон зокрема. Стратегічне політичне значення набуває й ближній космос.

Цікавою також виступає політико-географічна інтерпретація теорії "світових систем", запропонована амери-

канським істориком та економістом І Валлерстайном, що ґрунтується на теорії "довгих хвиль" російського економіста Н. Д. Кондратьєва.

Відповідно до цієї теорії вже до XVI ст. сформувалася єдина капіталістична економіка, під впливом якої розвивалися окремі країни. У ній Валлерстайн виділив три головні елементи: (1) єдиний світовий ринок; (2) наявність принаймні декількох економічно потужних країн, жодна з яких не могла його політично контролювати самостійно. Формування світового ринку стало можливим саме завдяки конкуренції товарів безлічі країн; (3) триланкова ієрархічна структура: ядро – напівпериферія – периферія.

Вона забезпечує, з одного боку, панування країн "ядра" над країнами "периферії", з іншого – гнучкість усієї конструкції за рахунок середньої ланки, амортизуючої протистояння між "ядром" і "периферією", комбінуючи в собі ознаки того та іншого [3].

У періоди структурної перебудови світового господарства і пов'язаного з нею перекроювання політичної карти світу зміни відбуваються саме за рахунок "напівпериферії": одні, країни, що належать до цієї категорії, переходять на верхній ступінь їх ієрархії, інші, навпаки, деградують до стану "периферії".

Пропорції між ланками цієї тричленної структури, характерної і для інших соціальних і територіальних систем, Валлерстайн простежив на різних фазах "довгих хвиль" Кондратьєва, що дозволило виявити переміщення світового "ядра". В період панування західноєвропейських країн, що охопив минуле століття, центр тяжіння світової економіки змістився з Великобританії в Німеччину, а потім, в тому, що настало в XX ст. періоді "глобальної цивілізації", – на схід США. Нині світове "ядро" "дрейфує" у напрямку до Азіатсько-тихоокеанського регіону, на захід США [4].

Теорія Валлерстайна справедливо отримала високу оцінку оскільки вона: вперше органічно зв'язала усі просторові аспекти політики: (1) глобальний, такий, що визначає основні тенденції розвитку світового господарства; (2) національно-державний, або ідеологічний, який визначає сприйняття людиною дійсності, усвідомлення нею реального світу, що розвивається за універсальними глобальними закономірностями, (3) локальний рівень безпосереднього досвіду людини, на якому вона живе і працює.

Важливий висновок з теорії Валлерстайна – доказ помилковості погляду на світовий розвиток як на деяку єдину траєкторію, яку рано чи пізно повинні пройти усі країни і райони. Поширення теорії Валлерстайна серед географів усунуло в політичній географії крен у бік досліджень на рівні окремих країн, що явно позначився в 1970-і роки. Надихаючи перспективи відкриває поєднання теорії "світових систем" з концепцією географічного місця – діалектика зв'язку глобального і локального

Згідно з постмодерністськими концепціями в географії, що базуються на працях французького філософа М. Фуко і англійського географа Д. Харві, значущість, характер сприйняття і використання людиною або соціальною групою простору не зафіксовані раз і назавжди, а міняються в залежності від соціальної практики. Остання складається не лише з дій, але і з політичного дискурсу в розумінні Фуко, в ході якого поширюються або зміцнюються певні соціальні уявлення.

Сьогодні вже можна з впевненістю стверджувати, що вивчення взаємозв'язку між глобальним (макро), регіональним, національним (державним), районним і локальними рівнями і взаємодії між різноманітними процесами, що відбуваються на них, дійсно стало привілеєм політичної географії. Тільки "гра масштабами"

дозволяє правильно зрозуміти систему чинників, що впливають на політичну діяльність на різних рівнях, умови, мотиви і контекст, в якому приймаються політичні рішення.

Займаючись проблемою масштабу в політичній географії, американський географ Джон Егню розробив концепцію місця і так званий контекстуальний підхід. Його суть складають дві головні ідеї.

Перша ідея полягає в тому, що місце як первинний осередок політичного простору служить ареною взаємодії процесів, що протікають на різних рівнях – від глобального до локального. Діючи там громадські інститути (церковні приходи, профспілкові організації, місцеві ЗМІ та ін.) сприяють формуванню у свідомості людей певних уявлень про світ, на які вони спираються, намагаючись пристосуватися до зовнішніх імпульсів, витікаючих від глобального, національного або локального рівня.

Друга ідея полягає в тому, що просторовий розподіл політичних процесів – від ходу і підсумків виборчих кампаній до сплесків націоналізму і особливостей муніципальної політики – можна пояснити ефектом місця (просторовим контекстом).

Контекст – це відображення історичних, економічних і інших особливостей місця і його взаємозв'язків зі світом (наприклад, положення цього місця в системах "центр-периферія" на різних рівнях – глобальному, національному, районному, міській агломерації). Контекст також пояснює, яким чином географічний простір модифікує політичну діяльність і, зокрема, як воно опосередковує дію високих територіальних рівнів на локальний рівень – місце.

Концепції контексту і місця отримали найбільш широке застосування в роботах по електоральній географії. Традиційний підхід – пояснення просторової варіації в результатах голосування яким-небудь чинником. При цьому робиться припущення, що він однаково впливає на рішення виборців по усій території країни. В цьому випадку осередки території виступають тільки як умовна сітка для сортування інформації і розрахунків [5].

При підході, запропонованому Егню, простір, що перетворює дію загальнонаціональних чинників відповідно до історії і соціальних особливостей кожного місця, сам виступає змінною, що враховується при аналізі. Пояснимо це на прикладі. Політичні особливості місця – це синергетичний ефект економічної діяльності і політико-культурних умов, в яких вона протікала в різні історичні епохи:

- ✓ територіальний розподіл праці, що змінюється, який виражається в просторовому розподілі інвестицій, робочої сили і засобів виробництва. Кожен новий виток в його розвитку залишає на території черговий економічний і культурний шар, створюючи індивідуальну історію кожного місця;

- ✓ доступність місця або, в інших термінах, його положення в мережах, по яких циркулює інформація і поширюються нововведення. У свою чергу, воно залежить від положення місця в ієрархії системи розселення, по відношенню до державних кордонів, лінгвістичних рубежів, мереж комунікацій, а також від рівня розвитку їх технологій. Усі ці чинники полегшують або утрудняють взаємодію між місцями;

- ✓ напруженість у відносинах між місцем і центром, перерозподіл державою засобів між місцями з метою підтримки довіри виборців і легітимності режиму;

- ✓ відмінності між місцями в статевовіковій структурі населення, а також соціальні і етнічні відмінності, їх відносна важливість для цього місця, роль в зародженні і діяльності місцевих політичних рухів і популярності лідерів;

✓ вимоги місцевих політичних рухів з питань розвитку країни, району і місцевості, а також що стосуються перспектив соціальних і етнічних груп;

✓ "мікрогеографія повсякденного життя", що визначає канали взаємодії між людьми і соціальними групами, пов'язані з рішенням проблем житла, шкіл, дозвілля і тому подібне, і почуття прихильності до свого місця (локальна ідентичність) – "спільність долі".

Таким чином, географічний контекст і особливості місця задають напрям політичної активності виборців. Для кількісної оцінки значення контексту запропоновані статистичні моделі, що дозволяють визначити вклад особливостей регіону в загальну зміну розподілу голосів між партіями від виборів до виборів.

Сьогодні багато дослідників розділяють думку про те, що зберігається значущість територіального, національно-державного розуміння політичного простору, проте визнають, що виникають нові простори, що не зводяться до територіальності. Хоча поняття "простір" часто використовується як синонім об'єму або території (космічне, українське, американське), воно насправді характеризує швидше соціальну реальність, "накладену на територію". Звідси – поняття економічного, політичного, культурного, правового або інформаційного простору.

Яким чином можна продемонструвати якісну новизну сучасного політичного простору? Необхідно, на думку І. Чихарева, по-перше, визначити "старі" або традиційні простори політичного управління і, по-друге, виявити "нові", такі, що виходять за межі сталих просторів і визначені іншими вимірами конфігурації.

"Старі" простори політики описуються в термінах державного і муніципального управління, а також міжнародного управління. Державне управління має територіальних охоплення і внутрішню просторову організацію. Ця конструкція містить принципи державного устрою і "карту влади", що розмічає поле конкуренції і області вироблення і ухвалення рішень. Міжнародне управління в традиційному сенсі частково переносить позначену схему на міжнародний рівень [6].

До числа представників неокласичного напрямку прийнято відносити і ряд аналітиків, що займаються дослідженням "нових просторів", що стали доступними людині у міру розвитку техніки. Наприклад, засновника космічної геополітики (астрополітики) Е. Долмана. Підкреслюючи значущість "ближнього космосу" для вирішення сучасними державами військово-політичних завдань, забезпечення безперервного зв'язку і управління, він перефразовував відому формулу Х. Маккіндера. Геополітичне кредо для космічної ери зазвучало таким чином: "Хто контролює низькі орбіти – той контролює навколоземний простір, хто контролює навколоземний простір – домінує на землі, хто домінує на землі – визначає долю людства" [7].

Світова політика розвивається з виникненням нових вимірів соціальної активності, що вимагають регулювання. Вони виникають в результаті соціальної еволюції, з появою нових видів діяльності і виникненням нових сенсів у звичних видів взаємодії. Так, екологічні проблеми вимагають нових сфер регулювання, що мають особливу географічну конфігурацію, яка б повторювала природні ареали, що припускає об'єднання зусиль урядів, місцевих співтовариств, неурядових організацій.

Ці трансформації змінюють конфігурацію традиційних політичних просторів. Сфера управління більше не може обмежуватися територією окремої держави. Державний устрій добувається і надбудовується за рахунок трансграничних регіонів або нових округів, що більш повно охоплюють нові сфери регулювання.

З'являються міжсекторальні управлінські структури, що погоджують роботу окремих галузей, державне регулювання стає гнучкішим, воно починає зважати на специфіку взаємодії в різних полях – від жорсткого адміністрування в питаннях безпеки до варіабельних форм "співуправління" у сфері освіти і науки. Міжнародне управління також стає багаторівневим.

Проблематика сучасного світового політичного простору вивчається рядом дослідників. Серед них Й. Фергюсон, Р. Мансбах, Б. Джонс, Дж. Розенау та ін. В сучасному розумінні політичного простору необхідно посилити акцент на інформації як основі структуризації сучасного світу. У цьому напрямі працює ряд учених: Дж. О'Тоал, Д. Н. Замятін, В. А. Колосов та ін.

У сучасних світових взаємодіях все більший вплив придбавають суб'єкти, що мають в розпорядженні інформацію про процеси, що відбуваються, і здатні сформулювати що розділяються іншими учасниками перспективи спрямованості цих процесів. Саме це надає ваги в сучасній світовій політиці громадським організаціям, оцінки яких сильно впливають на легітимацію державної політики і діяльності великого бізнесу.

Джерард О'Тоал ірландський дослідник геополітичних процесів вважає, що в сучасних умовах, разом з традиційними політичними реаліями, починає виникати принципово новий вимір геополітики, у меншій мірі прив'язаний до тих або інших географічних об'єктів, але від цього не менш реальний.

Він має на увазі сучасні досягнення науки і техніки (інтернет, стільниковий зв'язок, факси, супутникові технології, персональні комп'ютери, кабельне телебачення, безпроводний зв'язок), які дійсно змінюють простір, додають в нього нові виміри, в яких дійсно зближуються точки, які на глобусі можуть розділятися десятками тисяч кілометрів, і неймовірно віддаляються точки, які в звичайному географічному просторі можуть бути сусідами між собою.

Джерард О'Тоал вважає, що будь-який світовий лад, розгорнутий в географічному просторі, уявляється гегемоністичним за своєю природою. Одна або декілька держав виступають гегемоном, який підпорядковує собі решту світу, нав'язуючи йому певні правила гри і породжує певний апологетичний дискурс, який оголошує існуючий стан речей справедливим, необхідним і найкращим з інших можливих альтернатив.

На його думку, про геополітику або просторово реалізоване політичне життя в масштабах всього світу не можна говорити до періоду наполеонівських воєн. Тому відправною точкою служить 1815г. Всього автор виділяє 4 стійких, реально існуючих світових порядків: Британський (1815–1875); Період протистояння імперіалістів (1875–1945); "Холодна війна" (1945–1990); Транснаціональний лібералізм (сучасний етап) – настав після 1991 року [8].

В даному випадку нас цікавить сучасний етап геополітичного порядку. У науковій літературі, на думку автора, дуже слабо розроблено категоріальне осмислення сучасних реалій; у кращому разі йдеться про "постбіполярний етап", а тим часом пройшло вже 20 років з початку цього "пост", і по ідеї політичному знанню слід було б вже виробити певне знання про нього. Таку спробу робить О'Тоал. Він вважає, що сучасному етапу (транснаціональному лібералізму) відповідає так звана геополітика розширення.

Розширення це практика яка розгортається в реальності – розширення Євросоюзу, розширення НАТО на схід, розширення СОТ і так далі. Сучасний геополітичний порядок, на його думку, це вже не просто певна система гегемонії одних акторів над іншими, а щось

більше. Йдеться про динамічний принцип організації сучасної реальності, яка знаходить своє вираження в появі функціонування глобальних мереж.

Аналізуючи світову політику, світову економіку, міжнародні відносини другої половини і особливо кінця ХХ ст., О'Тоал приходять до висновку, що суспільства відриваються від своїх номінальних територіальних коренів, що відбувається стискування і навіть загибель традиційних вимірів простору.

Дуже цікаво, що О'Тоал писав про це все більше 10 років тому, коли ті ж засоби безпроводного зв'язку на порядок якщо не більше поступалися сучасним, та і технічні характеристики комп'ютерів не дозволяли навіть мріяти про ті можливості, які представляються користувачам сьогодні.

Річ у тім, що в новому суспільстві, до якого ми приходимо разом з досягненням технічного прогресу, принципово по-іншому існує простір – тобто принципово по-іншому втілюється і геополітика. І якщо раніше, за часів попередніх геополітичних порядків – було найбільш актуальним і універсальним те, про що писали "класики" політичного реалізму і традиційної геополітики, то зараз це просто стає "одним чинником із".

І дійсно 50–60 років тому принциповими в просторових практиках залишалися такі показники держав, як територія, її площа, структура, периметр, вихід до моря, наявність ресурсів, якість і кількість цих ресурсів, сильні і слабкі сусіди, наявність або відсутність природних перешкод.

Можна було подивитися на звичайну карту і зрозуміти, які держави стикаються просторами між собою, які розводяться, між ким має бути війна, а хто зміг би укласти альянс, які пріоритети мають бути в їх економіці, політиці, культурі, військовій сфері. Крім того, саме бачення глобального простору залишалось державноцентричним – з чітким розподілом зовнішньої і внутрішньої політики, основою, що впирається, в концепцію суверенітету з чітким замиканням меж суспільства на межі держави.

Але звичайна географія нікуди не поділася, фізичний простір залишається таким. Але він доповнюється за рахунок нових вимірів і у цьому новому, мережевому світі звичайний фізико-географічний простір стає всього лише однією з мереж.

Наш світ змінюється, але багато що залишається незмінним. Так мережі по-новому створюють реальність навколо нас – проте до транснаціонального всесвіту, вселеної абсолютної свободи переміщення товарів, капіталів, інформації і послуг ще далеко. І цей новий світ як і раніше дуже щільно пов'язаний зі звичайними географічними – і економічними – реаліями. Щільність мереж в США і в Сомалі відрізняється на порядки. Про телеметричності можна говорити в офісі CNN або Дейтоні, але не в африканських або бірманських селах.

Автори книги "Перероблюючи карту глобальної політики" – американські політологи Йель Х. Фергюсон і Річард У. Мансбах – прагнуть змінити звичні уявлення про світову політику і запропонувати новий "постміжнародний" підхід до інтерпретації і аналізу змін, що відбуваються в ній. Термін "постміжнародний" ввів американський дослідник Джеймс Розенау для опису "очевидного тренду того, що проявляється в тому, що все більше число взаємодій, що становлять світову політику, відбувається без прямої участі націй і держав"[9].

На думку Йеля Х. Фергюсона і Річарда У. Мансбаха, це слово може служити найбільш місткою характеристикою сучасної глобальної політики. Термін "міжнародний" відноситься до стосунків і взаємодій між безліччю колективних акторів, що іменуються "державами". У

сучасному ж світі політика швидше нагадує павутину плавних переходів від індивідів через сім'ї і інші співтовариства до глобальних структур.

На думку Розенау, у сучасному світі держави виявляються одним з безлічі типів колективних макроакторів. Причому у міру ерозії Вестфальської системи вони все менше здатні задовольняти потреби громадян, і інші сфери автономної влади намагаються вирішувати те, з чим не справляється держава. Ще одна характерна риса "постміжнародної політики" в тому, що в якості одиниці аналізу беруться індивіди, причому визнається множинність індивідуальних і колективних ідентичностей і лояльностей.

Наша ідентичність і наша лояльність не вичерпуються громадянством і національністю. Основою для самоідентифікації можуть служити самі різні властивості. В той же час більшість ідентичностей недостатньо стабільні, щоб задавати явні межі політичних співтовариств.

Автори називають інституціональне вираження колективної ідентичності "політією". Згідно з їх визначенням "політії – це спільності, що мають в тому або іншому ступені ідентичність, відрізняються ієрархією і здатністю мобілізувати прибічників в політичних цілях" [10]. Деякі політії можуть поглинати або завойовувати інші політії. Процес поглинання одних політії іншими автори називають "вкладенням".

Старі ідентичності і лояльності, як правило, не зникають, а заморожуються, щоб знову відродитися, можливо, через століття (прикладом тому служить "вибух" племенних, етнічних, релігійних і расових ідентичностей після "холодної війни").

Занепад авторитету держави і лояльності індивідів традиційним інститутам спричиняє за собою проблему, яку Сьюзен Стрендж назвала "проблемою Піноккіо". Подібно до Піноккіо, котрий, перетворившись на справжнього хлопчика, більше не хоче визнавати владу тих, хто управляв ним, коли він був лялькою, індивіди, втягнуті в сфери різних політії, отримують можливість вибирати об'єкти ідентифікації і лояльності. І держава виявилася в цій ролі зовсім не єдиним актором.

Іншими словами, немає єдиного заступника вестфальської держави, і немає інституту, який міг би вимагати підпорядкування або лояльності, що поширюється на всіх. Замість цього є різні інстанції, що претендують на підпорядкування індивідів, які вимушені конкурувати за лояльність останніх.

Таким чином, світ перестає бути системою держав. По Розенау, це означає, що з'являються нові автономні владні актори, які не є носіями суверенітету, але відіграють важливу роль в управлінні.

Згідно концепції Розенау, в ролі сфер автономної влади можуть виступати професійні співтовариства, співтовариства сусідів, мережі односторонніх, соціальні рухи, місцеві або регіональні органи управління, діаспори, конфедерації некомерційних організацій, терористичні організації і інші спільності, які стають автономними джерелами ухвалення владних рішень у складному багатоцентричному світі. Держави в цій системі повинні розглядатися усього лише в якості одного з гравців.

На думку Фергюсона і Мансбаха, постміжнародну епоху у багатьох відношеннях можна розглядати як посттериторіальну. У сучасному світі наявність великих територій вже не означає переваги відносно влади або багатства – і навпаки.

1. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. // Полис. – 2001. – № 6. 2. Чухарев И. А. Проблематика политического пространства и времени в современной политологии и международных исследованиях // Политическая наука. – 2009. – № 1. – С. 7–32. 3. Wallerstein World-Systems Analysis: Theory and Methodology. – Beverly

Hills : Sage. — 1982. 4. Ibid. 5. Agnew J. Geopolitics: Re-visioning world politics. — L. : Routledge, 1998. — P. 5. 6. Чухарев И. А. Проблематика политического пространства и времени в современной политологии и международных исследованиях // Политическая наука. — 2009. — № 1. — С. 7–32. 7. Там же. 8. О'Тоал Дж. Геополитика постмодерна? Геополитические представления модерна и за их пределами // Политическая

наука. — 2009. — № 1. — С. 178–188. 9. Rosenau J. Governance of fragmentation: A paper prepared for presentation at the Congress of the International political science association. — Quebec City, 2000. — August 1–5. 10. Ferguson Y., Mansbach R. W. Politics: Authority, identities and change. — Columbia, SC : Univ. of Southern Carolina press, 1996.

Надійшла до редколегії 23.11.11

УДК 321:342.71

Х. О. Голинська, канд. політ. наук, асист., КНУТШ

КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСТВА АЙРІС МАРІОН ЯНГ

Визначено сутність поняття "мультикультуралізм" та представлено короткий огляд історії його становлення. Охарактеризовано концепцію громадянства Айріс Маріон Янг як прихильниці мультикультуралізму. Розкрито сутність мультикультурального суспільства за А. Янг та представлено основні аргументи критики даної концепції.

Ключові слова: мультикультуралізм, громадянство, соціальна група, Айріс Маріон Янг.

Определена сущность понятия "мультикультурализм" и представлен краткий обзор истории его становления. Описана концепция гражданства Айрис Мэрион Янг как поклонницы мультикультурализма. Раскрыта сущность мультикультурального общества с А. Янг и представлены основные аргументы критики данной концепции.

Ключевые слова: мультикультурализм, гражданство, социальная группа, Айрис Мэрион Янг.

In the article, the essence of the concept of "multiculturalism" is presented and brief history of its development is described. The concept of citizenship of Iris Marion Young as a representative of multiculturalism is characterized. The essence of multicultural citizenship by I. Young is defined and the main arguments of its critique are identified.

Keywords: multiculturalism, citizenship, social group, Iris Marion Young.

У кінці 2010 – на початку 2011 р. лідери кількох провідних держав світу – канцлер Німеччини Ангела Меркель, колишній президент Франції Ніколя Саркозі, колишній прем'єр-міністр Австралії Джон Говард та колишній прем'єр-міністр Іспанії Хосе Марія Азнар публічно заявили, що політика мультикультуралізму, яка протягом останніх десятиліть слугувала підґрунтям для відносин громадянства в країнах Європи, довела свою помилковість. Вони стверджували, що Європа надто довго переймалась збереженням ідентичності особи, що переселялась сюди, "забувши" про необхідність захисту ідентичності держави, яка приймала мігрантів [1]. Такі заяви привезли до відновлення активних фахових дискусій щодо концепції мультикультуралізму та її виходу на політичний порядок денний. Чимало провідних західних науковців почали переосмислювати цей підхід до громадянства із врахуванням нових реалій глобалізованого світу. Натомість, в українській політології концепції мультикультуралізму поки не є належно дослідженими. Відтак, метою даної статті є з'ясування сутності та специфіки однієї із таких концепцій – концепції мультикультуралізму американської вченої, професора політології Чиказького університету Айріс Маріон Янг.

Громадянство можна визначити як відносини між суверенною особистістю та колективним утворенням (політичною нацією), які ґрунтуються на особливому відчутті належності індивіда до даної спільноти. На противагу легально-юридичному розумінню громадянства, яке зводиться виключно до взаємних прав та обов'язків як основи правового зв'язку між фізичною особою та державою, в політичній науці воно тлумачиться ширше і передбачає ідентифікацію із політичними інститутами, утвореними певною нацією (у політичному значенні слова) задля захисту невід'ємних природних прав і свобод людини. Існує ціла низка концепцій громадянства, які розроблялися, починаючи ще з часів Античності. Сьогодні серед найбільш поширених є і концепція мультикультуралізму.

"Енциклопедія політичної теорії" визначає мультикультуралізм як політичну теорію, в центрі якої – питання культурної багатоманітності. Прихильники концепції мультикультуралізму відстоюють необхідність так званого "громадянства включення", яке передбачало б визнання існуючих відмінностей між соціальними групами та надання спеціальних прав культурним меншинам. У сучасному світі уже практично не залишилось

держав, позбавлених культурного різноманіття, а тому належною відповіддю на ці нові реалії стане доповнення громадських, політичних та соціальних прав спеціальними груповими правами для маргіналізованих груп [2].

Однією з класичних концепцій мультикультуралізму є концепція Айріс Маріон Янг (1949–2006), викладена у великій кількості статей та монографій, найвідомішими з яких є "Справедливість та політика відмінностей" (1990 р.), "Взаємопов'язані голоси: дилеми гендеру, політичної філософії та політики" (1997 р.), "Включення та демократія" (2000 р.). А. Янг також вважають фахівцем із гендерної проблематики, однак найбільший внесок в теорію громадянства нею був здійснений саме завдяки розробці концепції мультикультуралізму.

Свою працю "Справедливість та політика відмінностей" вчена розпочинає із критики дистрибутивної або розподільчої соціальної справедливості, що ґрунтується на ідеї про необхідність максимально рівного розподілу матеріальних та нематеріальних благ (соціального статусу) між усіма членами суспільства. Для цього, з одного боку, усі люди мають рівні можливості для досягнення добробуту, з іншого – найменш забезпечені отримують найбільше, тобто "частки" кожного можуть бути неоднаковими. З погляду цієї теорії, влада – це об'єкт, яким тією чи іншою мірою володіють певні індивіди, відтак, слід прагнути досягнення максимальної рівності у доступі до неї. Натомість, вчена наголошує, що владу слід розуміти як відносини, ключовими характеристиками яких є категорії "домінування" та "пригноблення" [3]. На думку А. Янг, в цьому контексті необхідно більшою мірою зважати на права, а не на матеріальні блага, оскільки уповноваження повинно передбачати надання можливостей не просто володіти, а діяти. Відтак, теорія дистрибутивної справедливості, хоч частково і сприяє менш привілейованим членам суспільства, обмежується лише перерозподілом благ, в той час як значно важливіше зосередитися на проблемі нерівності прав, вирішення якої дасть змогу індивідам самостійно дбати про власний добробут.

Ще одна група концепцій, які зазнали критики у праці А. Янг, це – теорія демократичної участі та ліберальні теорії демократії. Вони розглядають політичну систему як єдину структуру, основувою діювою особою якої є громадянин, що бере активну участь у її житті. Громадянин тут постає як клієнт-споживач, і відповідні політичні курси розробляються не для особи як такої, а для

платника податків, користувача системи охорони здоров'я, мешканця міста, батька тощо. Відносини громадянства як зв'язку між державою та особою стають основою для формування "загальної волі", тобто, спільних для усіх мешканців даної країни цінностей та переконань. Відтак, основним недоліком цих концепцій, на думку А. Янг, є те, що закони та правила поведінки формуються на підставі уявлень про спільну мету за нівелювання наявних відмінностей [4]. Особливості наявних етнічних, релігійних чи інших соціальних груп не враховуються і, як наслідок, у державі не існує жодних легальних механізмів, які б дозволили цим групам вносити свої корективи та пропозиції у загальнодержавний порядок денний.

Прагнення до формування єдиної ідентичності було важливим на етапі становлення національних держав у Європі, оскільки сприяло зміцненню єдності та солідарності громадян. Натомість, сучасне суспільство, стверджує А. Янг, організоване за принципом соціальних груп. Соціальна група – це колективне об'єднання індивідів, яке відрізняється від хоча б однієї іншої групи своєю культурою, цінностями, поглядами та способом життя. Члени групи мають особливу прив'язаність один до одного завдяки спільному досвіду чи стилю життя, який дозволяє їм асоціювати себе з членами "своїх" групи більшою мірою, аніж з тими, хто до даної групи не належить. Виходячи з цього, соціальна група визначається не набором спільних ознак, а відчуттям належності. Наприклад, афроамериканці – це соціальна група не тому, що у них певний колір шкіри, а передусім тому, що вони ідентифікують себе як афроамериканців [5].

Відмінності між соціальними групами значною мірою впливають на соціальні відносини, які передбачають самоідентифікацію людини у суспільстві та ідентифікацією нею певних членів спільноти як інших. Ці процеси дуже складно ігнорувати навіть на рівні повсякденної взаємодії. Стать, раса, вік, соціальний статус, професія, сексуальна орієнтація та інші характеристики співрозмовника впливатимуть на поведінку та ставлення до нього чи до неї. Навіть якщо усі суб'єкти акту взаємодії ставляться один до одного із повагою та не акцентують уваги на відмінностях, вони підсвідомо базуватимуть свої дії на певних стереотипних уявленнях про ту чи іншу соціальну групу [6].

Для характеристики взаємодії різноманітних соціальних груп часто використовують термін "асиміляція". Він відображає процес, що полягає у наступному – соціальні групи переймають погляди та традиції домінуючих груп та змінюються відповідно до існуючих уявлень про "правильну" поведінку, стиль життя тощо. Ще один донедавна поширений термін – "плавильний котел" (усі відмінності "плавляться" і зникають; натомість утворюється єдина спільнота з одним набором характеристик та цінностей). Однак, із праці А. Янг очевидно, що на її думку, жодне із цих понять уже не відображає існуючі реалії належним чином. Після II світової війни світ стає відкритим, кордони між державами руйнуються (зокрема, завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям), зникає потреба адаптуватися до "домінуючої" культури. Соціальні групи мають змогу зберігати свою унікальність, асиміляція як така практично припиняється. Більш того, групи почали виховувати активних членів, здатних відстояти власні інтереси та захистити відчуття належності. Соціальні групи почали самоорганізовуватися, хоча, з погляду А. Янг, ефективність їх дій низька [7].

Такі розбіжності між розумінням суспільства як єдиної спільноти громадян із абстрактною "загальною волею" та існуванням в дійсності суспільства соціальних груп із власним відчуттям належності, яке може пере-

важати над відчуттям належності до держави в цілому, призводять до виникнення інституційних перешкод для забезпечення групових інтересів. Серед цих перепон найважливішими є дві категорії – ті, що виникли внаслідок домінування, та ті, що виникли внаслідок пригноблення. Домінування – це інституційне обмеження самореалізації людини. Воно включає наявність умов, що перешкоджають людині робити вибір щодо своїх дій чи створювати умови для своєї діяльності. Пригноблення – це інституційне обмеження саморозвитку людини. Воно включає інституційні процеси, які не дають змоги окремим індивідам навчатися та використовувати свої навички, а також соціальні процеси, що стоять на заваді вільної комунікації та вираження своїх поглядів. Пригноблення, як правило, включає чи передбачає домінування. Воно не є продуктом певного політичного курсу, натомість, його причини вбудовані в існуючі у суспільстві норми, правила, звички та символи [8].

Пригноблення, зазвичай, є наслідком несвідомих реакцій людей на взаємодію із "іншими", зумовлених стереотипами, що формуються через культуру та засоби масової інформації. Воно також включає нерівність можливостей через бюрократичну ієрархію та деякі ринкові механізми. Відтак, структурне пригноблення не може бути подолано через повалення тих чи інших правителів чи створення нових законів, оскільки воно систематично відтворюється через основні економічні, політичні та культурні інституції [9]. Оскільки пригноблення є структурним, воно не обов'язково передбачає наявність групи, яку пригноблюють, та групи, що пригноблює. Натомість, воно відтворюється у структурних взаємозв'язках та взаємодіях у суспільстві.

А. Янг виокремлює п'ять головних форм пригноблення: експлуатація, маргіналізація, неспроможність, культурний імперіалізм та насильство. Експлуатація, передусім, включає економічну експлуатацію, що відбувається через стійкий процес переходу результатів праці від однієї соціальної групи на користь іншої. Прикладом цього може бути домашня робота жінок, яка в переважній більшості випадків не оплачується і тому використовується чоловіками [10]. Маргіналізація – це процес, наслідком якого є виключення певної категорії людей із участі в соціальному житті, що призводить до зниження рівня їх добробуту. Неспроможність – це систематична відсутність доступу до влади та можливості вступати у владні відносини. Це також брак відповідних вмінь і досвіду та неможливість їх здобути. Тобто, людина чи група постійно залишається об'єктом влади, але ніколи не стає її суб'єктом.

Якщо перші три форми пов'язані із соціальним та економічним поділом влади, то четверта та п'ята – з культурними, а не соціальними чи економічними відносинами. Так, культурний імперіалізм – це явище, що передбачає універсалізацію досвіду та культури домінантної групи. Це створює відповідне ставлення до певних груп, на яких накладаються стереотипи (індіанці вживають алкоголь, жінки краще поведуться з дітьми тощо) та які позначаються як "інші". Як наслідок, культура суспільства відображає досвід, цінності, цілі та досягнення домінантної групи. Врешті, насильство – фізичний, психологічний або моральний тиск, спрямований на стигматизацію членів групи. Його причинами найчастіше стають ненависть або страх [11].

Характеризуючи пригноблення, А. Янг наголошує, що, хоча ця проблематика певною мірою висвітлювалась деякими дослідниками, жоден з них не приділив належної уваги двом аспектам. Перш за все, усі форми пригноблення (расизм, сексизм тощо) є однаково неприйнятними та морально хибними і неможливо визна-

чити "кращу" або "менш погану" з них. По-друге, особи можуть одночасно належати до кількох соціальних груп і, залежно від цього, відчувати міру пригноблення. Приміром, темношкірі жінки знаходяться під "подвійним пригнобленням", в той час як білі жінки завдяки кольору шкіри знаходяться у привілейованому стані, проте, через свою стать теж відчувають пригноблення [12].

Для подолання ситуації домінування та пригноблення А. Янг пропонує цікаву концепцію структури мультикультурального суспільства. На її думку, основні права слід надавати не окремим індивідам, а групам. Це передбачатиме визнання відмінностей між групами і прагнення не до їх подолання, а, навпаки, до створення інституційних структур групового представництва. Іншими словами, права отримає певна група як ціле і будуть створені механізми внутрішньогрупових дискусій, після яких група зможе гідно захищати свої інтереси. Лише це дозволить подолати "парадокс демократії" – рівність громадянства робить деяких людей більш впливовими громадянами [13].

А. Янг визнає, що ця ідея дещо схожа на ідею позитивної дискримінації, наприклад, через створення системи квотування на керівні посади. Безперечно, запровадження квот у виборчих списках, "резервування" місць у законодавчих органах для представників пригноблених груп (приміром, у Словенії два депутатські мандати обов'язково віддають представникам угорської та італійської діаспори), створення спеціальних виборчих округів для забезпечення представництва пригноблених груп може сформувати додаткові механізми відстоювання своїх інтересів цими групами. Проте, А. Янг стверджує, що за таких умов не руйнуються існуючі інституційні перешкоди, які і призводять до домінування та пригноблення [14]. Крім того, більшість із перелічених вище інструментів створюють додаткові можливості для найбільш досвідчених, фахових тощо, в той час як її концепція має на меті надати права не лише найкращим, а усім представникам пригноблених груп, соціальний статус та оточення яких обмежує їх у саморозвитку та самореалізації, надавши їм змогу стати найкращими у майбутньому.

При цьому, Айріс Маріон Янг дуже мало уваги приділяє механізмам групового представництва. Вона стверджує, що тут не може бути якогось універсального вирішення проблеми, яке б підійшло для усіх держав та суспільств. Кожне із них має самостійно знайти способи забезпечення групового представництва із врахуванням власної специфіки. Однак, деякі ідеї нею все ж були висловлені. В основі групового представництва, на думку вченої, має стати принцип самоорганізації. Члени групи повинні проводити демократичні зібрання (форуми), на яких обговорюватимуться поточні проблеми, формулюватимуться спільні позиції та пропозиції від групи в цілому. Тут можуть обиратися і представники від груп, які братимуть участь у схожих заходах уже міжгрупового рівня. Пригноблені групи мають одержати відповідне фінансування для такої самоорганізації, а також володіти правом вето щодо програм, які потенційно можуть негативно на них вплинути [15].

Водночас, А. Янг не відкидає повністю прагнення до нейтральності, тобто, ігнорування будь-яких соціальних відмінностей при створенні законів, функціонуванні владних інституцій тощо. Наприклад, вона висловлювала підтримку ідеї гендерно-нейтральної відпустки для догляду за дитиною, яка надається тому, хто безпосередньо залишається вдома, чоловіку чи дружині. Однак, для руйнування перешкод та повного подолання домінування та пригноблення, права та спеціальні механізми мають отримати саме соціальні групи [16].

Водночас, цей механізм буде ефективним лише якщо застосовуватиметься в контексті демократизації суспільства загалом. Демократизація, на думку А. Янг, це – насамперед не перерозподіл влади, а реорганізація правил прийняття рішень. Тому прагнення жінок та представників певних рас покінчити з інституційною дискримінацією має не зводитися до вимог надати декілька додаткових місць для навчання та роботи, а бути спрямованим на структурні зміни у системі прийняття рішень. Оскільки цінності громадянства найкраще розвиваються через його практику, слід боротися із тими бар'єрами, які стоять на цьому шляху, а не з окремими проявами домінування чи пригноблення. Це повинно передбачати надання громадянам більше можливостей для участі в демократичних процесах саме через соціальні групи.

Крім того, у своїх працях А. Янг звертається до метафори міста, яка дозволяє їй продемонструвати можливість ефективного існування суспільства груп. Місто є взірцем соціальної диференціації без домінування та пригноблення. У місті групи можуть мирно співіснувати, не асимілюючись між собою та не перетворюючись в єдину гомогенну спільноту. Місто складається з районів, де проживають представники різних груп, однак межі між цими районами не завжди очевидні. У своєму повсякденному житті мешканці міст залежать від сотень інших людей для задоволення своїх інтересів. У містах завжди є багато пропозицій щодо роботи та хобі, які дозволяють людям з різних груп спілкуватися між собою та дізнаватися більше один про одного. Знову ж таки, це не призводить до формування у них спільних інтересів чи спільної мети [17].

Незважаючи на те, що модель А. Янг ґрунтується на принципі децентралізації, вона вважає громадське суспільство та різноманітні форми самоорганізації громадян неспроможними подолати інституційні перешкоди та встановити соціальну справедливість. Єдиний соціальний інститут, здатний здійснити зміни в інших соціальних інститутах, це – держава. В рамках громадянського суспільства теж існує тенденція до виключення "інших" та створення ієрархізованих і авторитарних організацій [18].

Одним із головних пунктів критики А. Янг є схожість її ідеї до концепції демократичного плюралізму або плюралістичної демократії. Вчена визнає близькість обох підходів, проте наголошує, що є ціла низка відмінностей між ними. Перш за все, у системі демократичного плюралізму лише найбільш впливові групи інтересів дійсно мають можливість висловити та захистити їх інтереси і лише їх представники дійсно є почутими. Так, у США організація власників зброї має значно більше можливостей, аніж, наприклад, організація захисту китів. По-друге, часто соціальні групи організовуються на підставі спільної ознаки та досвіду, які створюють підставу для ідентифікації, а не одного спільного інтересу. Через це соціальна група може об'єднуватися для відстоювання своїх прав у різних сферах [19].

Ще одна проблема концепції демократичного плюралізму, стверджує А. Янг, це – міф нейтральності держави. Теоретично, групи інтересів повинні були б відстоювати свої позиції, а держава мала б виступати незалежним арбітром між ними. Однак, на практиці цього не відбувається. Держава – це, насамперед, чиновники, світогляд яких формувався під впливом цінностей домінуючої групи.

У праці "Виключення та демократія" А. Янг і сама викремлює та аналізує пункти критики своєї теорії. Найчастіше їй закидали те, що вона "руйнує принцип загального блага" [20]. З цього погляду, демократія має

опиратися на сильне та розвинуте громадянське суспільство, яке об'єднує людей та дає їм механізми участі у прийнятті політичних рішень. Громадяни, відповідно, мають активно діяти, контролюючи владу, а для цього потрібно, щоб відмінності між ними не ставали на заваді об'єднанню. Тобто, особисті погляди, цінності та переконання тут менш важливі і мають залишатися у сфері приватного.

Другий, не менш поширений пункт критики – групове громадянство руйнує національну ідентичність. Етнічні, релігійні, чи навіть гендерні та ЛГБТ-рухи на перше місце виносять групову ідентичність, підриваючи відчуття належності до нації чи, тим більше, держави в цілому. Прихильники лівих поглядів критикують цю концепцію громадянства на схожій підставі, наголошуючи, що провідною має стати класова орієнтація індивіда, а расова, релігійна чи інша належність має залишатися його чи її приватною справою [21].

Відповідаючи на цю критику, А. Янг стверджує, що соціальні групи утворюються та функціонують природно, а тому їх потреби та інтереси існують та існуватимуть завжди. Приміром, жінка може намагатися своєю поведінкою, діями та поглядами ігнорувати свою належність до певної статі, однак це не змінить того факту, що вона має спільний досвід із іншими жінками та рано чи пізно зустрічається із наявними структурними перешкодами. Тому А. Янг заперечує, що вона наголошує на необхідності формування групової ідентичності на протизагромадянський, класовий чи будь-який інший. Навпаки, вчена наголошує на тому, що її концепція може стати основою міцнішого та більш солідарного суспільства, яке дозволить усім його членам розвиватися та самореалізуватися [22].

Підсумовуючи, варто зазначити, що концепція Айріс Маріон Янг у західній політичній думці є серед найбільш впливових та поширених. Будь-який вчений чи вчена,

що вважає себе прихильником чи противником теорій мультикультуралізму, змушені звертатися до аналізу її ідей. Відтак, науковий доробок А. Янг заслуговує на увагу вітчизняної політичної науки та може стати основою одного із напрямків наукових дискусій щодо специфіки громадянства як відчуття належності в Україні.

1. Nicolas Sarkozy declares multiculturalism had failed; [Electronic resource] // The Telegraph. – Access mode: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/8317497/Nicolas-Sarkozy-declares-multiculturalism-had-failed.html>.
2. Bevir M. Encyclopedia of Political Theory / Mark Bevir. – Thousand Oaks, CA : Sage Publications, Inc., 2010. (Encyclopedia in three volumes). – P. 907–908.
3. Allen A. Power and the Politics of Difference: Oppression, Empowerment, and Transnational Justice / Amy Allen // Hypatia. – 2008. – Vol. 23, No. 3. – P. 157.
4. Olssen M. Citizenship and Education: from Alfred Marshall to Iris Marion Young / Mark Olssen // Educational Philosophy and Theory. – 2001. – Vol. 33, No. 1. – P. 82.
5. Young I. M. Justice and the Politics of Difference / Iris Marion Young. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1990. – P. 43–44.
6. Ibid. – P. 135.
7. Ibid. – P. 88.
8. Ibid. – P. 41.
9. Ibidem.
10. Lister M. Citizenship in Contemporary Europe / Michael Lister, Emily Pia. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2008. – C. 48.
11. Young I. M. Justice and the Politics of Difference / Iris Marion Young. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1990. – P. 48–63.
12. DeBruin D. A. Book Review: Justice and the Politics of Difference. Iris Marion Young / Debra A. DeBruin // Ethics. – 1993. – Vol. 103, No. 2. – P. 399.
13. Young I. M. Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship / Iris Marion Young // Ethics. – 1989. – P. 259.
14. Young I. M. Inclusion and Democracy / Iris Marion Young. – New York : Oxford University Press Inc., 2000. – P. 141.
15. Frazer E. Iris Marion Young and Political Education / Elizabeth Frazer // Educational Philosophy and Theory. – 2006. – Vol. 38, No. 1. – P. 46.
16. Young I. M. Justice and the Politics of Difference / Iris Marion Young. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1990. – P. 176.
17. González M. M. Feminist Praxis Challenges the Identity Question: Toward New Collective Identity Metaphors / María Martínez González // Hypatia. – 2008. – Vol. 23, No. 3. – P. 32.
18. Fainstein S. S. Iris Marion Young (1949–2006): A Tribute / Susan S. Fainstein // Antipode. – 2007. – Vol. 39, Iss. 2. – P. 384–385.
19. Young I. M. Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship / Iris Marion Young // Ethics. – 1989. – P. 266.
20. Young I. M. Inclusion and Democracy / Iris Marion Young. – New York : Oxford University Press Inc., 2000. – P. 83.
21. Young I. M. Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship / Iris Marion Young // Ethics. – 1989. – P. 87.
22. Ibid. – P. 88.

Надійшла до редколегії 27.02.12

Н. В. Лікарчук, канд. політ. наук, доц., КНУТШ

АДАПТАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ ЯК МЕТОДИ ЗНИЖЕННЯ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ ПОЛІТИЧНОГО ТОВАРУ

В статті аналізується концепт "ціна" політичного товару як інструменту маркетинг-мікс. Розкриваються особливості адаптаційних технологій політичного маркетингу як методів зниження вартості політичного товару.

Ключові слова: ціна політичного товару, політична транзакція, транзакційні витрати, політичний контракт, політична угода.

В статье осуществляется анализ концепта "цена" политического товара. Раскрываются особенности адаптационных технологий политического маркетинга как методов снижения стоимости политического товара.

Ключевые слова: цена политического товара, политическая транзакция, транзакционные издержки, политический контракт, политический договор.

The article analyzes the concept of "price" of goods as a political tool marketing mix. The publication details the features of adaptive technology of political marketing as a method of reducing the cost of political goods.

Keywords: price of political goods, political transaction, transaction costs, political contract, the political agreement.

Одним з найважливіших понять політичного ринку виступає визначення ціни як регулятора обміну в політиці.

З точки зору економічної теорії, ціна встановлюється в точці рівноваги, де ринковий попит співпадає з ринковими пропозиціями, граничні витрати рівні кінцевому доходу, а прибуток є максимальним. Але дане положення справедливе тільки в умовах удосконаленої конкуренції, тому в політекономічній літературі вивчення проблем ціноутворення займає важливе місце.

На наш погляд, ціною політичного вибору в ході голосування виступає відмова виборця від його специфічних переваг, які сформувались в ході соціалізації й обумовлені поточним рівнем та якістю задоволення його потреб.

Ціна політичного продукту – це сукупність витрат некомерційних засобів платежів, часу, фізичних сил і гро-

шових засобів споживача, які він готовий понести для використання результатів діяльності політика (політичної партії). Тобто, на політичному ринку обґрунтовується прийнятність ціни для покупця на запропонований товар. За межами певного цінового порогу товар не купується.

У науковій літературі в ціні на політичний товар виділяється що найменше три аспекти: комерційний, соціально-комерційний та соціальний.

Комерційна ціна може бути виявлена в результаті сумарності реальних витрат на виборчу кампанію, зокрема, всі витрати на маркетинг, що проводився в рамках цього дослідження. Під час виборчих кампаній "ціна кандидата" визначається затратами на створення його образу, розробку передвиборчої програми, рекламу, пропаганду. Розміри витрат на проведення кампаній залежать

від багатьох факторів. Досвід показує, що в політичному маркетингу використовуються всі високовитратні види впливу на покупців політичного товару, хоча кількість витрат ще не гарантує перемогу на виборах.

Суть комерційно-соціальної ціни ґрунтується на точному визначенні обґрунтованості витрат. Проблемою тут виступає не стільки визначення міри витрат на кампанію, скільки попередження соціально шкідливих для продажів товару затрат. Так використання можливостей популярних агентств, які спеціалізуються на організації й проведенні виборчих кампаній, ще не забезпечує перемогу на виборах. Інколи вирішуються більш "скромні" політичні задачі – стати відомим, тобто "засвітитися".

Соціальний аспект ціни політичного товару ґрунтується на ефекті розвитку чи появи очікувань. В даному випадку, велику роль відіграє процес зменшення учасників негативного, латентного, понижуючого попиту, та перехід цього електорату в сегменти повного чи наростаючого попиту. Для політика, який приймає участь в кампаніях, поняття ціни асоціюється з програмою конкретних дій. Можна стверджувати, що, наприклад, вміла демонстрація здатності навести порядок, зменшити розрив між дуже багатими і основною частиною суспільства, це товар, який завжди, особливо в українському суспільстві, знайде споживацький попит.

Політичний маркетинг розглядає інструмент "ціна" в контексті концепції трансакційних витрат, яку запропонував Р. Коуз. На ціноутворення великий вплив здійснюють витрати різних видів, які першочергово пов'язані з отриманням інформації про товари й з проведенням трансакцій. Зазначимо, що політична трансакція визнається маркетологами як явище складне та амбівалентне у порівнянні з трансакціями на споживчому ринку [1].

В силу специфіки політичного продукту маркетинг визначає його ціну, спираючись на сприйняття тих цінностей, які сповідує даний продукт [2].

Часто ціна трактується як варіант складностей суспільно-політичного, або соціально-економічного характеру, які особисто виборцю та суспільству в цілому прийдеться долати, вибираючи ту чи іншу програму, ідеологію, партію, лідера.

На думку Е. Яковлева, під ціною можна розуміти певний об'єм зусиль, які індивід витрачає на розуміння та адаптацію до своїх уявлень відносно певної ідеології, програми, партії, лідера [3].

Зазначимо, якщо на економічному ринку чітко прописані положення контрактів за угодами, тоді як зміст контрактів у політичній сфері є розмитим. Акторам політичного ринку надзвичайно складно як сформулювати умови імплементації політичних контрактів, так і слідкувати за процедурою їх реалізації. Наприклад, політичний контракт між партією й виборцями, або між виборцями й політичним лідером юридично оформити неможливо, тим більше проблематично оговорити види й розміри штрафних санкцій за порушення положень угоди, а тим більше домогтися їх виконання.

На зміст політичного контракту в більшій мірі, ніж на споживчому ринку, здійснює вплив:

- ✓ опортуністична поведінка акторів, мається на увазі, прагнення до отримання власної вигоди, в тому числі за допомогою брудних засобів;
- ✓ впливають групи інтересів, групи тиску (лобістські структури);
- ✓ динамічна зміна політичного контексту;
- ✓ завжди існують формальні й неформальні правила гри [4].

Науковці вважають, що змістовна та юридична рихлість політичного контракту впливає на подальшу картелизацію партій. Це означає, що таким партіям вигідні-

ше укласти угоди з більш чітко прописаними для них політичними угодами та з добре структурованим контрагентом, тобто з державою, а не з гетерогенним контрагентом – виборцями та групами інтересів.

Зазначимо, що в сучасних умовах успішна імплементація нової стратегії охопту та позиціонування передбачає реформування організаційної структури політичних партій. О. Кірххаймер говорить про посилення значення лідерства в апараті "всеохоплюючих" (універсальних) партій, яке супроводжується зменшенням ролі рядових членів [5]. Ця тенденція, посилюється в "картельних" партіях, що відзначають всі дослідники.

Р. Кац зазначає, що "баланс вигод та витрат від членства в партії зміщується ... членство в партії стало менш привабливим і для партійної еліти, і для рядового громадянина" [6].

Крім того, партійна еліта універсальних партій не захищена у підвищенні активності рядових членів, яка може привести до зниження процесу управління ними в умовах посилення "прив'язки" партій до держави. Політичні партії розглядають державу як основне джерело поповнення своїх ресурсних конкурентних можливостей [7].

На теоретико-аналітичному рівні політичного маркетингу можна виділити декілька найбільш розроблених напрямків вивчення ціни як інструменту маркетинг-мікс:

- ✓ аналіз причин, проявів та наслідків підвищення капітаємкості виборчих кампаній і можливостей зниження витрат на ведення конкурентної боротьби в цих умовах;
- ✓ вивчення різниці електоральних витрат інкубента й претендента;
- ✓ залежність вартості кампанії від рівня залученості виборців в електоральний процес;
- ✓ синергетика всіх маркетингових дій та інструментів як способи зниження вартості і кампанії, і політичного продукту;
- ✓ технології виявлення інгібіторів у процесі прийняття електорального рішення, їх усунення або мінімізація;
- ✓ ефективність різних видів електоральної комунікації;
- ✓ технології створення політичного продукту, які б відповідали б очікуванням виборців;
- ✓ технології організації електорального дискурсу як засобу зниження вартості інформаційних пропозицій комунікатора;
- ✓ зниження вартості політичних трансакцій за допомогою технологій soft power та створення відносин довіри [8].

На наш погляд ціною політичного вибору в ході голосування виступає відмова виборців від їх специфічних переваг, які сформовані в ході соціалізації й обумовлені поточним рівнем та якістю задоволення їх потреб. Такий висновок базується:

По-перше на тому, що ціна в грошовому еквіваленті на комерційному ринку, яка сплачується за товар або послугу, символізує відмову клієнта від задоволення альтернативної потреби.

По-друге, ціна в грошовому еквіваленті на комерційному ринку, яка сплачується за товар чи послугу, символізує певний об'єм затраченої праці людини, яка вклала зусилля в заробіток відповідної суми. В той же час голос виборця, який розглядається, як ціна політичного обміну, що надається виборцю автоматично й безповоротно на кожні вибори по досягненню ним 18 років, при умові дотримання інших вимог закону, які не володіють великою статистичною значимістю для електорату в цілому. Тобто, голос не виступає еквівалентом вкладеної праці, в той час як політичні переваги виборців формуються завдячуючи зусиллям самого виборця

та ознайомлення ним з політичним товаром, отримання освіти, досягненням соціального статусу, який, так чи інакше, диктує розстановку (розміщення) пріоритетів в ході здійснення політичного вибору [9].

На думку російського дослідника Г. Делігентського, політичні переваги – це бажання виборців знаходити в іміджі політичного товару риси, які асоціюються із гарантіями забезпечення їх нагальних потреб [10].

Відповідно, чим не приємніше виборцю голосувати за політика, тим, в більшому він собі відмовляє, підтримуючи його, і тим більша угода укладається з його совістю. З іншого боку, чим більше популярний кандидат, тим легше люди віддають свої голоси за нього, тим менше ціна власних переживань, які пов'язані з роздумами про "правильність" свого вибору.

На наш погляд, таке уявлення про мотиви політичного вибору сприяють, найбільш точній діагностиці соціально-політичних переваг території виборчого округу й адекватному вибору стратегії й тактики політичної кампанії.

До питань ціни політичного товару відноситься проблема забезпечення підтримки обраного достатньою кількістю голосів кандидата. Зміст проблеми зводиться до того, що вибори відбуваються в умовах жорсткої конкуренції. Чим менша перевага, тим складніше обраному кандидату відчувати себе дійсно обраним. Стереотип "всенародно обраний" має двозначний характер. Кандидат, який переміг на виборах може бути визнаний всенародно обраним, оскільки вибори відбулися, приймати участь у виборах могли всі, а факти використання незаконних засобів тиску на виборців не зафіксовано. Але за переможцем часто стоїть більшість з дуже малою перевагою, до того ж більшість рахується не від числа тих хто має право голосу, а від кількості тих хто проголосував.

В силу значних соціально-політичних змін, які відбуваються в країні за останні роки, відношення до виборів, до програм кандидатів (партій), державних проектів, до методів політичної боротьби у різних категорій виборців суттєво різняться. Реальність сучасного світу демонструє зниження активності виборців. Аполітичність охоплює різноманітні соціальні групи. Форми політичної депресії – абсентеїзм та голосування проти всіх, не сприяє консенсусу в суспільстві.

Запропонованим структуруванням ціни товару не обмежується характеристика складності визначення його ціни.

Сьогодні найбільше робіт присвячено адаптації політичних технологій направлених на зниження трансакційних витрат, які пов'язані з отриманням інформації про продукт, і в першу чергу рекламним технологіям та правилами копірайтингу.

При розрахунках вартості політичних трансакцій на рівні мікротеорії політичного маркетингу, в основу беруться положення неокласиків, згідно яким вона включає ціну товару й витрати виборців, які пов'язані з його отриманням. Відповідно такий елемент політичного маркетинг-мікс як "ціна" застосовується в електоральній практиці як інструмент: перше – визначення, або зниження вартості політичного продукту (кампанії в цілому, і/або різноманітні види інформаційно-агітаційних дій); по-друге – визначення, і/або зниження вартості доставки політичних продуктів до виборця (вибір каналів комунікації, тобто "місця" розміщення політичного продукту).

Зазначимо, що технології зниження вартості інформаційно-агітаційного електорального матеріалу визнаються найбільш розробленою областю знань політичного маркетингу. Вони базуються на постулатах теорії Е. Даунса, в якій зазначається, що виборці, які мало

цікавляться політикою, намагаються мінімізувати свої витрати на відбір, систематизацію та аналіз інформації [11]. В маркетинг-мікс ціна, як її важливий елемент, застосовується для усунення, або мінімізації інгібіторів різного генезису на шляху руху політичної інформації від комунікатора до реципієнта.

Як приклад розглянемо правила копірайтингу як технології зниження вартості політичного продукту на такому агітаційному матеріалі як листівка.

Перед тим як вирішити викинути листівку чи її прочитати, виборець розглядає її не більше 2–5 секунд, і тут критично важливу роль відіграє форма подачі матеріалу, оскільки в ці секунди виборець не читає, а сприймає візуальний образ тексту. Науковці зазначають, що виборець зосереджує увагу на листівці, не тому, що зацікавлений в отриманні інформації, а завдяки наявності в ній елементів, які привертають увагу.

Правила копірайтингу підпорядковані формулі успіху рекламної дії AIDA (A – увага, I – інтерес, D – бажання, A – дія). Згідно цієї формули реклама досягає своєї цілі при умові, щоб послідовно й без "ушкоджень" викликати у виборців наступну реакцію: увагу та інтерес до повідомлення, бажання прочитати матеріал і, бажання діяти у відповідності із рекламним закликом [12].

Правила копірайтингу підпорядковані закону: де всі елементи рекламного послання повинні посилювати й доповнювати один одного з ціллю реалізації стратегії рекламної кампанії та зниження трансакційних витрат. Всі творчі розробки повинні проходити тест-питання: чи сприяють вони посиленню стратегічного образу кандидата? Чи відповідають стилю кампанії? Чи відповідають змісту кампанії? [13].

Всі елементи рекламного повідомлення копірайтери поділяють на виділений текст, який виборці відразу помічають (не усвідомлено й не прикладаючи особливих зусиль) та основний текст, який виборець читає усвідомлено [14].

До виділеного тексту відносяться всі ті елементи, які привертають увагу громадян за допомогою графічних засобів, до таких елементів можна віднести: виділені шрифтом та кольором слова, фотографії, ілюстрації.

Основний текст – це вісь рекламного повідомлення, тому важливу роль в такому тексті відіграють виділені слова.

Отже, технології політичного маркетингу, фокусуються на формі рекламного повідомлення, змушуючи виборців звернути на себе увагу та знизити ускладнення при сприйнятті його змісту.

Базовим завданням рекламіста є вміння зацікавити виборців елементами листівки, які він помічає, не прикладаючи зусиль й таким чином знизити вартість політичного продукту. В політичній рекламі (як і в комерційній) найважливішими елементами є: заголовки, підзаголовки (при необхідності), ілюстрації, основний текст, підпис й так зване "повітря", тобто вільний простір навколо перерахованих вище елементів [15]. Крім того, елементом листівки може бути логотип партії (лідера).

Існують базові правила (схема) копірайтингу по розміщенню елементів рекламного послання з ціллю зниження вартості політичного продукту. Така схема передбачає:

- ✓ по-перше – зосередження уваги виборця у верхньому лівому кутку сторінки;
- ✓ по-друге – рух по діагоналі до нижнього правого кута. На цьому шляху розміщуються найбільш значимі елементи: фотографії, ілюстрації, виділені елементи рекламного повідомлення;
- ✓ по-третє – з фотографії (або ілюстрації) погляд виборця повинен перейти на ім'я кандидата (або заголовок), а далі на текст [16].

Е. Беррі зазначає, що різноманітні геометричні фігури викликають у виборців різні асоціації. Так, наприклад, прямокутник викликає відчуття стабільності, овал, круг – гармонії, ромбовидні форми – рух, динаміку, розвиток. Крім того, існують закономірності різного розміщення елементів листівки відносно оптичного центру, які також викликають різні асоціації, – вертикальні, горизонтальні, діагональні [17].

Перша реакція на основний текст також визначається, сприйняттям цього тексту, ще його прочитання виборцями, тобто неправильно оформлений текст не буде викликати інтересу.

Форма в маркетингових технологіях слугує змістовною формою, й не повинна пригнічувати її [18].

Існують певні правила копірайтингу, які пов'язані з оформленням рекламного тексту:

1. Рекламний текст розбивається на абзаци. Абзаци повинні бути невеликим та різними за розмірами.

2. Кожний абзац повинен містити одну базову думку. Він складається зі вступу, основної частини та висновку, всі ці складові тісно пов'язані між собою та відображають розвиток головної думки послання. Особливо гармонійними повинні бути початкові й кінцеві рядки абзаців.

3. Мова такого рекламного матеріалу повинна бути простою, лаконічною, динамічною, наступальною та інформаційно насиченою.

4. Рекламний текст повинен нести лише позитивний заряд.

5. В агітаційному матеріалі не потрібно згадувати про конкурентів, таке нагадування підвищує їх статус.

6. Ключові слова в таких текстах бажано виділити напівжирним шрифтом або курсивом. Крім того, вірний інтерлін'яж (проміжок між рядками) та між абзацний простір покращують сприйняття тексту.

7. Такий елемент реклами як "повітря" є надзвичайно ефективний засобом, який фокусує увагу й підвищує так звану, читабельність рекламного тексту. Крім того, "повітря" необхідне всім елементам рекламного послання.

8. "Поля" в рекламному тексті – незаповнений простір з чотирьох сторін сторінки, його відсутність, як зазначають фахівці, характеризує політика (а значить й копірайтера) як людину неорганізовану (невміння спланувати свій робочий день), з відсутністю почуття композиції.

9. Вміле використання граматики та пунктуації, а саме: використання тільки активних станів; не вживання непотрібних прикметників; вживання, здебільшого, іменників та дієслів; уникнення абстрактних іменників та прикметників в перевищеній формі; застосування, в основному, теперішнього часу; вживання іменників та дієслів в однині числі; уникання вживання невізначеної форми дієслів [19].

Недоліками технологій політичного маркетингу, вважається зниження інтелектуального рівня політичної боротьби й зведення її до обміну політичними лозунгами. В маркетингових технологіях лозунг є могутнім засобом зниження витрат виборців на сприйняття політичного продукту. Він повинен бути яскравим, образним, лаконічним, таким чином заключати в собі суть стратегічного образу кандидата (партії).

Зазначимо, що лозунги виконують важливі функції: диференціюють політичний продукт; збагачують його зміст; привертають увагу й викликають інтерес у виборців до політичного продукту; збуджують виборця до дії; підвищують сприйняття цінностей [20].

Крім того, важливим в маркетингових технологіях є девіз кампанії, який відображає раціональний та емоційний мотиви електорального вибору.

На думку зарубіжних вчених, одним із перспективних напрямів політичного маркетингу є адаптація стилів ко-

мерційної реклами під політичний ринок з ціллю зниження вартості агітаційно-інформаційних матеріалів [21].

Зазначимо, що під час виборчих кампаній до комерційної реклами додається політична реклама. Політична реклама повинна витримати конкуренцію, як з комерційною рекламою, так і конкурувати з рекламою опонентів. Тобто, мова йде про зниження ролі інгібіторів при сприйнятті різноманітних форм рекламного послання, і тільки потім – сприймається його зміст. Теорія комерційної реклами передбачає різноманітні способи мінімізації цих інгібіторів, використовуючи знання в області психології реклами, її змісту й стилів.

В політичній рекламі, як і в комерційній, завжди виникає проблема співвідношення форми і змісту.

Існує певний спектр рекламних стилів, які використовують політичні маркетологи в області реклами для зниження вартості рекламної продукції, тобто для зниження ціни політичного продукту.

Теорія реклами базується: по-перше – на моделях унікальних пропозицій (Unique selling proposition – USP) та емоційних пропозицій (Emotional selling proposition – ESP); по-друге – на понятті творчої ідеї.

Унікальна, емоційна пропозиція – це виражена в рекламі перевага певного продукту (політична пропозиція), який є унікальним по відношенню до конкурентної пропозиції. При розробці такої пропозиції акцент робиться на раціональний вплив, а емоційна пропозиція апелює до почуттів виборців [22].

Ці концепції використовуються синергетично й мають одну ціль – створення такої ідеї, яка в силу своїх якостей надавала б додаткову цінність продукту, який рекламують.

Р. Рівз виділяє три принципи розробки моделей унікальних пропозицій (USP):

- ✓ рекламна пропозиція повинна вказувати на конкретну перевагу політичного товару, який рекламують;
- ✓ така пропозиція повинна бути унікальною;
- ✓ рекламна пропозиція повинна забезпечити продаж політичного товару [23].

Наступною базовою моделлю теорії реклами є – творча ідея, яка відображає точне уявлення про товар, який рекламують й наділена ефектом каталізатора [24]. Завдання творчої ідеї – посилення реакції виборців на стратегію позиціонування політичного товару.

В рекламних концепціях USP/ESP та творчій ідеї, виокремлюють два основних підходи до створення рекламного креативу: раціональний творчий підхід та емоційний творчий підхід. В основу раціонального творчого підходу покладено аргументи, а в основі емоційного підходу лежать різноманітні почуття виборців.

В руслі цих підходів розроблені й багато чисельні рекламні творчі стилі, до яких відноситься базові, а саме: позиціонуєча реклама, реклама "творчої марки" (брендова реклама), іміджева реклама (образна), реклама "жорсткої пропозиції", реклама "м'якої пропозиції" [25].

Позиціонуєча реклама вважається вершиною рекламного стилю, бо при її розробці однаково значимими вважаються як сильні сторони рекламованого товару, так і його конкурентна пропозиція [26].

Реклама творчої марки (брендова) реклама переважно акцентує увагу на вдосконаленні певного стандарту якостей й набору стійких характеристик політичного продукту. Ціль такої реклами – викликати у виборців комплекс асоціацій й сформувати у них довгострокові уподобання по відношенню до всіх елементів бренду.

Іміджева (образна) реклама базується на технологіях створення такого позитивного образу політика (партії), який би легко сприймався виборцями. Головним завданням, яке стоїть перед політехнологами є ство-

рення мотиву для купівлі (голосування) за певний образ, саме такий, який рекламується. Створення технологій іміджевої реклами привнесло на політичний ринок створення нового продукту – образу товару. Наприклад, У. Уеллс вважає, що "... в основі рекламного образу лежить концепція першопричини. Першопричина продукту – це характеристика, яка змушує споживачів купувати продукт, а виборця – голосувати за даного кандидата (партію, ідею, програму, політичне рішення) [27]. На думку Д. Огілві, "...іміджева реклама виражає ідею опосередковано через образ, таким чином, розкриваючи таємниці рекламного двору" [28]. Зазначимо, що в політичній рекламі одна і та ж концепція першопричини й творча ідея часто застосовуються різними політиками.

Стиль "м'якої пропозиції" репрезентує такі поняття як "купи", "спробуй", "насолодись", "відчуй" і т. д., але сьогодні таких закликів існує дуже велика кількість, тому сучасний виборець підняв "пориг чуттєвості". Маркетингові політехнологи застосовують стиль "м'якої пропозиції", з метою "достукатися" до виборця.

Стиль "м'якої пропозиції" використовує емоційне звернення, яке базується на образі, який повинен викликати необхідну комунікативну реакцію, таким чином, знизити відчуття зовнішнього тиску на виборця.

Стиль "жорсткої пропозиції" це раціональне інформаційне послання, яке розроблене з ціллю викликати відповідь електорату, яка ґрунтується на логіці. В такій рекламі увага акцентується: по-перше – на відчутних характеристиках політичного товару; по-друге – на вигоді, які отримує виборець підтримавши певне політичне рішення, чи проголосувавши на виборах за певну партію чи лідера.

Отже, ціна політичного товару є важливим компонентом комплексу маркетингу і в цьому розумінні є інструментом активізації попиту або відповіді на конкурентні дії. Ціна політичного товару є надзвичайно гнучким та оперативним інструментом, який відрізняється швидкою дією впливом на ринок. Як і більшість маркетинго-

вих рішень, цінова політика є своєрідним мистецтвом, вона залежить від правильного вибору методу, і від точності розрахунків.

1. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: Новое издательство, 2007.
2. Karnik A. V. Why Do Governments Lack Political Will? An Explanation from the Transaction-Costs Perspective / A. V. Karnik // Discussion Paper. 2000. – No 1. – March. – (Discussion Paper Series).
3. Яковлев Е. Н. Возможности регулирования процессов на политическом рынке // Политический менеджмент: электоральный процесс и технология. – СПб., 1999. – С. 112.
4. Там же.
5. Kirchheimer O. The Transformation of the Western Europe Party System / O. Kirchheimer // La Palombara J. Political Parties and Political Development / J. La Palombara, M. Weiner. – Princeton, NJ: Princeton University Press. – 1996. – P. 177.
6. Katz R. S. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party / R. S. Katz, P. Mair // Party Politics. – 1995. – Vol. 1. – P. 6.
7. Ibid. – P. 9.
8. Дегилевский Г. Г. О политическом рынке и рациональном выборе в российских условиях // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 61.
9. Там же. – С. 64.
10. Там же. – С. 70.
11. Downs A. An Economic Theory of Democracy. – New York: Harper and Row, 1957. – P. 91.
12. Бампа Р. Рекламный менеджмент // Росситер Д. Р. Реклама и продвижение товаров / Д. Росситер, Л. Перси. – М.; Харьков; Минск, 2000. – С. 139.
13. Рассел Д. Рекламные процедуры Клеппнера / Д. Рассел, У. Р. Лейн. – СПб.: Питер, 2003. – С. 439.
14. Там же. – С. 441.
15. Джугенхаймер Д. У. Основы рекламного дела / Д. У. Джугенхаймер, Г. И. Уайт. – Самара, 1996. – С. 239.
16. Кромптон А. Мастерская рекламного текста / А. Кромптон. – Тольятти: Издательский дом "Довгань", 1995. – С. 219.
17. Бэрри Э. М. Карьера в рекламном агентстве / Э. М. Берри. – М.: Эслан, 1997. – С. 99.
18. Огилви Д. Тайны рекламного двора / Д. Огилви // Психология и психоанализ рекламы. Личностно-ориентированный подход / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом "Бахрах-М", 2001. – С. 34.
19. Там же. – С. 48.
20. Айзенберг М. Н. Менеджмент рекламы / М. Н. Айзенберг. – М.: ТОО "ИнтелТех", 2000. – С. 45.
21. Джугенхаймер Д. У. Основы рекламного дела / Д. У. Джугенхаймер, Г. И. Уайт. – Самара, 1996. – С. 311.
22. Wring D. The Politics of Marketing the Labour Party. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.
23. Ibid. – P. 69.
24. Росситер Джон Р. Реклама и продвижение товаров [Текст] / Д. Р. Росситер, Л. Перси. – 2 изд. – М.; СПб.; Нижний Новгород, 2002. – С. 418.
25. Кромптон А. Мастерская рекламного текста / А. Кромптон. – Тольятти: Издательский дом "Довгань", 1995. – С. 306.
26. Там же. – С. 318.
27. Уэллс У. Реклама. Принципы и практика / У. Уэллс, Дж. Бернет, С. Мориарти. [пер. с англ.]. – СПб.: Издательство "Питер", 1999. – С. 178.
28. Огилви Д. Тайны рекламного двора / Д. Огилви // Психология и психоанализ рекламы. Личностно-ориентированный подход / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом "Бахрах-М", 2001. – С. 57.

Надійшла до редколегії 18.11.11

УДК 355.02:355.44

С. П. Мокляк, канд. техн. наук, доц., ВДА МО України

ОФСЕТНА ПОЛІТИКА ОБ'ЄДНАНИХ АРАБСЬКИХ ЕМІРАТІВ ПРИ ІМПОРТІ ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

Розглянуто офсетну політику Об'єднаних Арабських Еміратів при імпорті озброєння та військової техніки з метою забезпечення потреб власних збройних сил.

Ключові слова: офсет, військово-технічне співробітництво, оборонно-промисловий комплекс, озброєння та військова техніка, товари військового призначення та подвійного використання.

Рассматривается офсетная политика Объединенных Арабских Эмиратов при импорте вооружения и военной техники с целью обеспечения собственных вооруженных сил.

Ключевые слова: офсет, военно-техническое сотрудничество, оборонно-промышленный комплекс, вооружение и военная техника, товары военного назначения и двойного использования.

The article deals with the offset policy of the United Arab Emirates in importing armament and materials with the aim at meeting requirements of their Armed Forces.

Key words: offset, military-technical cooperation, defense industrial complex, armament and materials, particular military and dual-purpose products.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У сучасному світі забезпечити обороноздатність будь-якої держави можна тільки в співпраці з іншими країнами. На законодавчому рівні Україна закріпила свій позаблоковий статус [1]. Така позиція передбачає функціонування ефективної системи забезпечення необхідного ступеня національної безпеки держави, якого Україна має домагатися, покладаючись на власні можливості.

Одним із важливих аспектів забезпечення надійного ступеня національної безпеки будь-якої держави світу є її власні боездатні збройні сили, оснащені сучасними зразками озброєння та військової техніки.

Сьогодні в Україні при формуванні та реалізації військово-технічної та військово-промислової політики на системному рівні визначено такі проблеми [2]:

✓ по-перше, здійснення технічного оснащення Збройних Сил (ЗС) та інших військових формувань України сучасними системами озброєння та військової техніки (ОВТ) в умовах бюджетних обмежень за рахунок закупівлі їх на підприємствах українського оборонно-промислового комплексу (ОПК) або імпорту з інших країн;

✓ по-друге, реалізація програм розвитку та реструктуризації українського ОПК як складової високотехнологічного сектору економіки;

✓ по-третє, обмежені бюджетні можливості та проєкція національних інтересів у разі відкриття внутрішнього ринку оборонної продукції (розвиток оборонної промисловості та економіки, залучення нових технологій, розвиток наукового потенціалу, залучення інвестицій тощо).

Необхідність технічного переоснащення ЗС України зумовлює потребу в імпорті сучасних систем ОВТ. Вартість таких систем є великою, що є занадто обтяжливим для бюджету України.

Виходячи із зазначеного, необхідним для України є формування відповідної нормативної бази для застосування такої практики у військово-технічному співробітництві (ВТС) з іноземними державами при імпорті ОВТ, яка суттєво зменшуватиме навантаження на бюджет та економіку України загалом. В даному випадку вигідною альтернативою є використання Україною при закупівлі озброєння та військової техніки офсетних схем.

Сутність офсету полягає в отриманні Україною компенсації за придбану продукцію оборонного призначення від країни-імпортера цієї продукції і передбачає укладення договорів, результатом яких має стати отримання сторонами певних економічних вигод. Метою запровадження в Україні офсетних процедур і визначення порядку укладання офсетних договорів має стати задоволення потреб України у військовій і цивільних сферах на найвигідніших для держави умовах.

Офсетні вимоги залежно від того, чи є товари та послуги, що надаються за офсетом, невід'ємною частиною товарів військового призначення та подвійного використання (ТВППВ), які постачаються, класифікують на прямі та непрямі [3].

Прямий офсет – компенсаційні угоди, які виконуються експортером в оборонних галузях промисловості імпортера в рамках реалізації офсетних проєктів, безпосередньо пов'язаних з продукцією військового призначення, що постачається. Як правило, прямий офсет використовуються у разі:

- ✓ організації спільних підприємств з виготовлення окремих вузлів, деталей і запасних частин до ТВППВ, що постачаються;
- ✓ організації складальних виробництв ТВППВ, що постачаються, або їх окремих компонентів;
- ✓ передачі технологій, розробок і ноу-хау щодо виробництва ТВППВ, що постачаються, а також комплектуючих вузлів і деталей, організації цього виробництва в країні-імпортері;
- ✓ закупівлі постачальником оборонної продукції послуг місцевого виробництва, передачі субпідрядних робіт на її виготовлення місцевим оборонним підприємствам;
- ✓ відряджанні фахівців постачальника для надання технічного сприяння (проведення консультацій з експлуатації, ремонту й технічного обслуговування ТВППВ, що постачаються).

Непрямий офсет – компенсаційні угоди, які виконуються експортером в оборонних галузях промисловості та/або інших сферах економіки імпортера шляхом реалізації офсетних проєктів, безпосередньо не пов'язаних із ТВППВ, що постачаються. У рамках цього типу офсету, як правило, здійснюються:

- ✓ прямі інвестиції в цивільні галузі економіки країни-імпортера;
- ✓ передача сучасних технологій і ноу-хау у різні цивільні галузі країни-імпортера;
- ✓ створення взаємовигідних спільних виробництв у різних секторах економіки країни-імпортера на базі переданих експортером технологій і ноу-хау;
- ✓ розвиток системи освіти і навчання громадян країни-імпортера.

Суб'єктами офсетної діяльності, як правило, є такі:

- ✓ уряд країни-імпортера (визначає офсетний пакет);
- ✓ уряд країни-експортера (комплексна оцінка зисків і збитків, які несуть офсетні запити);
- ✓ фірми-спецекспортери;
- ✓ субпідрядники фірм-спецекспортерів (якщо замовникові передається виробництво ТВППВ та окремих їх компонентів);

✓ цивільні фірми країни-експортера (якщо офсет поширюється на номенклатуру товарів, яка виготовляється або планується виготовлятися ними);

✓ наукові організації та підприємства країни-імпортера, які задіяні в офсетних програмах.

Основні тенденції в сфері офсету:

- ✓ збільшення кількості країн, що застосовують офсет при закупівлі продукції військового призначення;
- ✓ жорсткість умов застосування офсету імпортерами продукції військового призначення;
- ✓ зростання значимості офсетних програм при проведенні тендерів на поставку продукції військового призначення;
- ✓ жорсткість штрафних санкцій за невиконання офсету і підвищення вимог до забезпечення гарантій його виконання;
- ✓ зменшення величини "мультиплікаторів" (коефіцієнтів) при визначенні офсетної вартості проєктів;
- ✓ значне збільшення витрат експортерів продукції військового призначення на виконання офсетних зобов'язань.

Особливості офсету як специфічного виду економічної діяльності:

- ✓ усі витрати на виконання робіт у рамках офсету сплачуються експортерами продукції військового призначення, при цьому такі витрати можуть сягати 20–25 % від ціни головних контрактів на поставку;
- ✓ кожна країна, що застосовує офсет при закупівлі продукції військового призначення, висуває свої, особливі офсетні вимоги;
- ✓ відмова експортера від виконання офсету в будь-якій країні, що застосовує офсетну практику, призводить до втрати контракту на поставку продукції військового призначення і практично виключає можливість подальшого військово-технічного співробітництва з цієї країною. У деяких країнах прийнято спеціальні нормативні документи, відповідно до яких постачальник, що створює суттєві складності при реалізації офсетних проєктів і не виконує своїх зобов'язань, втрачає право поставки ТВППВ у ці країни;
- ✓ розроблення офсетних програм і виконання офсету потребують залучення спеціально підготовлених співробітників.

Досвід застосування офсетних схем багатьма європейськими країнами свідчить про доцільність закупівлі за такими схемами сучасного ОВТ як для власних збройних сил (внутрішній офсет), так і для просування продукції національного ОПК на світові ринки. Для України в цьому контексті корисним може стати досвід країн, які мають добре розвинуту нормативно-правову базу у сфері застосування компенсаційних схем та розглядають офсет як обов'язкову та невід'ємну частину закупівлі за імпортом продукції та послуг військового призначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання застосування офсетних угод при закупівлі ОВТ досліджували такі вітчизняні та іноземні фахівці, як В. Артяков, В. Бадрак, С. Бондарчук, В. Бегма, В. Горбулін, В. Зубарев, О. Іжак, В. Копчак, О. Кутюков, Ю. Малишенко, О. Свергунов, С. Чемезов, А. Шевцов та інші. Зокрема О. Іжак, Ю. Малишенко, А. Шевцов розглядали

питання застосування офсетних угод країнами-членами Вишеградської групи [4, 5]. Однак питання застосування офсетних схем країнами, що розвивають власну оборону промисловість розглянуто недостатньо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей офсетної політики та застосування офсетних схем у Об'єднаних Арабських Еміратах.

Виклад основного матеріалу. Офсетну діяльність в Об'єднаних Арабських Еміратах (ОАЕ) започатковано в 90-х роках минулого століття, а саме 1992 року створено Бюро офсетних програм (Offset Program Bureau – OPB) для супроводження офсетних програм в ОАЕ. На Бюро офсетних програм (далі – Бюро) покладено завдання створювати спільні підприємства для реалізації офсетних проектів, а також залучати кошти в комерційні, промислові, фінансові та освітні проекти, створювати інвестиційні фонди в ОАЕ та за кордоном [6].

2007 року Бюро створило мережу дочірніх компаній – "Tawazun Holding", "Caracal International", "Burkan Munitions", "Remaya", "Emirates Precision Industries", "Abu Dhabi Autonomous Systems Investments", "Caracal Shooting Club", "Al Ain Shooting Club" [7].

Діяльність між Міністерством оборони ОАЕ та Бюро у сфері офсетних проектів координує Офсетний комітет, до складу якого входять як представники Бюро, так і Генерального штабу збройних сил ОАЕ. Комітет складається з шести осіб. Основна мета діяльності Офсетного комітету – узгодження позицій щодо ефективного використання офсетних проектів [8].

Загальну координацію офсетної діяльності покладено на Офсетну групу, яка об'єднує понад 75 % ділових кіл, діяльність яких сконцентрована на проектах економічного розвитку, що запропоновані урядом ОАЕ.

Відповідно до прийнятої практики офсет у ОАЕ застосовується, якщо сума контракту на постачання озброєння та військової техніки (ОВТ) перевищує 10 млн. дол. США. Обсяг офсетних зобов'язань становить не менше ніж 60 % від вартості контракту.

Зазвичай іноземні постачальники мають виконати офсетні зобов'язання протягом семи років. За рішенням Бюро, певним проектам надається додатковий пільговий термін залежно від рівня складності, винятковості та стану інфраструктури.

Основними пріоритетами офсетних програм визначено такі:

- ✓ трансфер технологій та ноу-хау [англ. *know-how*];
- ✓ підтримання експорту;
- ✓ іноземні інвестиції;
- ✓ розвиток нових інноваційних технологій;
- ✓ промислова кооперація для підвищення конкурентоспроможності підприємств ОАЕ.

Детальні умови офсетного контракту визначають під час переговорів.

- ✓ В офсетному контракті вказується таке:
- ✓ найменування сторін, місце укладення договору;
- ✓ предмет офсетних зобов'язань;
- ✓ вартість офсетних зобов'язань;
- ✓ моніторинг виконання офсетних зобов'язань;
- ✓ форма та строки подання звітності;
- ✓ строки договору та порядок приймання виконаних офсетних зобов'язань.

Що стосується спрямованості проектів, то більше уваги приділяється інвестиціям. Важливим механізмом для виконання офсетних зобов'язань є офсетний фонд Chescor, який діє під егідою Офсетної групи.

Підтримання інвестицій здійснюється завдяки спільній програмі фінансування "Ebticar", розробленій фондом Chescor і компанією Hewlett-Packard у взаємодії з компанією Chescor Capital Middle East, яка зареєстрована в Республіці Маврикій. Їй належать інтернет-інкубатори, вартість яких оцінюється більш ніж 100 млн. дол. США. Програма передбачає розвиток підприємств у нафтовому і газовому секторах, розвиток сфери фінансових послуг і телекомунікаційних підприємств в ОАЕ і на Близькому Сході. У програмі беруть участь шість підприємств оборонно-промислового комплексу (ОПК) [9].

На цей час найбільш суттєвим проектом, що реалізується за посередництва Офсетної групи, є проект Dolphin вартістю 3,5 млрд. дол. США, що передбачає розробку місця видобутку і транспортування природного газу з північного родовища Катару в ОАЕ. Ще один проект – опріснення води у Фуджейрі, який оцінюється у 1,2 млрд. дол. США, хоча в подальшому його вартість може досягти 3 млрд. дол. США.

Станом на кінець 2010 року в рамках офсетної діяльності виконуються такі проекти [9]:

Назва проекту	Сфера діяльності	Іноземний партнер
Abu Dhabi Shipbuilding	Будівництво, ремонт, переобладнання військово-морських і торгових суден	Newport News
Al Wathba Marrionet	Сільське господарство	Kranti Development Limited
BSI Bern International LLC	Рекламна та маркетингова діяльність	Deutz AG/TatraDeutz Offset Countertrade Dept.
Combined Cargo UAE	Морські вантажні перевезення	Torvald Klaveness Group
Condor Medical Waste Management – Abu Dhabi	Очищення інфекційних медичних відходів	Giat
GAM-AERO	Послуги з технічного обслуговування, тестування і ремонту авіаційного обладнання	Aerospatiale (now EADS)
Gulf Business Center	Консалтингові послуги	Dassault; French Fighter Invest & Coop. Programme
Gulf Diagnostic Center	Медичні послуги	Lockheed Martin
Gulf Solar Power Company	Виробництво мобільних сонячних генераторів	GEC-Marconi
Infoterra (Gula Centerfor Remote Sensing)	Послуги у сфері супутникового зв'язку	GEC-Marconi (now BAeSystems); Astrium
International Fish Fanning Co. (ASMAK)	Рибальство та переробка морепродуктів	Dassault; French FighterInvest & Coop. Programme
MIRAK Agriculture (National Horticulture Center Franserres)	Сільське господарство	Dassault; French FighterInvest & Coop. Programme Thales
Productivity and Leadership Consortium	Центр передачі технологій	Westinghouse (bought by Northrop Grumman)
Safewater Chemicals	Хімічна промисловість	Specialist Mechanical Engineers
Solex Robotics Services	Будівництво напілних резервуарів	General Electric
UTS Burnstop LLC	Виробництво засобів та обладнання для пожежогасіння	Dassault; French FighterInvest & Coop. Programme

Закінчення табл.

Назва проекту	Сфера діяльності	Іноземний партнер
Trakker ME	Послуги з морських перевезень	Trakker Pakistan Alfa Investment Company
Schmidlin	Високотехнологічне будівництво	Inovex
Gulf Energy Maritime	Послуги з морських перевезень	Thales
FusionGlass LLC	Високотехнологічне будівництво	Diehl IWSRohdc and Schwarz
German Emirat Company Limited (GECO)	Виробництво будівельних матеріалів	Alfa Investment Company

Висновки. Офсетна політика ОАЕ спрямована не тільки на розвиток власного ОПК, а й національної економіки в цілому.

Ретельно продумані й професійно складені офсетні вимоги до закордонних учасників тендерів на постачання ОВТ для Збройних Сил України сприятимуть розвитку не тільки національного ОПК, а й української економіки в цілому. Зокрема застосування прямого офсету дозволить здійснювати проекти з організації спільних підприємств в ОПК, складових виробництв продукції, яка постачається, або окремих компонентів до неї, передачі технологій і ноу-хау. У свою чергу застосування непрямого офсету дозволить залучати прямі іноземні інвестиції не тільки в оборонну промисловість, а й у цивільні галузі, розвивати сучасну інфраструктуру.

Перспективи подальших досліджень – застосування офсету, зокрема аналіз застосування офсетних схем як імпортерами, так й експортерами озброєння та військової техніки.

1. Закон України "Про засади внутрішньої та зовнішньої політики" від 1 липня 2010 року № 2411-VI : за станом на 1 грудня 2011 р. / Верховна

Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2010. – (Бібліотека офіційних видань). 2. Горбулін, В. П. Військово-технічна та військово-промислова політика України / Зубарев В. В., Скурський П. П., Химченко С. М. // Національна безпека: український вимір. – 2009. – № 3. – С. 5–11. 3. Бєзза, В. М. Офсетна практика в системі ВТС України як чинник забезпечення економічної безпеки держави / Мокляк С. П., Толочний Ю. В. // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 4. – С. 100–104. 4. Малишенко, Ю. В. Оборонні закупівлі по імпорту із застосуванням компенсаційних (офсетних) угод: досвід Чеської й Угорської Республік та можливості для України // Стратегічна панорама. – 2008. – № 2. – С. 233–238. 5. Іжак, О. І. Застосування офсетних (компенсаційних) програм при здійсненні імпорту товарів військового та подвійного призначення. Регіональний філіал НІСД у м. Дніпропетровську. – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/monitor/august08/17.htm>. 6. UAE Offset Policy/Department of Foreign Trade Policies. – 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idp.ae/en/program/guidelines.aspx?mnu=pgm&rgt=2>. 7. Vision & Mission / Department of Foreign Trade Policies. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tawazun.ae/en/about-us/VisionandMission.aspx>. 8. Defence Contractor Offset Guidelines/Offset Program Bureau. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idp.ae/en/agreements/OffsetPolicyGuidelines.pdf>. 9. ОАЭ: структура импорта по отдельным категориям вооружений в 2002–2009 гг. и прогноз на 2010–2013 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.armstrade.org/includes/periodics/analytics/2011/0207/17567119/detail.shtml>.

Надійшла до редколегії 18.11.11

УДК 32: 311.216+303.732.4

Д. В. Неліпа, канд. політ. наук, доц., КНУТШ

ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ АНАЛІЗУ ДАНИХ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ

Висвітлено специфіку використання програмного забезпечення для аналізу даних при проведенні системного аналізу політичних явищ та процесів. Детально описано алгоритм його застосування та наведено приклади відповідних політологічних досліджень.

Ключові слова: системний аналіз, політологія, програмне забезпечення, аналіз даних.

Освещена специфика использования программного обеспечения для анализа данных при проведении системного анализа политических явлений и процессов. Подробно описан алгоритм его применения и приведены примеры соответствующих политологических исследований.

Ключевые слова: системный анализ, политология, программное обеспечение, анализ данных.

Use of specialized software for data examination during systems analysis of political phenomena and processes is described. The algorithm of its application is explained in details and relevant examples of political research are presented.

Keywords: systems analysis, political science, software, data analysis.

Без належного розуміння методів статистичного аналізу дослідник у сфері соціальних наук поводить як сліпий, що шукає в темній кімнаті чорну кішку, якої там немає. Цю цитату двох відомих фахівців із статистики Фредеріка Е. Крокстона та Дадлі Дж. Коудена часто використовують для підкреслення важливості та доцільності оперування при проведенні системного аналізу політичних явищ та процесів не лише якісними, а й кількісними даними [1]. Важко уявити собі хоча б одну зарубіжну конференцію (а це чітко показує аналіз збірників матеріалів) без виступів політологів, висновки яких ґрунтувалися б на даних, отриманих саме за допомогою математики. Натомість, в Україні математичне моделювання і застосування технологій математики значно більше поширене у природничих та технічних науках і проникає у сферу соціальних наук, в тому числі в політологію, доволі повільно. Серед головних причин цього – відсутність знань та навиків роботи із матема-

тичним інструментарієм, а також нерозуміння можливостей, які дає його використання.

Водночас, ще Іммануїл Кант наголошував, що будь-яке пізнання є науковим настільки, наскільки воно є математичним [2]. Мова математики вважається найбільш високоспеціалізованою, їй притаманна точність, однозначність та чіткість. Кількісне вираження якісних показників часто може бути значно ефективнішим та дозволити краще обґрунтувати необхідність прийняття певного політичного рішення. Це можна проілюструвати наступним прикладом. Для оцінки ефективності своїх навчальних курсів компанія "North American" у 1963 р. почала використовувати так звану кількість "студенто-годин" на одного викладача з певної дисципліни. Це викликало незадоволення викладачів, які переконували, що значно важливіше та доцільніше визначати якість навчальної роботи, аніж її кількість. Проте, практика довела ефективність цієї системи. Якщо слухачі

курсу були задоволені викладачем, їх кількість збільшувалась і це призводило до покращення показника "студенто-годин". Відтак, відповідальність викладача за залучення слухачів сприяла підвищенню якості навчального курсу, спонукала постійно вдосконалювати та оновлювати його [3].

Важливість володіння фахівцем-політологом необхідними вміннями та навиками роботи із математичним інструментарієм підтверджує і той факт, що навчання на кафедрах та факультетах політології в країнах не лише західної, а й східної та центральної Європи, передбачає обов'язкове вивчення основ математики та математичної статистики. При цьому, здобуваються лише ті знання, що будуть корисними для політологів, які хочуть фахово досліджувати політичні явища та процеси. Як правило, це передбачає вивчення спеціально розроблених комп'ютерних програм, які уже мають наперед закладені формули, інструменти для обробки даних, побудови графіків тощо. Ці програми дозволяють доволі ефективно працювати із кількісними даними, враховуючи як категоричні постійні (вік, стать, релігія, місце проживання тощо), так і змінні, створюючи групи даних за певними критеріями (активні виборці, багатодітні сім'ї та ін.). Вони "розуміють" і можливі взаємозв'язки між змінними. Наприклад, не порівнюватимуться показники для чоловіків (стать) та пенсіонерів (соціальна група), натомість, у разі потреби співставлятимуться відповідні дані для чоловіків та жінок (як стать впливає на активність виборців?). Тобто, досліднику достатньо вірно зібрати та ввести дані, обрати технологію їх аналізу та стежити за правильним проведенням операцій із ними. Усе інше, в тому числі, і власне підрахунки, програми здійснюють самостійно. Відтак, метою даної статті є з'ясування специфіки застосування програмно-

го засобу "Statistica" для проведення системного аналізу в політології.

Одним із найпоширеніших програмних засобів, що використовується в рамках системного аналізу, є пакет програм "Statistica". Перша версія даної програми була випущена ще у 1991 році і з того часу вона постійно вдосконалювалась, її функції розширювалися та доповнювалися, створювалися додаткові можливості для обробки інформації [4]. Її користувачами є чимало провідних університетів, дослідницьких центрів, компаній, банків, державних установ тощо. Вона дозволяє здійснювати первинний або "розвідувальний" аналіз (визначити найбільше, найменше та середні значення тощо), виявляти та оцінювати залежності досліджуваних параметрів (регресійний аналіз), створювати класифікації об'єктів (дискримінантний, кластерний аналіз) та багато інших [5]. Насамперед, слід зауважити, що даний програмний засіб найкраще підходить для обробки статистичних даних, зведених у таблиці. Для цього в якості допоміжного інструменту найзручніше використовувати Microsoft Excel, дані з якого легко експортуються у "Statistica", або ж можна створювати відповідні таблиці у самій програмі.

Для ілюстрації можливостей практичного застосування пакету програм "Statistica" скористаємось даними, які демонструють підтримку чотирьох кандидатів у 30 регіонах (дані не відображають реальної ситуації, є випадковими та створеними лише для даного прикладу). Представимо їх у вигляді табл. 1. Для аналізу наявних тенденцій "вручну" потрібно багато часу та високою є ймовірність помилок. Тому для роботи з ними доцільно використовувати даний програмний засіб, що дозволяє зробити достатньо багато корисних висновків для кращого розуміння ситуації та планування подальших дій.

Таблиця 1. Вихідні дані

	Кандидати				Не підтримали жодного
	1	2	3	4	
Регіон 1	25,21	21,93	26,32	13,69	12,85
Регіон 2	4,03	28,29	41,00	18,86	7,82
Регіон 3	34,64	2,29	30,96	18,26	13,86
Регіон 4	25,61	25,61	11,15	12,62	25,00
Регіон 5	7,64	21,98	20,36	25,16	24,85
Регіон 6	29,02	10,65	4,16	30,97	25,20
Регіон 7	20,08	16,34	9,50	27,15	26,93
Регіон 8	11,84	54,87	7,49	15,68	10,12
Регіон 9	18,22	21,84	9,45	35,29	15,20
Регіон 10	24,81	38,34	6,01	16,11	14,73
Регіон 11	19,44	41,91	10,27	13,48	14,90
Регіон 12	36,86	24,33	1,16	28,06	9,59
Регіон 13	30,12	28,96	8,77	16,86	15,28
Регіон 14	14,50	11,22	19,08	33,76	21,44
Регіон 15	24,38	27,52	16,09	7,41	24,60
Регіон 16	29,16	14,86	31,59	7,18	17,22
Регіон 17	18,48	6,79	40,93	8,98	24,83
Регіон 18	32,59	30,69	11,50	11,54	13,69
Регіон 19	21,71	23,76	31,05	15,84	7,64
Регіон 20	57,83	1,62	4,26	23,34	12,95
Регіон 21	1,30	33,82	36,15	18,94	9,79
Регіон 22	13,18	29,34	22,98	18,10	16,40
Регіон 23	21,54	21,37	20,39	15,90	20,80
Регіон 24	7,55	30,59	22,90	27,68	11,29
Регіон 25	22,34	19,34	19,97	23,39	14,96
Регіон 26	7,85	40,10	23,78	17,02	11,24
Регіон 27	14,04	24,21	21,75	22,57	17,43
Регіон 28	25,58	25,99	13,14	17,78	17,51
Регіон 29	17,53	17,79	4,49	34,98	25,20
Регіон 30	13,39	18,59	23,12	29,18	15,72

Приміром, для початку можна застосувати модуль первинної обробки, який дозволить отримати описові статистики (див. табл. 2). Вони відображають максимальні, мінімальні та середні значення підтримки, а також наявні відхилення, що показують рівномірність підтримки. Останній показник дозволяє виявити міру розподілення електорату по території певної держави (якщо він дорівнює 0, це означає, що кандидат в усіх областях

набрав однаковий відсоток голосів; зростання його значення показує збільшення нерівномірності розподілу). При застосуванні модуля первинної обробки у програмному засобі "Statistica" з'являється таблиця даних. У нашому прикладі, аналізуючи стовбець "Стд. откл." (стандартні відхилення), можна помітити, що найбільше відхилення змінної підтримки у кандидата 2, а найменше у кандидата 4 (найменше значення в таблиці

має величина, що відображає людей, які не підтримали жодного кандидата, тому при порівнянні даних різних кандидатів ми його не враховуємо). Це дозволяє зроби-

ти висновок, що підтримка кандидата 2 найбільше залежить від регіону, а підтримка кандидата 4 від цього параметра залежить найменше.

Таблиця 2. Описові статистики

Переменная	Описательные статистики				
	N набл.	Среднее	Минимум	Максимум	Стд. откл.
Кандидат 1	30	21,01633	1,302668	57,83161	11,39059
Кандидат 2	30	23,83129	1,623343	54,86846	11,55894
Кандидат 3	30	18,32524	1,158547	41,00266	11,17216
Кандидат 4	30	20,19278	7,176641	35,29468	7,95632
Не підтримали жодного	30	16,63437	7,638191	26,92693	5,80283

Таким чином, внаслідок застосування модуля первинної обробки даних, отримуємо таблицю із необхідною інформацією. Однак, для одержання цього ж результату інколи зручніше обрати дещо інший спосіб відображення даних – побудову діаграми розмаху (рис. 1). Результати будуть ідентичними, проте за допомогою діаграми розмаху вони більш наочні і легше сприймаються (це ще ефективніше, якщо кількість величин велика, наприклад 20, а не 4, як у нашому прикладі). На ній зображено середні значення показників

підтримки, а також значення стандартних відхилень. З діаграми видно, що найбільше середнє значення показника підтримки у кандидата 2, а найменше – у кандидата 3. Також, наприклад, дана діаграма дозволяє зробити висновок, що підтримка кандидата 4 розподілена за регіонами більш рівномірно, ніж у кандидата 3 (причиною того може бути те, що кандидат 3 не піднімає або піднімає меншою мірою ті проблеми, ставлення до яких суттєво відрізняється у різних регіонах).

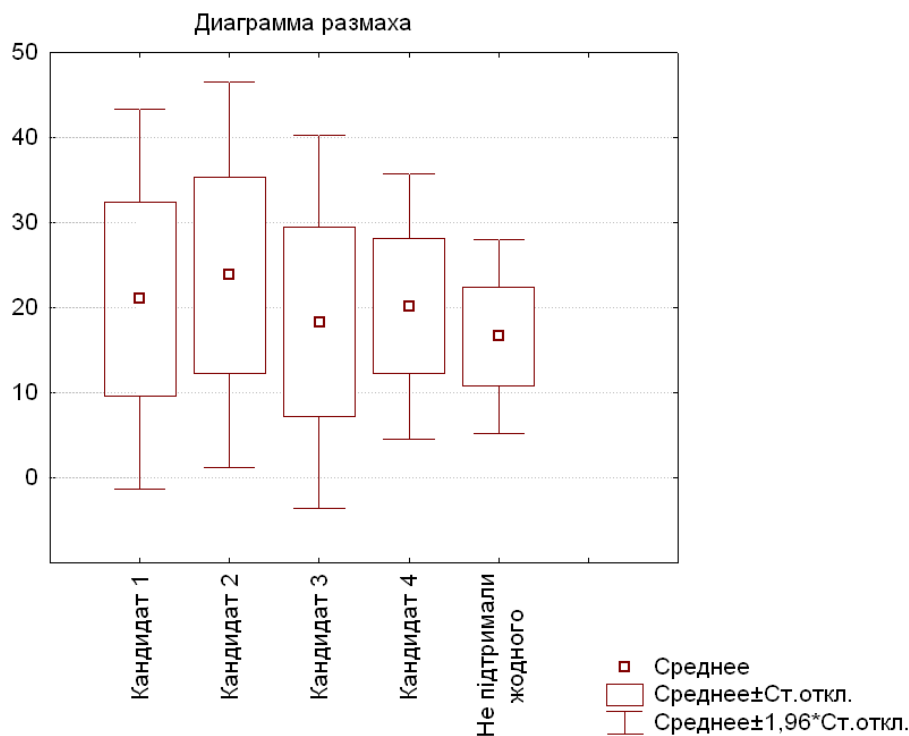

Рис. 1. Діаграма розмаху

Для первинного аналізу даних також можна побудувати діаграми розсіювання (рис. 2). Для цього з меню "графіка" застосовуємо команду "діаграми розсіювання". Вона відображає співвідношення підтримки та дає змогу оцінити схожість голосування громадян за різних кандидатів. Використання діаграм розсіювання доволі ефективне при проведенні системного аналізу в політології, адже вони дозволяють виявити можливі залежності між даними.

Аналізуючи діаграми розсіювання у нашому прикладі, можна прийти до висновку, що кандидати 1 і 2 найбільшою мірою конкурують між собою (при збільшенні підтримки кандидата 1 суттєво падає підтримка кандидата 2 і навпаки). Це відображається нахилом прямої до осі координат: максимальна конкуренція тоді, коли

пряма нахилена під кутом 45° і відсутня при її паралельності осі координат (див. рис. 3). Враховуючи це, а також інші важливі параметри, які у даному прикладі не беруться до уваги (результати попередніх виборів, програмні засади, на які опираються кандидати, їх ідеологічна близькість та ін.), можна отримати й інші корисні висновки, наприклад, якщо під поняттям "кандидат" ми маємо на увазі не окрему особу, а політичну партію, то можна з'ясувати, чи варто формувати коаліцію.

Прикладами іншого можливого застосування можуть бути діаграми з такими досліджуваними величинами як "вік" – "% громадян", які підтримують кандидата (наприклад зведена діаграма по декількох регіонах), "дохід громадян" – "кількість активних виборців" і т. д..

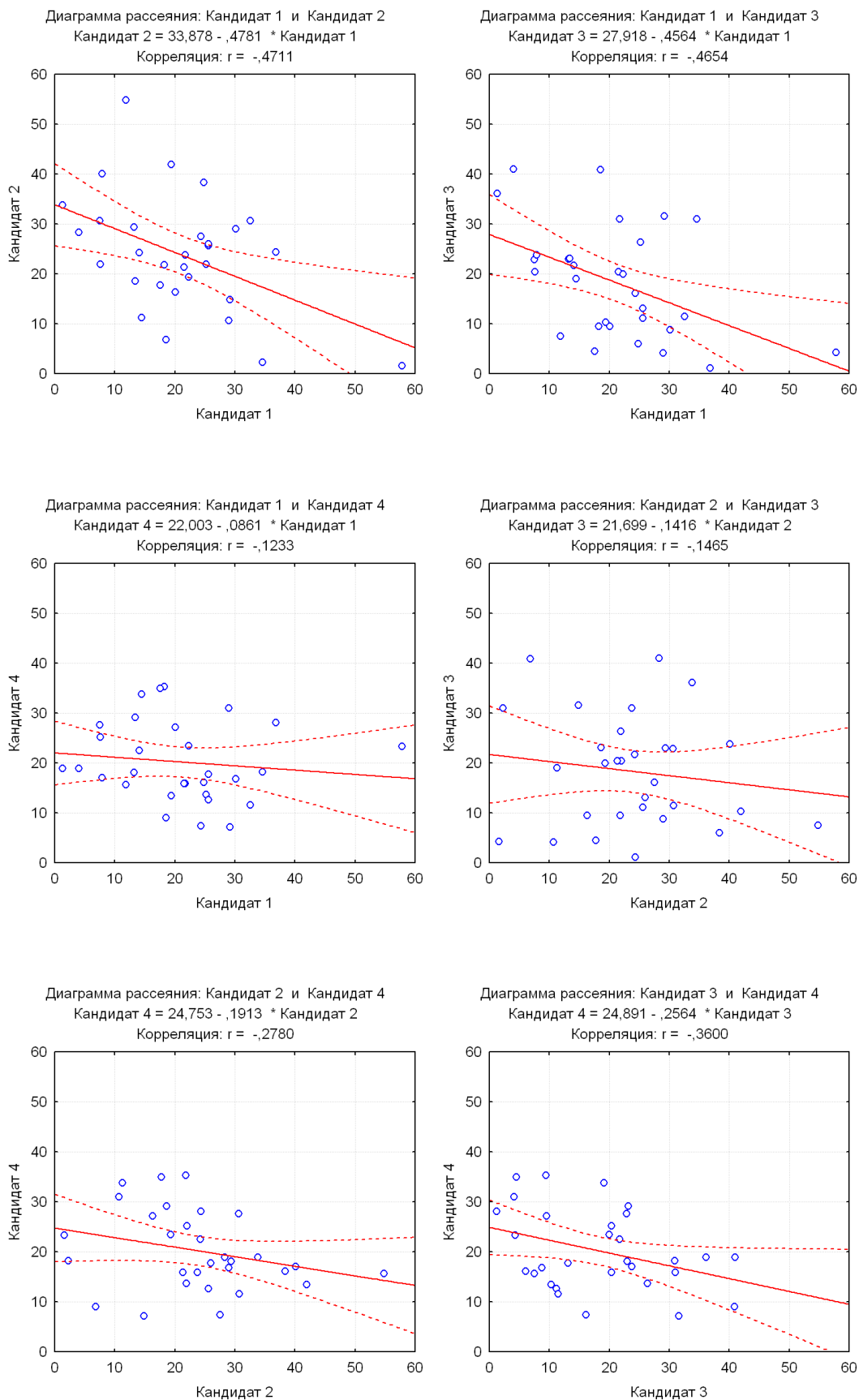

Рис. 2. Діаграми розсіювання

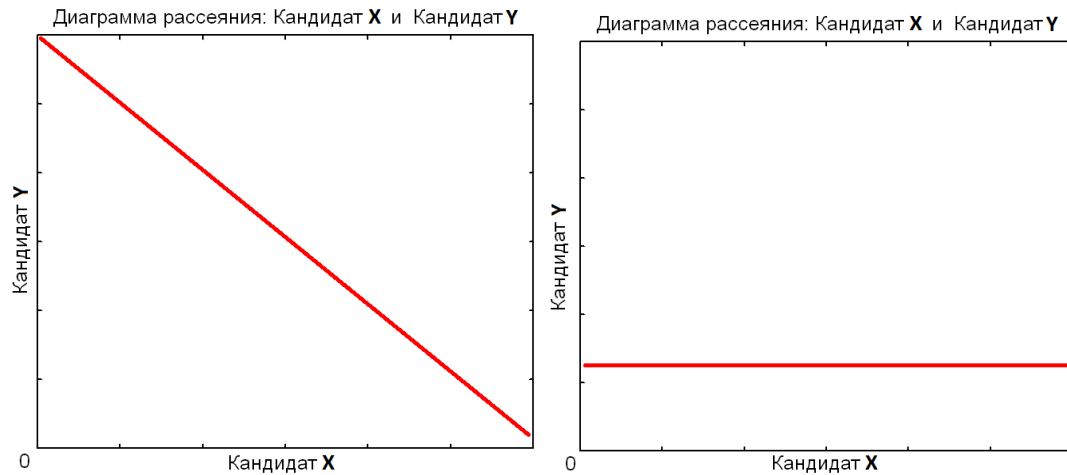

Рис. 3. Діаграми розсіювання максимальної (зліва) і мінімальної конкуренції (справа)

Відтак, наведені приклади демонструють, що однією із суттєвих переваг пакету програм "Statistica" є те, що він дозволяє отримати не лише кількісні дані, а й більш доступні для сприйняття та опрацювання графіки і діаграми. Цей засіб можна використовувати не лише з метою проведення попереднього (розвідувального) аналізу. Розглянемо його застосування для дискримінантного аналізу. Дискримінантний аналіз – це технологія математичної статистики, що дозволяє досліднику виокремити та вивчити відмінності між двома чи більше групами об'єктів чи процесів із врахуванням одразу кількох змінних. Його можна використовувати для розробки системи моніторингу та оцінки діяльності персоналу в державних чи недержавних структурах, голосувань депутатів законодавчих органів, з'ясування економічних відмінностей між регіонами країни, передбачення пове-

дінки виборців та ін. Головними передумовами для проведення дискримінантного аналізу є наявність двох або більше груп та можливість виміру кількох змінних для визначення схожості чи несхожості цих груп [6].

Для кращого розуміння алгоритму проведення дискримінантного аналізу в рамках системного аналізу політичних явищ та процесів наведемо приклад його практичного використання. Для цього здійснимо дослідження двох фракцій Верховної Ради України з метою визначення того, який з обраних факторів (вік, стать, попереднє місце роботи та область проживання) найкраще демонструватиме відмінності між ними. Використаємо реальні дані отримані з офіційного сайту Верховної Ради України [7].

Введемо отриману із сайту інформацію в програму "Statistica" у вигляді таблиці (табл. 3).

Таблиця 3. Вихідні дані для проведення дискримінантного аналізу

	1 Фракція	2 ПІП	3 Рік род-жен	4 Стать	5 Місце роботи на момент висування	6 Область проживання на момент висування
1	НП	Баранов Валерій Олексійович	1957	ч	орган державної влади	Запорізьська
2	НП	Белоусова Ірина Анатоліївна	1954	ж	навчальний заклад	Київ
3	НП	Ващук Катерина Тимофіївна	1947	ж	орган державної влади	Київ
4	НП	Герасимчук Володимир Володимирович	1974	ч	підприємство	Київ
5	НП	Головченко Ігор Борисович	1960	ч	підприємство	Київ
6	НП	Гривковський Вадим Олександрович	1967	ч	підприємство	АР Крим
7	НП	Гриневецкий Сергій Рафаїлович	1957	ч	підприємство	Одеська
8	НП	Деркач Микола Іванович	1949	ч	партія	Київ
9	НП	Довгий Станіслав Олексійович	1954	ч	безробітний	Київ
10	НП	Зарубінський Олег Олександрович	1963	ч	навчальний заклад	Київ
11	НП	Литвин Юрій Олексійович	1968	ч	орган державної влади	Кіровоградська
12	НП	Павленко Сергій Григорович	1956	ч	підприємство	Київська
13	НП	Рудченко Микола Миколайович	1951	ч	партія	Житомирська
14	НП	Сінченко Віктор Миколайович	1949	ч	партія	Київська
15	НП	Терещук Сергій Миколайович	1961	ч	партія	Черкаська
16	НП	Черній Василь Васильович	1959	ч	орган державної влади	Вінницька
17	НП	Шаров Ігор Федорович	1961	ч	орган державної влади	Київ
18	НП	Шершун Микола Харитонович	1951	ч	партія	Київ
19	НП	Шмідт Микола Олегович	1962	ч	підприємство	Київ
20	НП	Шпак Василь Федорович	1946	ч	підприємство	Київ
21	КПУ	Александровська Алла Олександрівна	1948	ж	орган державної влади	Харківська
22	КПУ	Алексєєв Ігор Вікторович	1960	ч	орган державної влади	Київ
23	КПУ	Бабурін Олексій Васильович	1949	ч	орган державної влади	Запорізьська
24	КПУ	Бевз Валерій Ананійович	1953	ч	орган державної влади	Вінницька
25	КПУ	Волинець Євгеній Валерійович	1978	ч	підприємство	Донецька

Закінчення табл. 3

	1 Фракція	2 ПІП	3 Рік народ-жен	4 Стать	5 Місце роботи на момент висування	6 Область проживання на момент висування
26	КПУ	Гайдаєв Юрій Олександрович	1954	ч	орган державної влади	Київ
27	КПУ	Голуб Олександр Володимирович	1967	ч	орган державної влади	Київ
28	КПУ	Гордієнко Сергій Володимирович	1957	ч	орган державної влади	Полтавська
29	КПУ	Даниленко Володимир Андрійович	1948	ч	орган державної влади	Сумська
30	КПУ	Дем'янчук Вікторія Олександрівна	1970	ж	партія	Кіровоградська
31	КПУ	Кілінкаров Спіридон Павлович	1968	ч	орган державної влади	Луганська
32	КПУ	Кравченко Микола Васильович	1950	ч	безробітний	Чернігівська
33	КПУ	Лещенко Володимир Олексійович	1938	ч	орган державної влади	Київ
34	КПУ	Мармазов Євген Васильович	1943	ч	орган державної влади	Київ
35	КПУ	Матвєєв Валентин Григорович	1943	ч	орган державної влади	Київ
36	КПУ	Матвєєв Володимир Йосипович	1943	ч	пенсіонер	Миколаївська
37	КПУ	Найдьонов Андрій Михайлович	1978	ч	навчальний заклад	Харківська
38	КПУ	Перстенко Марина Володимирівна	1966	ж	підприємство	АР Крим
39	КПУ	Самойлик Катерина Семенівна	1951	ж	орган державної влади	Київ
40	КПУ	Симоненко Петро Миколайович	1952	ч	орган державної влади	Київ
41	КПУ	Ткаченко Олександр Миколайович	1939	ч	орган державної влади	Київ
42	КПУ	Храпов Сергій Анатолійович	1981	ж	партія	Дніпропетровська
43	КПУ	Царьков Євген Ігорович	1974	ч	орган державної влади	Одеська
44	КПУ	Цибенко Петро Степанович	1949	ч	орган державної влади	Київ
45	КПУ	Шмельова Світлана Олександрівна	1948	ж	підприємство	Київ

Далі застосуємо метод дискримінантного аналізу з меню "аналіз" – опція "багатомірний розвідувальний аналіз". Отримаємо таблицю з результатами (табл. 4):

Таблиця 4. Результати аналізу дискримінантних функцій

N=45	Ітоги анализа дискриминантн. функций Переменных в модели: 4; Группир.: Фрак-ция (2 гр.) Лямбда Уилкса: ,67621 при бл. F (4,40)=4,7883 p< ,0030					
	Уилкса лямбда	Частная лямбда	F-исключ (1,40)	p-уров.	Толер.	1-толер. (R-кв.)
Рік народ-ження	0,692962	0,975829	0,99081	0,325529	0,921479	0,078521
Стать	0,714436	0,946498	2,26106	0,140519	0,974345	0,025655
Місце роботи на момент висування	0,848089	0,797336	10,16706	0,002777	0,808020	0,191980
Область проживання на момент висування	0,869027	0,778125	11,40563	0,001641	0,759753	0,240247

Для обробки зведених даних використаємо пакет статистичного аналізу "Statistica". Групуючою змінною виступатиме "фракція", а в якості факторів, що впливають на розподіл – рік народження, стать, місце роботи та область проживання. Для з'ясування того, наскільки дані фактори розрізняють виокремлені нами групи (фракції), виміряємо лямбду Вілкса. Її можна визначити автоматично через уже закладену формулу в програмі "Statistica". Загалом, лямбда Вілкса може набувати значень від 0 до 1. Значення "0" свідчить про те, що за даною характеристикою групи повністю відмінні між собою, при "1" – за даною властивістю різниці між групами немає.

У нашому випадку лямбда Вілкса дорівнює 0,67621, що дозволяє стверджувати, що визначені фактори мало дискримінують досліджувані дані. Подальше проведення дискримінантного аналізу дало б змогу розрахувати дискримінантну функцію, за допомогою якої можна було б по заданих значеннях віку, статі, місця роботи та проживання визначити, до якої партії належить депутат.

Оскільки головною метою даного дослідження є суто демонстрація практичного застосування дискримінантного аналізу, інші дані, які потребували б додаткового збору, не використовувались. Однак, якщо б такий аналіз проводився з іншою ціллю, варто було б взяти до уваги ті фактори,

які б значно сильніше дискримінували досліджувані дані, приміром – підтримку певних законопроектів, ставлення до тих чи інших політичних проблем, рівень доходів тощо. Для цього можна розширити сферу отримання первинних даних. Приміром, розробити анкету, яку б заповнили депутати або їх помічники (наприклад, щодо позицій із тих чи інших питань), проаналізувати їх податкові декларації, звернутися до політичних партій, які вони представляють, за більш детальними біографіями кожного члена фракції. Можна, також, застосувати технологію Делфі (за відповідями експертів визначити ставлення депутатів до певних політичних проблем) або ж контент-аналіз їх виступів та промов. При проведенні реального системного дослідження усі ці та чимало інших технологій збору первинних даних допоможуть дійсно виявити відмінності між фракціями або дати відповідь на будь-яке інше питання, поставлене аналітиком.

Ефективність проведення даного аналізу значною мірою базується на використанні відповідного програмного забезпечення. Отримання цього ж результату за допомогою інших засобів, не використовуючи спеціалізоване програмне забезпечення, вимагало б доволі багато часу та й вірогідність помилок при таких складних обчисленнях доволі висока. Прикладний пакет "Statistica" значно прискорює та полегшує процес про-

ведення системного аналізу, а також дає можливість створювати елементи візуалізації результатів, які значно покращують їх сприйняття.

Таким чином, нерозуміння суті системного аналізу поряд із відсутністю в навчальній програмі майбутніх політологів достатньої кількості математичної та логічної освіти призводить до того, що переваги системного аналізу як методу політології не використовуються в повній мірі. Поки не будуть створені можливості проходження спеціалістами у галузі соціально-політичних наук спеціальної підготовки, яка б охоплювала математику, кібернетику, основи моделювання та вивчення результатів міждисциплінарних досліджень, поширення системного аналізу в політології буде не настільки активним.

1. Croxton F. E. Applied general statistics / Frederick Emory Croxton, Dudley Johnstone Cowden. — Upper Saddle River, NJ : Prentice-Hall, 1939. — Р. 1. 2. Девятков Д. Х. Системный анализ / Д. Х. Девятков, И. М. Ячников, А. П. Морозов. — Магнитогорск : МГТУ им. Г. И. Носова, 2001. — С. 26. 3. Чорней Н. Б. Теория систем и системный анализ / Н. Б. Чорней, Р. К. Чорней. — К. : МАУП, 2005. — С. 174. 4. Big Data Analytics, Enterprise Analytics, Data Mining Software, Statistical Analysis, Predictive Analytics; [Electronic resource] / Access mode: <http://www.statsoft.com/>. — Title from the screen. 5. Боровиков В. П. Программа STATISTICA для студентов и инженеров / В. П. Боровиков. — М. : КомпьютерПресс, 2001. — С. 7. 6. Klecka W. Discriminant Analysis / William Klecka. — Newbury Park, CA : SAGE publications, Inc., 1980. — Р. 7–8. 7. Депутатські фракції і групи; [електронний ресурс] / Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site/p_fractions. — Назва з екрану.

Надійшла до редколегії 18.11.11

М. В. Примуш, д-р політ. наук, проф., О. В. Ключев, асп., ДНУ, Донецьк

АДМІНІСТРУВАННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ: СВІТОВИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті досліджується проблема адміністрування виборчого процесу на сучасному етапі політичного розвитку України, розглядається український та міжнародний досвід функціонування виборчих органів (комісій). Значна увага приділяється як правовому аспекту формування виборчих комісій в Україні, так і політичному впливу на їх функціонування. В межах статті автори прийшли до висновку, що виборчі органи (комісії) в перехідному суспільстві мають функціонувати на принципах належного взаємоконтролю політичних сил, а тому ініціативи щодо впровадження в Україні постійних виборчих комісій або наділення адміністративних органів функцій з організації та проведення виборів є передчасними.

Ключові слова: виборчі комісії, інституційні моделі адміністрування виборів, парламентські вибори, представництво політичних партій у виборчих комісіях.

В статье исследуется проблема администрирования избирательного процесса на современном этапе политического развития Украины, рассматривается украинский и международный опыт функционирования избирательных органов (комиссий). Значительное внимание уделяется как правовому аспекту формирования избирательных комиссий в Украине, так и политическому влиянию на их функционирование. Авторы сделали вывод, что избирательные органы (комиссии) в переходных обществах должны функционировать на принципах взаимоконтроля политических сил, поэтому инициативы по внедрению в Украине постоянных избирательных комиссий или наделение административных органов функциями по организации и проведению выборов являются преждевременными.

Ключевые слова: избирательные комиссии, институционные модели администрирования выборов, парламентские выборы, представительство политических партий в избирательных комиссиях.

In article the problem of administration of election process at the present stage of political development of Ukraine is investigated. The Ukrainian and international experience of functioning of election bodies is considered. The considerable attention is given as legal aspect of formation of election committees in Ukraine, and to political influence on their functioning. Authors have drawn a conclusion that election bodies (commissions) in transitive societies should function on principles of control of political forces, therefore initiatives on introduction in Ukraine constant election committees or investment of administrative bodies with functions on the organization and elections are premature.

Keywords: election committees, institutional models of administration of elections, parliamentary elections, representation of political parties in election committees.

У перехідних суспільствах, до яких, як відомо, зараховують і Україну, система виборчих органів (комісій) — це не лише інститут організації та проведення виборів, а й дієва політична технологія. Технологія, що надає позаконкурентні переваги одним політичним силам та обмежує електоральні перспективи інших. Для сталих демократій засади функціонування виборчих органів є другорядною технічною проблемою, яка майже немає політичного забарвлення. У тих суспільствах, де ще не склалися демократичні практики, специфіка системи виборчих органів безпосередньо впливає на якість та результати виборів.

Дослідження проблем функціонування виборчих органів знаходяться на перетині політичної та юридичної науки. З одного боку, виборчі органи складаються із комплексу правових норм, кожна з яких виконує практичну функцію організації та проведення виборів. З іншого — зміст та специфіка впровадження цих правових норм є відображенням стандартів політичного процесу, певних угод та компромісів між конкурентними політичними групами, які змагаються за владу.

Теоретичні та прикладні дослідження проблем функціонування виборчих органів в Україні представлені роботами Ю. Ключовського [1], М. Ставнійчук [2], С. Кальченка [3], В. Гончарука [4], Л. Татарнікової [5], А. Дуди [6], Д. Ковриженка [7], Є. Радченка [8], Т. Сте-

шенко [9], Ю. Хромової [10], Д. Голосніченка [11], та інших. Ключовими акцентами досліджень українських науковців є проблеми еволюції виборчих практик в Україні, співвідношення українського та європейського досвіду проведення виборчих кампаній, забезпечення виборчих прав громадян.

Політико-правові проблеми функціонування виборчих органів активно розробляються російськими науковцями — Р. Биктагиров [12], К. Макаревич [13], Л. Волкова [14], Л. Агеева [15], А. Іванченко [16], А. Бузін [17], В. Лисенко [18] та інші. До характерних особливостей російських досліджень належить аналіз взаємозв'язків між виборчими практиками в сучасній Росії та специфікою державного та конституційного управління в інші історичні періоди.

У західній науці активно впроваджуються порівняльні дослідження процесів адміністрування виборів у різних політичних системах, вивчаються проблеми виборчої практики у перехідних суспільствах та різні аспекти еволюції інституту виборів [20, 21, 22].

В Україні перед кожними виборами постає питання: **хто і як буде їх проводити**. Законодавці та експертне середовище шукають нові підходи до регулювання процесу формування та практичної діяльності виборчих комісій, але проблема досі залишається у політичному порядку денному. Невирішеність проблеми визначається

двома основними причинами. **По-перше**, у політичних елітах досі не сформувались цивілізовані практики проведення виборчих кампаній, а тому навіть найкращим законодавчим новаціям буде надзвичайно складно довести свою ефективність. **По-друге**, в світі немає уніфікованих підходів до засад формування та функціонування виборчих органів, а тому національній політико-правовій системі в цьому питанні треба шукати свій шлях.

У світовій практиці не має абсолютно подібних органів адміністрування виборчого процесу, наявне різноманіття підходів до їхнього формування та законодавчого оформлення. Виборчі органи можуть інтегруватись у єдину ієрархічну вертикаль або бути децентралізова-

ними, належати до урядових структур чи мати незалежний статус, наділятися тимчасовими чи постійними повноваженнями тощо.

У Кодексі належної практики у виборчих справах зазначається, що у державах, де немає достатнього досвіду у проведенні плюралістичних виборів, варто створювати незалежні, безсторонні виборчі комісії [19]. У країнах, де адміністративні органи традиційно незалежні від політичної влади, прийнятною є ситуація, коли державна служба проводить вибори.

На початку 2000-их років було проведено міжнародне дослідження інституційних моделей адміністрування виборів, які найчастіше застосовуються в світі.

Таблиця 1. Інституційні моделі адміністрування виборів у міжнародному контексті[20]

Інституційна модель адміністрування виборів	Північна Америка та Західна Європа (%)	Латинська Америка та Карибський регіон (%)	Азія (%) й Тихоокеанський регіон	Середній Схід та Магриб (%)	Східна та Центральна Європа (%)	Африка південніше Сахари (Sub-Saharan Africa) (%)	Усього (%)	Кількість вивчених випадків
Уряд адмініструє вибори	43	12	30	45	-	8	20	29
Уряд адмініструє вибори під наглядом колективних чи контролюючих органів	43	18	7	33	33	39	27	40
Незалежні виборчі комісії	14	70	63	22	67	53	53	79
Усього	100	100	100	100	100	100	100	148
Кількість вивчених випадків у регіоні	21	34	30	9	18	36	148	

Загалом, у 148 вивчених країнах найбільше представлена практика щодо створення незалежних виборчих органів (53%). Але, результати дослідження фіксують цікаву тенденцію: **у регіонах світу, де наявні стабільні демократичні традиції, вибори частіше адмініструються державними органами, ніж незалежними комісіями.**

У Північній Америці та Західній Європі однаково розповсюджені практики адміністрування виборів урядовими структурами із залученням **контролюючих органів** чи суб'єктів (судові інстанції, національні спостережні органи, представництво політичних партій тощо) або **без них**. Для прикладу, у Великій Британії немає спеціальних виборчих органів, їх функції виконують посадові особи МВС та місцевих органів влади. Поза тим, у Франції функції з адміністрування виборів також виконує МВС, але спільно зі спеціальними комісіями контролю за голосуванням та передвиборчою агітацією, національною рахунковою комісією тощо. Лише Канада, Ісландія та Мальта мають вертикаль незалежних органів, які несуть повну відповідальність за адміністрування виборів.

У інших регіонах світу домінує практика щодо створення системи незалежних виборчих органів. Тут показовим є приклад Східної та Центральної Європи, де у 67 % випадків створюються незалежні від адміністративної вертикалі виборчі інституції.

Наявність залежності між сталістю демократичних практик та інституційною моделлю органів адміністрування виборів свідчить про адекватність чинного підходу до формування виборчих комісій в Україні.

В умовах становлення електоральних практик система виборчих комісій має забезпечувати не лише якісне виконання процедур, а й спиратись на принципи взаємоконтролю політичних конкурентів.

На сучасному етапі політичного розвитку України ініціативи щодо запровадження "постійних" чи "професійних" комісій є передчасними та ризикованими, оскі-

льки можуть бути послаблені функції взаємного контролю між політичними силами.

На парламентських виборах в Україні склалась трирівнева система виборчих комісій, до якої входять Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії. Ці комісії за своєю природою є незалежними спеціальними колегіальними органами, які спрямовують свою діяльність на однакове застосування виборчого законодавства на всій території України.

Система виборчих комісій, яка функціонує в Україні під час парламентських виборів, пройшла наступні етапи свого становлення:

1. Монопольний вплив органів влади на формування комісій та відсутність механізмів врахування інтересів виборчих конкурентів (1990–1994 рр.).

На виборах 1990 р. окружні та дільничні виборчі комісії формувались місцевим радами за висуванням кандидатів трудовими колективами, громадськими організаціями, вуличними комітетами, навчальними закладами, зборами виборців тощо. Виборчі комісії для проведення виборів 1994 р. також формувались місцевими радами, але вже за поданням голів цих рад із декларативним врахуванням пропозицій від політичних партій, трудових колективів, груп виборців.

Такий підхід до формування виборчих комісій має і зараз своїх прихильників, які приводять факти на його користь. (неполітизованість та стабільність комісій, нібито відсутність системних порушень). Але, треба враховувати, що 1990–1994 роки належали до періоду становлення кардинально нових практик, а тому адміністрування виборів для політичних конкурентів тоді ще не було явною технологією.

2. Запровадження представництва політичних партій у виборчих комісіях та збереження впливу місцевих рад на їх формування (1998 р.)

Зі впровадженням у 1998 р. змішаної пропорційно-мажоритарної системи політичні партії стали повноцін-

ними суб'єктами формування виборчих комісій. До складу окружних виборчих комісій, що утворювались місцевими радами, обов'язково включались по **одному представнику політичних партій та виборчих блоків**, списки кандидатів яких були зареєстровані у багатомандатному загальнодержавному окрузі. При цьому, законом встановлювалась лише мінімальна кількість членів цих комісій – 8 осіб.

У 1998 р. дільничні виборчі комісії утворювались місцевими радами за поданнями сільських, селищних, міських голів, але з обов'язковим включенням по одному представнику від партій та блоків, які мали списки кандидатів у загальнодержавному окрузі. Законодавством також передбачались інші суб'єкти формування виборчих комісій: подання однієї п'ятої депутатського складу відповідної місцевої ради, пропозиції від підприємств, органів самоорганізації населення, громадських

організацій національних меншин за місцем їх компактного проживання.

На парламентських виборах 1998 р. рівень представництва партій та блоків у виборчих комісіях корелювався з їх активністю по висунуттю кандидатів у одномандатних та загальнодержавному округах. Тобто, можна було визначити опосередковану тенденцію: чим більше кандидатів, тим потужніше партії та блоки були представлені у комісіях.

3. Поділ політичних партій та блоків на "парламентських" та "позапарламентських" суб'єктів формування виборчих комісій (2002–2006 рр.). Наділення ЦВК повноваженнями щодо утворення окружних виборчих комісій.

На парламентських виборах 2002 р. в Україні вперше вводиться обов'язкова для врахування у складі окружних та дільничних виборчих комісій квота парламентських політичних сил.

Рис. 1. Представництво парламентських та позапарламентських сил в окружних виборчих комісіях на парламентських виборах 2002–2006 рр.

У 2002 р. при формуванні окружних виборчих комісій обов'язкову квоту (один представник) отримали партії (блоки), які подолали чотиривідсотковий бар'єр на попередніх виборах, а також партії та блоки, які у поточному складі Верховної Ради України мали свої фракції. Інші суб'єкти виборів включались до складу окружних комісій шляхом жеребкування. Поза тим, усі партії та блоки, які претендували на представництво в окружних комісіях, повинні були мати зареєстровані організації в регіоні, в межах якого утворювався одномандатний округ.

На виборах 2006 р. пріоритетне право на включення **одного** представника до складу окружних виборчих комісій мали партії та блоки, які за рік до виборів мали свої фракції у Верховній Раді України. Навідміну від 2002 р., коли при формуванні дільничних комісій пар-

ламентські, позапарламентські сили та кандидати-мажоритарники мали рівні права, на цих виборах обов'язкова квота парламентських партій та блоків вже стосувалась і цього рівня.

4. Монополія парламентських партій та блоків у виборчих комісіях (2007 р.)

У 2007 р. парламентська більшість та парламентська опозиція розподілили рівно між собою окружні та дільничні виборчі комісії. Інші 15 суб'єктів позачергових виборів на мали законодавчої можливості бути представленими у цих комісіях. На прикладі цього підходу до формування комісій політичні еліти продемонстрували високий рівень взаємної недовіри та намагання отримати позаконкурентні гарантії, але заручниками ситуації стали інші суб'єкти виборів.

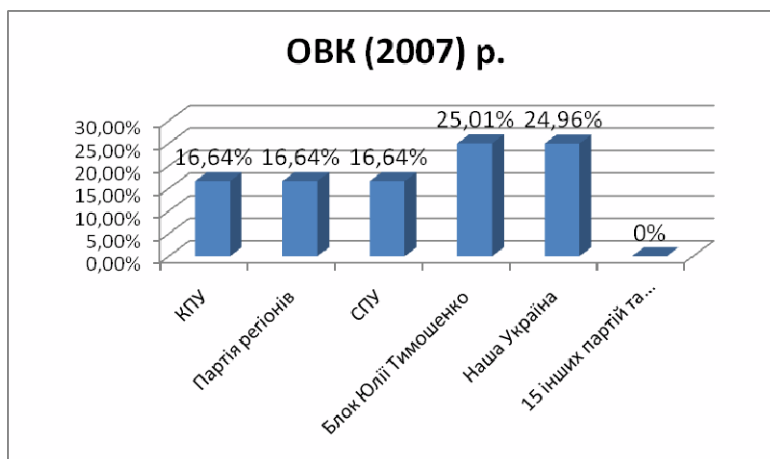

Рис. 2. Представництво парламентських та позапарламентських сил в окружних виборчих комісіях на позачергових парламентських виборах 2007 р.

Перехідні положення провладної більшості законопроекту 9265-1 (народний депутат України Єфремов та ін.) передбачали, що до складу окружних та дільничних виборчих комісій в обов'язковому порядку мають включатися:

✓ політична партія, депутатська фракція якої зареєстрована в Апараті Верховної Ради України поточного скликання (не більше трьох членів комісії);

✓ політичні партії, що входять до виборчого блоку, депутатська фракція якого зареєстрована в Апараті Верховної Ради України поточного скликання (не більше трьох членів комісії).

Тобто, пропонувалась схема 15/3, коли б парламентські політичні сили займали 15 місць у окружних та дільничних комісіях, а інші 3 місця мали визначатись жеребкуванням.

Законопроект провладної більшості отримав значну критику, яка стосувалась необґрунтованості надання преференцій парламентським силам при формуванні комісій, суб'єктивності критеріїв при включенні подань від політичних партій до складу комісій та призначенні їх керівництва, а також проблематичність реалізації

опозиційними силами своїх квот у виборчих комісіях. Враховуючи те, що опозиційні парламентські фракції складаються з декількох партій, то їм було б надзвичайно важко визначитись з єдиними кандидатурами до складу виборчих комісій. Виборчі блоки у парламенті вже давно не представляють реальне розташування політичних сил, а тому існував ризик використання владою факту їх формального існування для отримання домінування у виборчих комісіях.

Проект закону за авторством О. Єфремова встановлював лише один критерій при визначенні членів окружних та дільничних виборчих комісій – **досвід роботи у виборчих комісіях**. Цей надзвичайно абстрактний критерій активно використовувався на місцевих виборах 2010 р., коли більшість у комісіях отримували політичні сили, які брали участь у виборах лише номінально. Для, прикладу, Донецька територіальна виборча комісія тоді утворила дільничні комісії за поданнями політичних партій, які майже не мали своїх кандидатів на виборах до міської ради.

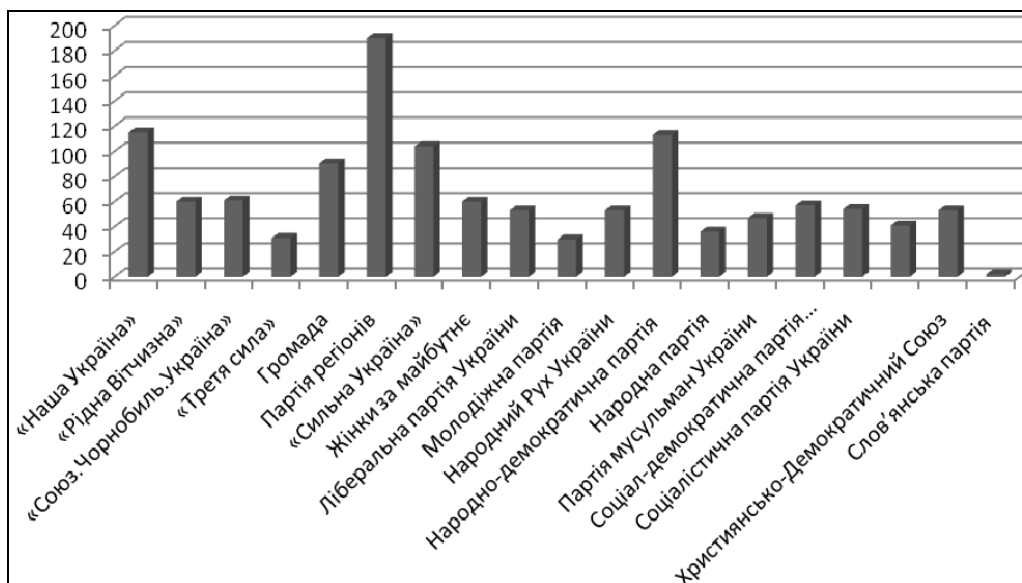

Рис. 3. Розподіл керівних посад в дільничних виборчих комісіях м. Донецьк на місцевих виборах 2010 р.

Місцеві громадські спостерігачі та опозиційні політичні сили звертали увагу ЗМІ та широкої громадськості на сумнівність цієї ситуації, але судові інстанції підтвердили законність рішення територіальної комісії, яка спиралась на передбачений законом критерій – **досвід роботи у виборчих комісіях**.

ЗУ "Про вибори народних депутатів України", який був внесений депутатом Р. Князевичем, результативно проголосований у Верховній Раді України та підписаний Президентом України, в частині формування виборчих комісій суттєво відрізняється від проекту О. Єфремова. Передбачається, що до складу окружних та дільничних виборчих комісій обов'язково включатимуться по одному представнику від депутатських фракцій, які зареєстровані в Апараті Верховної Ради України поточного скликання на початок виборчого процесу. Решта членів виборчих комісій будуть визначатись шляхом жеребкування.

При граничній чисельності окружних виборчих комісій (18 осіб) та дільничних виборчих комісій (24 особи) даний підхід до їх формування є значно демократичнішим, ніж це передбачалось законопроектом депутата О. Єфремова. Позитивним фактом також є те, що депутати відмовились від своїх попередніх намірів заборони

нити відкликання та заміну політичними партіями своїх представників у виборчих комісіях. В умовах становлення виборчих практик в Україні така заборона сприяла би посиленню можливостей тінювого впливу одних політичних сил на членів комісій, які представляють інших суб'єктів.

Таким чином, у перехідних суспільствах незалежні виборчі комісії із пропорційним представництвом політичних сил більш адекватно відповідають задачам демократичного розвитку, ніж адміністрування виборів органами влади. Практика формування виборчих комісій в Україні пройшла різні етапи свого становлення: від ігнорування інтересів суб'єктів виборів до домінування парламентських сил у цьому процесі.

Функціонування в Україні незалежних виборчих комісій із партійним представництвом супроводжується значними проблемами. Але, ініціативи щодо впровадження "постійних" чи "професійних" виборчих комісій є сучасними та ризикованими, оскільки зараз мова йде насамперед про становлення демократичних практик. Напрямок удосконалення підходу до формування виборчих комісій має стати зняття преференцій для парламентських сил.

Фактором стабілізації діяльності виборчих комісій повинні бути не обмеження, а зобов'язання політичних партій щодо підготовки зацікавлених та професійних представників. Перспективою законодавчого регулювання може стати комплексна система навчання членів виборчих комісій із одночасним наділенням партій обов'язками щодо завчасної підготовки своїх кандидатів.

1. Богашева Н. В., Ключовський Ю. Б., Колісєцька Л. В. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989–2006 роки), 2006. 2. Ставнійчук М. І. Виборчі комісії як орган управління виборчим процесом // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 1(13). – С. 14–17. 3. Смокович М., Кальченко С. Окремі аспекти процесуальних особливостей судового розгляду виборчих спорів // Вибори та демократія. – 2007. – № 4. – С. 6–17. 4. Гончарук В. П. Політологічний аналіз еволюції виборчої системи сучасної України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2000. – Вип. 34. – С. 63–68. 5. Татарнікова Л. А. Виборчий процес і виборчі комісії: досвід парламентських виборів 2006 року // Вибори-2006. Досвід. Проблеми. Перспективи: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2007. 6. Дуда А. Про тих хто рахує (національні особливості формування виборчих комісій) // <http://electioninfo.org.ua/index.php?i=215>. 7. Вибори в Європейському Союзі / за ред. Ковриженка Д. С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. 8. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / за заг. ред. Радченка Є. В. – К.: Факт, 2003. 9. Стешенко Т. В. Деякі проблеми взаємодії виборчих комісій з іншими органами публічної влади // Державне управління і місцеве самоврядування в умовах адміністративної реформи в Україні: наук. посіб. – Х.: УАДУ, 2000. – С. 38–42. 10. Хромова Ю. О. Шляхи вдоско-

налення роботи виборчих комісій в Україні // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2010. – Вип. 4 (31). – С. 28–32. 11. Голосніченко Д. Повноваження державних органів щодо захисту прав виборців // Вибори та демократія. – 2007. – № 2. – С. 11–14. 12. Биктагиров Р. Т. Суб'єкти избирательного права: теоретико-правовой анализ // Право и политика. – 2009. – № 1. – С. 129–132. 13. Макаревич К. Политико-правовые аспекты взаимодействия избирательных комиссий с органами публичной власти // Образование и общество. – 2006. – № 5. – С. 15–18. 14. Волкова Л. Д., Матейкович М. С. Проблемы правового регулирования организации и деятельности избирательных комиссий в Российской Федерации. – Тюмень: Изд-во Тюмен. госуд. ун-та, 2002. 15. Агеева Л. А. Опыт работы избирательных комиссий по рассмотрению обращений участников избирательного процесса // Вестник Центральной избирательной комиссии РФ. – 2008. – № 1. – С. 45–51. 16. Иванченко А. В. Избирательные комиссии и граждане в их взаимных отношениях // Представительная демократия и электорально-правовая культура. – М., 1997. 17. Бузин А. Ю. Правовой статус избирательных комиссий: хронологический обзор российского законодательства // Вестник ЦИК РФ. – 2003. – № 3 (141). 18. Лысенко В. И. Развитие демократической основы российского избирательного права // Бюллетень Центральной Избирательной Комиссии Российской Федерации. – 1995. – № 5 (31). 19. Кодекс належної практики у виборчих справах // <http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-AD%282002%29023rev-ukr.pdf>. 20. Electoral Management Bodies as Institutions of Governance // <http://www.pogar.org/publications/other/undp/elections/electoralmgmtbodies-e.pdf>. 21. Dundas Carl W. Organizing Free and Fair Elections at Cost-Effective Level. – London: Commonwealth Secretariat, 1993. 22. Postconflict Elections, Democratization, and International Assistance / Kumar Krishna (ed). – Boulder, Colorado: Lynne Rienner, 1998.

Надійшла до редколегії 18.11.11

УДК 321

А. Д. Штельмашенко, студ., КНУТШ

БРЕНД ДЕРЖАВИ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

Розкривається зміст поняття "бренд держави" та аналізуються особливості формування бренду держави у сучасному світі

Ключові слова: бренд, бренд держави, державний брендинг.

Раскрывается содержание понятия "бренд государства" и анализируются особенности формирования бренда государства в современном мире

Ключевые слова: бренд, бренд государства, государственный брендинг.

The content concept of "brand state" and analyzes the features of formation of the brand state in the modern world

Keywords: brand, brand state, national branding.

Сучасні глобалізаційні процеси та спричинене ними посилення цивілізаційно-культурних диференціацій не лише актуалізують потребу для кожної держави мати своє індивідуальне обличчя, а й перетворюють цю потребу на питання національної безпеки. Результатом цього можна вважати похваллення інтересу науковців до проблематики формування бренду держави, адже саме бренд держави, відображаючи національну ідею країни, забезпечує позиціонування останньої таким чином, щоб вона могла здобути максимум користі від участі в тих чи інших міжнародних проектах.

Брендинг як процес формування й просування на ринку того чи іншого бренда, будучи традиційним елементом економічного маркетингу, увійшов у науковий обіг Political sciences лише у 1990-ті роки завдяки двом видатним британським експертам у сфері брендингу – Велі Олінсу та Саймону Анхольту. З того часу політична наука накопичила певний досвід, у тому числі й національний, який, узагальнюючи, можна розглядати як теорію національного брендингу. В її руслі працюють такі українські науковці й практики, як: О. Андрійчук, В. Мірошниченко, А. Теплухін, Л. Шульгіна. Західні – Ф. Котлер, І. Рейн, К. Бджола, Т. Кромвелл. Російські – В. Тарнавський, В. Музикант, Р. Базаров, Д. Замятін, В. Ляповков. Не менш цінним є вивчення бренду вченими-маркетологами, серед яких варто відзначити Дж. Траута, М. Ліндстрому, Дж. Залтмана, Франц-Рудольфа Еша, Л. Чернаторі, А. Лебєдєва-Любімова, Н. Коро, І. Шелепа та ін.

В цій же статті увага буде приділена відносно новим поняттям політичної науки, які прийнято вважати синонімічними – бренду держави та бренду країни. Бренд країни (держави) зазвичай розуміється як комплекс думок, відчуттів, асоціацій та уявлень, що виникають у людини, коли вона бачить чи чує назву певної країни, або ж купує товар, вироблений у ній. Фактично, бренд країни – це товар, що розроблений із конкретною метою на підставі світового чи вітчизняного попиту на нього. Це – комплексна торгівельна пропозиція, емоційно насичена торгівельна марка, що має не тільки назву чи дизайнерське рішення, а й уміщує в собі цілий комплекс асоціацій та ідентифікацій, завдяки яким і сприймається споживачами. Інакше кажучи, бренд держави – це знаковий політичний символ, у якому відображені деякі почуття, які в своїй сукупності існують у вигляді пишання своєю країною й забезпечують своєрідну емоційну єдність усіх її регіонів.

За визначенням Всесвітньої організації туризму, бренд країни – це сукупність емоційних і раціональних уявлень, що є результатом зіставлення всіх ознак країни, власного досвіду й чуток, які впливають на створення певного образу [1]. Відповідно, під час згадування назви держави (бренда країни) відразу ж виникає цілий ланцюжок асоціацій стосовно цієї країни. Наприклад, Китай та Іран позиціонують себе й відповідно сприймаються світовим товариством, як країни із потужним ВПК. Японія – це високотехнологічний бренд, що презентує світу техніку нового покоління. Франція є брен-

дом високої моди та вишуканого смаку (вина, аромати, модельєри, Лувр). Банки, що жодного разу в історії не були пограбовані, стали візиткою "світового сейфу" – Швейцарії. Нідерланди сприймаються багатьма як країна розвинутої демократії із високим рівнем особистої свободи. Країною музики називають Австрію, "казковою" країною – Данію. Вказані бренди не мають суто політичний зміст, але вдало презентують політичні системи сьогодення. Сукупністю асоціацій, які вшановуються громадянами власної країни, які дбайливо успадковуються та презентуються, й за допомогою яких відбувається світова ідентифікація країни можуть зробити національну ідею в цій державі ефективною, її національного лідера – успішним, національну безпеку – стабільною, а саму державу – рівноправним учасником світових політичних процесів.

С. Анхольт зазначає, що брендінг країни – це систематичний процес узгодження дій, поведінки, інвестицій, інновацій та комунікацій країни задля реалізації стратегії національної безпеки та конкурентної ідентичності [2]. Аналізуючи основні характеристики державного бренду, які, на думку С. Анхольта, тісно пов'язані із імідуванням країни в певному політичному середовищі, науковець проводить диференціацію понять імідж і бренд, вказуючи, однак, на їх взаємозв'язок: "імідж країни виступає її конкурентною перевагою у політичному позиціонуванні, а брендінг країни є стратегією розвитку цієї переваги" [3]. На підтвердження такого підходу вчений порівнює ефективність брендінгових корпоративних кампаній, які сприяють консолідації корпоративного управління, з ефективністю кампаній із державного брендінгу, які мають певні політичні наслідки, тобто сприяють піднесенню нації, її консолідації навколо певної ідеї.

Національний бренд, згідно із С. Анхольтом, передбачає сприйняття країни за наступними показниками. А саме: ефективність державного управління, багатство культурної та історичної спадщини, інвестиційна перспективність країни, якість експортованих товарів, туризм (туристичний потенціал), населення країни (людський капітал), а також привабливість країни як місця проживання. Перераховані фактори утворюють шестикутник національних брендів, який відображає основні показники національного бренду (див. рис. 1).

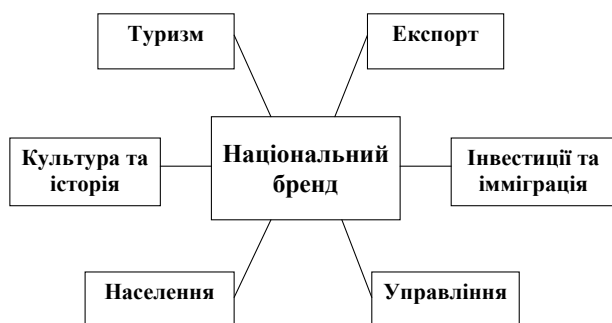

Рис. 1. Шестикутник національного бренду

На думку С. Анхольта, практика ефективного державного брендінгу полягає у правильній стратегії самоідентифікації, коли в центрі шестикутника знаходиться відповідь на питання: "Якими є сутність індивідуальності та унікальні характеристики нації?".

Аналізуючи фактори, які утворюють шестикутник можна стверджувати, що вагомість фактору історії та культури визначається потенціалом історичної та культурної спадщини країни, до якого відносять історичні пам'ятки, відомих персоналій (культурних та державних діячів, письменників, науковців, спортсменів, тощо),

потенціал сучасної культури країни (література, мистецтво, кіно, музика), відповідність культурної діяльності держави ментальним особливостям своїх громадян.

Ефективність фактору державного управління та прозорості діяльності уряду (політичний чинник державного бренду) оцінюється впливовістю політичної влади країни щодо зміцнення миру і безпеки в світі та ефективністю державного управління в соціальній сфері (вирішення проблем бідності, глобального потепління тощо).

Фактор інвестиційної перспективності країни (економічний чинник) і привабливості країни як місця проживання поєднує в собі такі показники, як: економічна і соціальна ситуація в країні, привабливість країни для трудових ресурсів (можливість працевлаштування), визнання бренду вищої освіти.

Фактор якості експортованих товарів (зовнішньоекономічний чинник державного бренду) визначається такими параметрами, як: рівень розвитку науки й новітніх технологій у державі та визнанням марки "Made in ...".

Ефективність фактору населення країни визначається ментальними характеристиками суспільства (соціально-ціннісний чинник державного бренду), оскільки, як стверджує С. Анхольт, населення країни може розглядатися як складова національного бренду, бо саме воно є єдиним каналом його просування. Показниками даного фактору є комунікативний потенціал суспільства (рівень комунікабельності громадян) та толерантність.

Вага туристичного фактору визначається туристичним потенціалом країни (прагнення відвідувати країну за умови, що матеріальна можливість не є обмеженою), а також рекреаційними можливостями та туристичною історичною спадщиною.

Напрацювання сучасного бренд-менеджменту дозволяють перетворити імідж країни на ресурс її розвитку. Про це говорять авторитетні міжнародні експерти, це підтверджується досвідом тих політиків, які опанували навички брендінгу. Якщо подивитися на державу в цілому або на окремі її інститути, то, фактично, це бренди у чистому вигляді. Держава – це бренд зі своїми ідентифікаційними символами: прапор, гімн, герб, президент або перші персони держави, структура влади, портрет типового представника населення, повідомлення новин (по суті це рекламні повідомлення, які просувають бренд та ім'я "країна"), опозиція і багато чого іншого [4].

Більшість сучасних дослідників державного брендінгу вважають, що бренд країни залежить від сприйняття країни з боку свого населення, від особливостей культури, рівня економічного розвитку, якості продукції, в сегменті якої країна має конкурентні переваги тощо. Бренд держави значною мірою залежить й від геополітичного становлення країни, її економічного розвитку, прозорості її політичних інститутів та функціонування громадянського суспільства.

Вагомою складовою бренду країни, на думку фахівців, є "індивідуальність" країни, тобто образ самосприйняття, який відповідає реальності та має бути пов'язаний із об'єктивними інтересами громадян. Бренд характеризується й загальнонаціональними ознаками, що властиві усім соціальним групам та індивідам. Науковці наголошують на пріоритетності й економічній складовій бренду країни, підкреслюючи, що впливові бренди позиціонуються через товари та послуги, які є результатом саме економічної діяльності держави.

Формування бренду держави відбувається наступним чином. По-перше, визначаються цілі та завдання державного брендінгу. По-друге, визначаються цільові аудиторії та способи просування бренду. По-третє, досліджуються властиві тим чи іншим цільовим аудиторі-

ям стереотипи про країну. По-четверте, визначаються переваги, очікування і вимоги цільової аудиторії, оригінальні риси і характеристики, якими, на її думку, мав би володіти позитивний бренд держави. По-п'яте, відбувається власне конструювання бренду держави. Пошосте, розробляється стратегія просування бренду та відповідний план дій, який, зокрема, охоплює переведення сконструйованого бренду держави у реальні контексти (візуальний, вербальний, комунікативний), контроль за впровадженням програми державного брендінгу, оцінку проміжних результатів, корегування у разі необхідності моделі й стратегії державного брендінгу та моніторинг ефективності сформованого бренду держави.

Зазвичай, державні бренди цілеспрямовано формують відомі міжнародні компанії та відповідні фахівці, що працюють на тендерній основі. Так, у Шотландії просуванням національного бренду займалась маркетингова компанія CLK, яка запропонувала світові Scotland the Brand. У Польщі це – агентство Corporate Profiles DDB, яке розробило національний логотип, слоган та маркетингову кампанію у цілому. У Канаді немає єдиної стратегії просування національного бренду. За реалізацію цієї мети сперечаються агентства "Garneau, Wurstlin, Philp: Brand Engineering", яке пропонує рекламувати Канаду як "молодшу версію США" та "Taxi Advertising & Design", що пропонує зосередити увагу на інноваційному та креативному потенціалі країни. Крім цього, своє бачення розвитку бренду Канади пропонують також компанії "Asia Pacific Foundation of Canada" та Тимоті Грейсоном в журналі "Policy Options" [5].

Зовнішньополітичні відомства розвинених країн застосовують різні стратегії традиційної, мережевої, іміджевої та медіа-дипломатії для реалізації своїх політичних завдань і переконування світової громадськості у правильності своїх стратегій зовнішньої політики. Так, для представлення позиції американського уряду щодо подій у світі та інформування світової громадськості про основні пріоритети і напрямки зовнішньої політики Держдепартамент США системно проводить іміджеві акції в міжнародних інформаційних потоках та on-line дискусії.

Для Польщі проблема створення державного бренду була особливо актуальною, коли країна прагнула вступити у Європейський Союз. У цьому контексті образ Польщі в очах її майбутніх міжнародних партнерів виявився не занадто світлим. На початку 90-х років ця країну на Заході часто-густо пов'язували із антикомуністичною профспілкою "Солідарність" та швидкою перебудовою економіки за допомогою "шокової терапії". (У 2001 році рекламне агентство DDB проводило в Західній Європі дослідження сприйняття Польщі європейцями. З'ясувалося, що в цьому сприйнятті переважають стереотипи минулого. А саме: хаос в економіці, повільність, горілка, католицька церква, автомобільні крадіжки.)

Перша спроба переломити негативні тенденції в царині державного брендінгу була розпочата 1996 році, коли в країні була запущена програма "Бренд – брендам" (Marka – Markom). Її метою була підтримка польських брендів у самій Польщі і за кордоном, організація промо-акцій для польських підприємств, публікація матеріалів про традиції національної промисловості. Наприкінці 90-х років завдання із просування позитивного образу Польщі за кордоном було покладене на Агентство із питань іноземних інвестицій (PAI). Як результат – в Західній Європі і США була проведена рекламна кампанія по залученню інвестицій у країну за рахунок створення динамічного і сучасного іміджу польської економіки. Цільовою аудиторією були керівники західних компаній, західні економісти і ринкові експерти, які приймають рішення щодо інвестицій. Під час реалі-

зації цього проекту PAI розміщала рекламні ролики в бізнес-програмах провідних міжнародних телеканалів – від World Service до CNN, а також рекламні макети у найвідоміших ділових газетах Західної Європи і США. Проте, ця програма не була досить ефективною внаслідок її вузької спрямованості (залучення інвестицій) і специфіки цільової аудиторії.

Тому Міністерство закордонних справ Польщі оголосило тендер на створення національного логотипу. Тендер виграло польське рекламне агентство Corporate Profiles DDB. Наприкінці 2001 року фахівці агентства розробили логотип, що містить назву країни (Polska), виконане "вільним", "неформальним" шрифтом, де буква "k" нагадувала людину, що запускає повітряний змій у червоно-білу клітку, схожу на емблему польських військових літаків. За задумом представників агентства, ці символи повинні були проілюструвати волю й індивідуальність, а сама ідея польоту – нагадати про поляків, що залишили Батьківщину і зробили внесок у науку і культуру інших країн (Дж Конрад, М. Складовська-Кюрі, Папа Римський Іван Павло II). У червні 2002 року новий логотип Польщі був офіційно презентований прем'єр-міністром країни Л. Міллером і сьогодні діє програма з його використання [6].

МЗС Японії задля підтримки власного бренду системно організовує прямий діалог із офіційними особами для активізації зворотного зв'язку та проведення іміджевих акцій, ключовим завданням яких є формування сприятливого ставлення і довіри до Японії в інших країнах світу. Основні акценти іміджевої дипломатії – активізація японської економіки, внесок Японії у вирішення глобальних проблем – підпорядковані загальній концепції "нового типу великої держави", велич, могутність і політичний авторитет якої базується на її економічному і технологічному потенціалі.

Зовнішньополітичне відомство Великобританії проводить спеціальні заходи, спрямовані на зміну бренду країни за кордоном, пропагування модернізації, прогресивності й науково-технічного розвитку з метою залучення іноземних інвестицій та створення сприятливого образу британської промисловості.

Основними напрямками національного брендінгу Франції є захист національних інтересів країни на міжнародній арені, роз'яснення політичної доктрини світової громадськості, безпека і стабільність розвитку, посилення впливу Франції у системі міжнародних відносин загалом. Поширення інформації щодо зовнішньої політики Франції та країни в цілому, здійснення активного діалогу із міжнародними агенціями новин, постійна підтримка веб-сайту в мережі Інтернет дає можливість з'ясувати концепцію політичного та економічного розвитку, пріоритети міжнародного співробітництва, визначити позицію країни у процесах європейської інтеграції. Особливе значення надається пропагуванню політики франкофонії у 120 країнах світу та країнах із перехідною економікою, програма якої передбачає співробітництво у таких галузях, як: освіта, культура, комунікація, юридична та судова практика, охорона навколишнього середовища.

Цікавим прикладом бренду країни із швидкими темпами розвитку економіки та демографії є Китай. Імідж Китаю почали створювати іммігранти, які сьогодні презентують свої національні квартали практично в усіх країнах світу. Саме вони створили образ китайців – людей, які дуже багато працюють, не рахують робочі години, не п'ють і дуже чітко виконують завдання керівництва. Відповідно – китайські ресторани, що зростають як гриби у всіх столицях і містах Землі, розширюючи ринок бренду "Китай і китайці" в світі.

Отже, бренд і репутація країни є ключовими елементами стратегічного капіталу держави. Здійснюючи брендинг, слід пам'ятати, що він має на меті не стільки створення такої собі райдужної обгортки, скільки забезпечує узгодженість об'єкта як такого із його сприйняттям з боку реципієнта. Тому властивості об'єкта мають якомога точніше відповідати не лише стратегії національної безпеки, а й запитам споживацької аудиторії, що представлена мешканцями іншої країни. Скажімо, країна із брендом "збройні сили" повинна подаватися як держава із недоторканністю своїх кордонів, зі спокійним сном мирних громадян. Як школа посвята юнаків у чоловіків, а не "як жах війни" і "скорбота за загиблими".

Враховуючи наведені вище національні приклади державного брендингу, можна виокремити ряд аспектів, які варто враховувати під час вироблення стратегії державного брендингу загалом. А саме:

- ✓ внутрішній аспект створення бренду держави задля сприйняття і потужної підтримки його громадськістю;
- ✓ політичні та комунікативні аспекти підтримки ініціатив зі створення бренду загальнодержавною та регіональною владою, а також приватним сектором;
- ✓ визначення емпіричним шляхом впливу бренду держави на економіку країни (особливо щодо країн, що розвиваються);
- ✓ відмінність у сприйнятті бренду держави серед різних зовнішніх цільових аудиторій (здебільшого, з погляду культурної антропології);
- ✓ як і в якій мірі бажано й можливо здійснювати зовнішньополітичну діяльність і дипломатію відповідно до стратегії державного брендингу;
- ✓ можливість фінансування створення бренду держави з державного бюджету та приватних джерел;
- ✓ співвідношення між державною мовою (державними мовами) у відповідній країні та її брендом;
- ✓ співвідношення між брендом держави та поняттям "національна держава"; можливість створення регіональних та наднаціональних брендів; створення бренду групи держав;
- ✓ сприйняття державами брендів одна одною;
- ✓ координування комунікативних чинників державного брендингу;
- ✓ використання телекомунікаційних можливостей, зокрема кіноіндустрії, для створення бренду держави;
- ✓ вивчення досвіду створення брендів держав та налагодження зв'язку із діаспорами з метою просування бренду держави;
- ✓ залучення інвестицій з метою узгодження старомодних і рекреаційних явищ, які характерні для певної країни, із сучасними високотехнологічними урбаністичними явищами;
- ✓ оцінка й відстеження впливу критичних подій (природних катаклізмів, війн, актів тероризму) на бренд

держави; ефективність реклами в пресі та інших засобах масової інформації стосовно безпосереднього просування бренду держави;

✓ взаємовплив бренду експортної держави та туристичного потенціалу;

✓ креативні та комплексні методи створення бренду держави, за яких різні аспекти бренду (туризм, інвестиції, імміграція, експорт, зовнішня політика, культура, особистості, діаспора тощо) демонструють свою взаємозалежність.

Слід зазначити, що метою державного брендингу у сучасній політичній та економічній практиці прийнято вважати сприяння досягненню визначених урядом цілей держави. Це, зокрема, збільшення обсягів торгівлі, інвестицій та чисельності туристів, забезпечення рейтингового статусу серед держав-лідерів, що впливають на міжнародні відносини і на важливі світові рішення, зростання добробуту своїх громадян тощо. Будучи некомерційним інструментом, брендинг країни здатний забезпечити важливі економічні результати. Мова йде про ефективне використання географічних, фінансових, техніко-технологічних та кадрових ресурсів (використання поза територією внутрішніх ресурсів та залучення зовнішніх), зростання обсягів та активізації зовнішньоекономічної діяльності держави, участь у міжнародних економічних проектах.

Таким чином, державний брендинг є невід'ємною складовою сучасної політичної практики багатьох розвинутих держав світу, зокрема, США, Великої Британії, Японії та більшості країн Європи (Франції, Іспанії, Німеччини, Нідерландів, Ірландії, Бельгії, Люксембургу, Ватикану, Польщі, Чехії, Угорщини). Також державний брендинг дедалі більше використовується в інших країнах, оскільки вдало сформований бренд держави здатний створити більш сприятливі умови для залучення прямих іноземних інвестицій, припливу туристів, стимулювання торгівлі та покращення політичних відносин з іншими країнами. Тому державний брендинг як вираз політичної культури та своєрідний "провідник" національних інтересів у внутрішньому та зовнішньому політичному середовищі має бути використаний як дієвий інструмент суспільно-політичних перетворень у сучасній Україні.

1. Теплухін А. Деваться некуда, нужно становиться брендом [Электронный ресурс] / А. Теплухін. – Режим доступа: http://www.formareklama.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=648&Itemid=3. – Загл. с экрана. 2. Анхольт С. Создание бренда страны / С. Анхольт // Бренд-менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 36–44. 3. Комкова Е. Г. Канадский бренд [Электронный ресурс] / Е. Г. Комкова // Глобальная деревня. – 2003. – № 1. – Режим доступа: <http://www.racs.ru/publications/komkova.htm>. – Загл. с экрана. 4. Там же. 5. Келлер К. Стратегический бренд-менеджмент. Создание, оценка и управление маркетинговым капиталом / К. Келлер. – М.: Вильямс, 2005. – С. 134. 6. Там же. – С. 207.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редколегія збірника наукових праць "Вісник" висуває до авторів такі **технічні вимоги**:

- обсяг статті – 20-22 тис. знаків з пробілами;
- мова – українська, російська, англійська;
- стаття має містити анотацію та ключові слова українською, російською та англійською мовами, УДК;
- формат – RTF,
- шрифт – Arial;
- кегль: тексту статті – 10, посилань – 9;
- інтервал між рядками – 1.

Оформлення посилань:

- посилання в тексті подаються по порядку арабськими цифрами в квадратних дужках ([1]) без використання автоматичних зносок;
- у кінці статті має міститись нумерований список посилань на літературу по порядку цитування в тексті з вказаними сторінками відповідно до вимог ВАК України. (Наприклад: 1. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество; [Пер. с англ., общ. ред., сост. А. Ю. Согомонов] – М.: Политиздат, 1992. – С. 197.);
- редколегія вважає некоректним подвійний переклад.

Текст подається на CD, дискеті з роздрукованим примірником або надсилається електронною поштою.

E-mail: rudenko-@ukr.net

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Редколлегия сборника научных работ "Вісник" ставит перед авторами такие **технические требования**:

- объем статьи – 20-22 тыс. знаков с пробелами;
- язык – украинский, русский, английский;
- статья должна содержать аннотацию и ключевые слова на украинском, русском и английском языке, УДК;
- формат – RTF;
- шрифт – Arial;
- кегль: текста статьи – 10, ссылок – 9;
- междустрочечный интервал – 1.

Оформление ссылок:

- ссылки в тексте подаются по порядку арабскими цифрами в квадратных скобках ([1]) без использования автоматических сносок;
- в конце статьи должен быть нумерованный список ссылок на литературу по порядку цитирования в тексте с указанием страниц в соответствии с требованиями ВАК Украины. (Например: 1. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество; [Пер. с англ., общ. ред., сост. А. Ю. Согомонов] – М.: Политиздат, 1992. – С. 197.);
- редколегия считает некорректным двойной перевод.

Текст подается на CD, дискете с распечатанным вариантом или присылается на электронную почту.

E-mail: rudenko-@ukr.net.

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

Випуск 107

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець *Д. Ананьївський*

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,83. Наклад 300. Зам. № 212-6135.
Вид. № Фл2. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 18.07.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02